तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

१-१० मण्डलात्मकः

चतुर्थो भागः

सोनटक्के इत्युपाह्वः श्रीपादसूनुः नारायणशर्मा
काशीकरोपाह्वः गणेशसूनुः चिन्तामणिशर्मा
इत्येताभ्यां संपादितः

शके १८६८

मूल्यं २५ रूप्यकाणि

Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyalaya's Samartha Bharat Press,
POONA 2.

Published by :—N. S. Sontakke, Secretary,
Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Tilak Memorial,
POONA 2.

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

१-१० मण्डलात्मकः

चतुर्थो भागः

सोनटक्के इत्युपाह्वः श्रीपादसूनुः नारायणशर्मा

काशीकरोपाह्वः गणेशसूनुः चिन्तामणिशर्मा

इत्येताभ्यां संपादितः

शके १८९८

मूल्यं २५ रूप्यकाणि

THE EXECUTIVE COMMITTEE

OF THE

VAIDIKA SAMS'ODHANA M[illegible]ALA, POONA

---o---

President

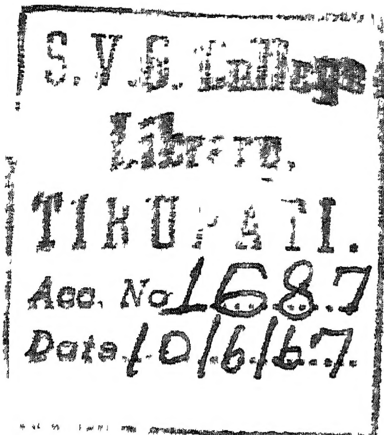
The Hon'ble Mr. M. S. Aney

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.
Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.
Prof. H. D. Velankar, M.A.
Prof. R. D. Vadekar, M.A.
Acarya V. P. Limaye, B.A. (Tilak
Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.
Vidyanidhi Siddheshwarśastri Chitrav
Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (Tilak)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (Tilak)

Treasurer

Mr. D. K. Sathe, B.A., B.SC.

सादरं समर्पणम्

धर्मः स्वाचरितो निजस्तनुभृतां यः श्रेयसां भूयसां
हेतुं संजनयन् स एव भगवान् स्वर्गापवर्गप्रदः।
तज्ज्ञानं हि भवत्यकृत्रिमवचोगुम्फेन साकल्यत-
स्तस्माद्रक्षणमस्य भूसुरवरैः कार्यं महायत्नतः ॥ १ ॥

कामं श्रीः सुखदेति पामरजनैर्यन्मन्यतेऽस्मिञ्जने
तन्मिथ्यैव हि सा क्षणैकसुखदा विद्युद्विलासोपमा।
'सा हि श्रीरमृता सताम्' इति वचो यत्तैत्तिरीयश्रुति-
र्व्याहार्षीत्तु तदेव तथ्यवचनं 'सा' नाम वेदत्रयी ॥ २ ॥

आर्हन्तीं श्रुतिवाङ्मयस्य महतीमेवं विधायान्तरे
पुण्येऽस्मिन्नगरे सुखं निवसता केनापि षट्कर्मणा।
दत्तेन द्रविणेन भाष्यसहितो मुद्रापितः संहिता-
भागो भक्तिभरेण वेदपुरुषस्याङ्घ्रिद्वयेऽर्प्यते ॥ ३ ॥

संपन्ना नहि सन्ति नेति जगति प्रत्यङ्मुखाः सत्कृतौ,
दातारोऽपि न सन्ति नेति नितरां भूयोयशोलिप्सवः।
दत्त्वा भूर्यपि वित्तमात्मयशसोऽनिच्छन् प्रसिद्धिं सदा
धन्योऽसौ सुकृती च कोऽपि जयताद् दातृत्वशाली पुमान् ॥ ४ ॥

अ॒हं द॑धामि॒ द्रवि॑णं ह॒विष्म॑ते
सप्राव्ये॒ ३॑ यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥

ऋ. सं. १०·१२५·२.

INTRODUCTION

We feel great pleasure in presenting this fourth and the last volume of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda to the world of scholars. We also feel a sense of satisfaction at the completion of the enormous task undertaken by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, although the fifth volume comprising various indices is yet to be prepared and published.

A General Review of the Work:—The Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala was founded in 1928 under the auspices of the Tilak Maharaṣṭra Vidyapith, Poona, with the aim of reviving and encouraging the study of Vedic literature. An edition of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda was not then available in the market. Both the second edition of Max Müller and the Bombay edition were practically out of stock and it was considered that a critical edition of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda based on unused old MSS. was the first thing to commence with. A scheme of the publication was immediately prepared and brought into operation. The first volume comprising Maṇḍala I was published in 1933, the second containing Maṇḍalas II to V was sent out in 1936, the third giving Maṇḍalas VI to VIII was published in 1941 and the present one containing Maṇḍalas IX–X is being published in 1946. Max Müller's *editio princeps* required 25 years for completion. His second edition was published within a short period of two years; so also the Bombay edition seems to have been published within a period of two or three years. The reason why our edition took a longer period for completion as compared with the two editions just mentioned, is that the duration required for the completion of our edition includes the periods both of editing and printing, while those editions were probably ready before they were actually sent to press. It should also be remembered that such huge literary projects have to be backed by adequate financial support for being brought to a successful completion within a specific period. The first edition of Max Müller was published under the patronage of the East India Company, and for the second edition the generous patronage of H. H. the Maharaja of Vijayanagaram had become available. For the editors of the Bombay edition the support of a sound publishing firm was probably sufficient in view of the manner in which they worked. For us, no support of any of these kinds was available. The circumstances which led to the foundation of our Maṇḍala were such that no Government patronage could be expected. We had to carry on our activities entirely on the sympathy of the general public.

There is no doubt much truth in what Prof. Macdonell says about the impropriety of editing texts in *fasciculi*. (Cf. Introduction to *Bṛhaddevatā* p. xxxiv). But it does not equally apply to such extensive texts as Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda, especially when critical editions of the same have already appeared. When we commenced editing the first volume, we were new entrants in the field. Each volume gave us more experience by which we were profited at the time of editing the next one. Had it

been possible to complete the editing of all the volumes before any one was sent to press, the classification would have obviously been more uniform. It will be, however, seen that even in the first volume all available variants have been recorded in the foot-notes, though no attempt could then be made in the matter of classification of MSS. Such attempt has, of course, been made in the second and third volumes.[1]

The Critical Apparatus :—

ग

(1) [ग १] MS. No. 465 (Aṣṭakas VI–VII), No. 485 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 4) and No. 518 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 5 to 8) procured by Dr. T. R. Chintamani of Madras University. Palm leaf MS. in Grantha script. The last Aṣṭaka ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya. Some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(2) [ग २] Travancore University Library, Trivandrum. MS. R. No. 3652. Palm leaf MS. written in Grantha script. Contains the same portion as ग १ with the exception that in Aṣṭaka VII ग २ gives the commentary upto the 12th Varga of the 3rd Adhyāya only.

(3) [ग ३] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. Gen. No. 257 V_2. Palm leaf MS. in Telugu script. Begins with Aṣṭaka VI, Adhyāya 7, Varga 24 and ends with the 25th Varga in the 7th Adhyāya of Aṣṭaka VII. The MS. is very old, worm-eaten and worn out and seems to be copied from some Grantha MS. The text is not so correct. Certain portions here and there are omitted.

The text of these three MSS. is identical. The MSS. carry the name ग when combined, while their individual names are denoted in the case of different readings. For the character of ग MSS., refer to introduction to Vol. III, pp. vi–viii.

(4) [ग 4] Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore. MS. No. 650. Palm leaf MS. written in Telugu script. The MS. is very old and worm-eaten. Borders of certain pages are ruined. Contains Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 5 and Vargas 1 and 2 of Adhyāya 6th. Certain portions are left uncopied for which space is reserved. The text agrees with ग in the 1st Adhyāya only, then it differs and joins the भ class. The MS. is admitted to the ग class simply for its South Indian script and Palm leaf substance. See page 4.

च

(5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. MS. No. 4 Vis. I. Paper MS. written in Devanāgarī script[2] in Saṁvat 1785. Aṣṭakas III–VII. In Aṣṭaka VII it is identical with त ५.

(6) Bombay branch Royal Asiatic Society. MS. No. 447, (ZZ a 21) Aṣṭakas V–VI.

1. With regard to the Notes to Vols. I–III it may be mentioned that the Notes to Vol. I included only the readings adopted by us, in Vol. II conjectural readings were mostly recorded along with the adopted readings and the Notes to Vol. III included all the different topics.

2. All MSS. mentioned henceforward are paper MSS. written in Devanāgarī script unless otherwise specified. Date of MS. is mentioned if recorded.

Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I–II, V–VIII. See serial No. 23.

MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dīkṣita, Gokarn (N. Canara), dated Śaka 1779. Aṣṭakas I–II, IV–VIII. The last Aṣṭaka ends with the 10th Varga of the 5th Adhyāya. See serial No. 21.

These four MSS. reveal exactly identical text in Aṣṭaka VI portion. Their peculiarity, as described in the introduction to Vol. III, is that grammatical portion and alternative explanations are omitted ; in the introduction to hymns the Anukramaṇī quotation and the part prescribing Viniyogas are also omitted ; only the names of author, metre and deity are mentioned.

त

(7) [त १] T. M. S. S. M. Library, Tanjore. MS. No. 597 (Catalogue No. 1, 1928 ; Burnell's Cat. No. 2360 A). A complete MS. written at Benares in Saṁvat 1844. The chief MS. in त class.

(8) [त २] MS. from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. Dated Śaka 1711. A complete MS. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII.

(9) [त ३] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 235 Aṣṭakas V–VIII. In Aṣṭaka VII it joins म group and agrees with म५.

(10) [त ४] Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona. Kalamkar Collection MS. No. 1. Aṣṭakas IV–VIII written in Saṁvat 1643. Contains frequent marginal corrections in Aṣṭakas VII & VIII.

(11) [त ५] A complete MS. written in Saṁvat 1877 from the Archæological Department, Jodhpur. The Bhārat Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala MS. and the Jodhpur MS. were identical in Aṣṭakas IV to VI and were therefore, given a common designation त ४. In Aṣṭakas VII & VIII also the text of the B. I. S. M. MS. with certain corrections is identical with that of the Jodhpur MS. Certain other corrections in the B.I.S.M. MS. are, however, not found in the Jodhpur MS. This shows that the B. I. S. M. MS. was corrected twice in Aṣṭakas VII & VIII, that the Jodhpur MS. was copied from it in those Aṣṭakas directly or indirectly after the first correction was effected and that the second series of corrections took place afterwards. Therefore a separate designation त ५ is allotted to the Jodhpur MS., retaining the old त ४ for the old B. I. S. M. MS. For the sake of convenience, these separate designations have been used for the Aṣṭaka VI portion also, where in fact both the MSS. give identical text.

(12) [त ६] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 4 of 1916–18. Aṣṭakas V—VIII witten in Śaka 1740. MS. No. 5 of 1916–18 containing Aṣṭakas II to IV forms part of this MS. In Aṣṭakas IV & V this MS. had affinity with म group. In Aṣṭakas VI to VIII it joins त class. In Adhyāyas 1 & 5 of Aṣṭaka VII and in Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka VIII it agrees with म (६ and ७).

(13) [त ७] Government Sanskrit College, Benares. Rewa collection Bundle 44–5. A complete MS. written in Saṁvat 1903 (Śake 1768).

(14) [त ८] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 17 of 1886–92. Aṣṭaka VIII dated Saṁvat 1813. Agrees with भ in later portion.

भ

(15) [भ १] MS. From Krishṇacharya Malgi of Bagalkot (Dist. Bijapur). Aṣṭakas III to VIII and some portion in Aṣṭaka II (from the 19th Varga in the 3rd Adhyāya to the 21st Varga in the 5th Adhyāya). Dated Saṁvat 1743. Contains marginal corrections. The chief MS. in भ class.

(16) [भ १ (२)] Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. P.L. 1056. This is an old palm leaf MS. written in Telugu script giving the commentary on Adhyāyas 1–3 and on some portion in Adhyāyas 4 & 7 in Aṣṭaka VII. This MS. is of special significance since it gives text agreeing with that of भ class and is different from other MSS. written in South Indian scripts. Its text generally agrees with भ १ and occasionally with भ २. In the cases of important differences with भ१ its readings have been recorded by the designation भ १ (२). That this MS. actually falls into भ class is an important fact showing that South Indian MSS. are more or less independent branches of भ class. The MS. ग ४ which sometimes agrees with ग १, २ and sometimes with भ, is a connecting link between भ १ (२) and ग १, २. Thus the various stages in the transmission of the text of भ to ग can be shown thus :—(i) भ, (ii) भ १ (२), (iii) ग ४, (iv) ग १, २.

(17) [भ २] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 12205 Aṣṭaka VI dated Saṁvat 1877; No. 12206 Adhyāyas 1 and 2 of Aṣṭaka VII; No. 12207 Adhyāyas 3–8 of Aṣṭaka VII; No. 12208 Aṣṭaka VIII. These four MSS. form a whole and are of the same character. Aṣṭaka VIII has affiinity with भ ८.

(18) [भ ३] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MSS. Nos. 226 Vis. II and 15 of 1886–92. Aṣṭaka VI.

(19) [भ ४] A MS. from Sardar M. V. Kibe of Indore. A complete MS. written in Saṁvat 1903. It gave the text of त class in Aṣṭakas I–IV. In the previous volumes it was called न. It generally agrees with भ class in Aṣṭakas V – VIII, and hence admitted to that class. In the last portion of Aṣṭaka VI and the beginning of Aṣṭaka VII it agrees with त.

(20) [भ ५] The Anūpa Sanskrit Library, Bikaner. MS. No. 71. A complete MS.

(21) [भ ६] A MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dīkṣita, Gokarn (N. Canara). Aṣṭakas I–II and IV–VIII. Aṣṭaka VIII ends with the 10th Varga in the 5th Adhyāya. Dated Śaka 1779. In Aṣṭaka IV it joined भ class; in Aṣṭakas V & VI it agreed with त; in the last portion of Aṣṭaka VI (IX. 1 to IX. 43) it agrees with घ. In Aṣṭaka VII it is identical with भ ७ from the beginning upto the 18th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 44. to IX. 67). Then it agrees with the MS. procured from Mr. Chidambar Dīkṣita of Badli (Dist. Belgaum) which contains Aṣṭakas II, V and VII and was used for the previous volumes. It is dated Śaka 1596. In Aṣṭaka VII it begins with the 19th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 68). The Gokarn MS. is identical with the Badli MS. in Aṣṭaka VII which in its turn agrees with त २. In Aṣṭaka VIII the Gokarn MS. falls in भ class.

(22) A MS. procured from Mr. Chidambar Dīkṣita, Badli (Dist Belgaum). See above.

(23) [भ ७] A MS. from Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I–II, V–VIII. Aṣṭakas V, VII and VIII belong to भ class; Aṣṭaka VI belongs to घ.

(24) [भ ८] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. No. 34 J 45 (Eastern section). New No. 41-A-45[5]. Aṣṭakas I, II, IV, V and VIII. Dated Saṃvat 1835. Agrees much with त.

All these MSS. except ग ३, ग ४ and त ८ were used for one or the other of the previous volumes. The new MSS. give portion pertaining to this volume only.

Additional MSS. :—Besides the MSS. described above, the following have also been examined or tested, though some of them do not concern this volume :—

(1) Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. 30/1. Contains introductory portion and Vargas 1–19 of the 1st Adhyāya of Aṣṭaka I. The MS. was read and found to be agreeing with च and फ (See introduction to Vol. I).

(2) Osmania University Library, Hyderabad MS. 39/1 Aṣṭaka I, No. 101/1 Aṣṭaka II. The colophon of MS. No. 39/1 reads शके १७२५ विजयपुराभिधे ग्रामे (presumably Bijapur). Both these MSS. form part of one and the same MS. No. 39/1 gives **identical** text with the MS. स (Aṣṭaka I, Mr. Khadilkar's MS. See intro. Vol. I.) except a few scribal differences. No. 101/1 is exactly indentical with the MS. म (the Badli. MS., Aṣṭaka II) after omissions and additions were made in the latter. Since Nos. 39/1 and 101/1 form part of one and the same MS., it can safely be presumed that No. 39/1 and स together present the text of Aṣṭaka I of the MS. म which is not available. Since स in Aṣṭaka I and म in Aṣṭaka II were collated[1] and

1. Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka I in स and Aṣṭaka II portion in म in Vol I were not collated, as they became available after the portion concerned was printed. Important readings from these portions in No. 39/1 and 101/1 are recorded below. Readings bearing the sign ‖ before them were conjectural emendations of Max Muller, while they have actually been found in this MS.

Intro. p. 2, line 3, बह्वय: for बहव:; p. 2, l. 26 अप्प्रणयनादि° for प्रणयनादि°; ṚV. I. 84. 12 सश्चिरे सेविरे ज्ञायन्त इत्यर्थ: ॥ The MS. gives सश्चिरे सिषेविरे ज्ञायन्त इत्यर्थः; I. 122. 11 ज्ञप् for ज्ञ:; I. 123. 8; 124. 8; 13 उक्तरीत्या; I. 124. 11 दृष्ट्वा गतयोऽनुमीयन्ते for दृष्ट्वोदयोऽनुमीयते; I. 125. 7 प्राप्तं दु:खमेनस्तत्साधन° ॥ I. 127. 1 बहु मन्यन्ते ॥; I. 133. 6 व्युदस्यन्नुदपद्यत ॥; I. 141. 3 श्वसिति ॥; I. 144. 1 निंसते चुम्बन्ति प्राप्ताः ॥; I. 149. 2 एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः ॥; I. 152. 2 समर्थाः सन्तोऽपि ॥; I. 157. 2 शूरसाता etc. ॥; I. 158. 4 दशतयो दशवारः ॥; I. 162. 19 भवत: ॥; I. 164. 1 संरब्धानीति ॥; I. 164. 19 चक्रथुः कृतवंतौ स्थ। तानि for चक्रथुः कृतवन्तौ तानि ॥ supplied by conjecture; I. 164. 23 सवनान्तेऽपि ॥; I. 164. 29 बालकस्योद्गानस्तनपाना° for बालकस्याद्नस्तनपाना° ॥; I. 164. 39 °भूता: संत: अपर° for °भूता: सांगापर° ॥; I. 167. 1 इष: एषणीया: ॥; I. 170. 4 शिष्टमविशिष्टं ॥; I. 174. 3 पालिता ॥; I. 175. 2 भवेति for भवासि ॥; I. 183. 3 यजमानदत्तहविषा तद्वान् for यजमानाय दत्तहविषा तद्वान्; in I. 185. 4 Max Müller suggests यद्वा before अतप्यमाने; यद्वा is actually found in this MS.; I. 191. 11 बालेत्यर्थ: ॥

used in Vols. I and II respectively, it was not thought necessary to collate No. 39/1 and 101/1.

(3) A MS. from Gwalior State Sanskrit Library. Contains the following portions :—

Aṣṭaka	V	The last few Vargas in the 8th Adhyāya.
,,	VI	Complete.
,,	VII	Complete except the 6th Adhyāya.
,,	VIII	Adhyāyas 1 to 4 and the 5th from Varga 21 to the end.

This MS. was used for Vol. III. As before, certain important readings were got compared. The MS. gives a conflated text. In Aṣṭakas VI and VII and in Adhyāyas 3 and 4 of Aṣṭaka VIII it is identical with त ५. Adhyāyas 1, 2 and 5 in Aṣṭaka VIII agree with त २. In a few important cases, it is independently mentioned. See notes to ṚV. X. 73. 7; 75. 4.

(4) A MS. from Pandit Balacarya M. Khuperkar Śastri, Kolhapur. This MS. which was used for Vol. III is in two sizes. The small size contains portions from Aṣṭaka V as described in Vol. III; the large size contains Aṣṭaka VI (Adhyāyas 1 to 6) and VII (Adhyāyas 3 to 8) and VIII complete. The text in the small size MS. was identical with त ४ ; that in the large size MS. is identical with त २. From Adhyāya 4 in Aṣṭaka VIII the MS. agrees with त ६. This has been fully collated.

(5) A MS. from Mr. Hari Vasudev Hoshing Dīkṣita, Bhor (Dist. Poona). Aṣṭaka VII dated Saṁvat 1712. The MS. was fully collated and was found identical with त५.

(6) Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona. Krisṇaśastri Rajawade collection, MS. No. 12. This is a modern MS giving in part the commentary on Maṇḍala IX (Hymns 1–67). It was fully read and found to be identical with त १.

(7) Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 16 of 1886–92. Aṣṭaka VII. This has been fully collated and has been found to be identical with त ५.

(8) Punjab University Library, Lahore. MS. No. 2962, Aṣṭaka VI to VIII. The MS. could not be lent outside ; arrangement was therefore made to get important readings compared with those in the MS. It was found that the text in Aṣṭakas VI and VII agrees with that in त ५ and the text in Aṣṭaka VIII agrees with that in त २.

(9) Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta. MS. No. G (142) 7872. This is a very old paper MS. written in Devanāgarī. It consists of 89 leaves giving stray portions in Aṣṭaka V (Adhyāyas 7 and 8, 16 leaves) VI (8 leaves) and VII (65 leaves). Each Aṣṭaka is written in different hands, although all are written in the *Pṛṣṭhamātrā* style. The text is rather incorrect. Leaves giving portions of Aṣṭakas VI and VII are pasted back to back and then used for writing, just resembling the manner of the Kashmir MS. of Ṛgveda (see Preface to the Khilas p. 892). Some of the pages are, however, separated in course of time. In Aṣṭaka V it agrees with म which in its turn is

related to the त group; in Aṣṭaka VI it agrees much with भ २; in Aṣṭaka VII it is identical with त ३ which in that Aṣṭaka joins भ group.[1]

Classification of MSS. :—The main critical apparatus can be divided into certain classes according to the Aṣṭaka division :—

Aṣṭaka VI—ग [=ग १, २, ३], घ, त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [=भ १, २, ३, ४, ५].

Aṣṭaka VII—ग [=ग १, २, ३], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [=भ १, २, ४, ५, ६, ७].

Aṣṭaka VIII—ग [=ग १, २, ४], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८], भ [=भ १, २, ४, ५, ६, ७, ८].

As compared to the preceding volumes, it will be seen that the designations of certain MSS. have been changed in this volume. The main reason for this is an attempt to present the MSS. material in a more scientific manner. Attempts were made in the second as well as the third volume to set all the MSS. into 3 or 4 classes. The present volume shows an advancement in the same direction. Another reason for changing names of certain MSS. is that in certain portions their character has also changed. It was therefore thought proper to allot them different names depicting their true nature. We hope this method of classification will enable the reader to understand easily the value of variants. When the general designation of a class is mentioned, it is presumed that all MSS. in that class give the same reading, with the following exception: in Aṣṭaka VII त has 7 MSS. (त १ to त ७). Of these, त ३ joins भ class in that Aṣṭaka only. Therefore त in Aṣṭaka VII means all MSS. of त class excepting त ३. That त ३ joins भ will be evident from the variants of भ class recorded in the foot-notes. Similarly भ in Aṣṭakas VII and VIII means all MSS. of भ class except भ ३ which is restricted to Aṣṭaka VI only.

All MSS. have thus been divided into 4 classes: ग, घ, त, भ. The nature of these classes has been broadly described in the introduction to Vol. III. Of these four classes, significance mainly attaches to two: त and भ. ग and घ can more strictly be called branches of the भ class. The main feature of ग is that it gives plently of different readings. When the ग MSS. give readings common with other classes, they agree with भ. The character of readings in ग in Aṣṭakas VII and VIII is the same as that described in Vol. III with regard to Aṣṭaka VI. As stated above, the chief reason for allotting them a separate class is their South Indian script on Palm leaf substance. The peculiarity of घ MSS. has already been shown. They retain only such portion of the commentary as is absolutely essential for the explanation of the verse and omit optional renderings and grammatical explanations. In the introduction to a hymn simply the names of authors, deity and metre are noted. The text has a tendency to agree with

1. Comparison of readings in the Alwar MS. of Ṛgvedabhāṣya as recorded by Peterson in his Selections from the Ṛgveda with our MSS. shows that the Alwar MS. agrees with त १ in Aṣṭakas II, III, IV, V. Attempts either to procure the MS. or to get it sufficiently compared could not succeed.

भ class. The habit of Sāyaṇa to quote the *Pratīka* is more conspicuous in this class. The peculiar nature of the MSS. (Serial No. 21 and 23) from Wai and Gokarn is an additional proof for the affinity of घ to भ; they give the text of भ in Aṣṭaka V, then fall into घ in Aṣṭaka VI and again in Aṣṭakas VII and VIII they become members of भ.

So, there remain only two classes, namely त and भ. Of these, the latter is the more important class. It reveals the least number of variants. The MSS. in त frequently differ from the text. A good number of their variants consists of omission of certain words, especially either the *Pratīkas* or their explanations. Another equally important point to be noted in connection with the character of the MSS. in the two classes भ and त is that the text of भ can be said to represent the Deccan tradition, since many of its MSS. are copied in that region, and that of त to represent the Benares tradition, as is clear from the fact that most of the त MSS. are copied at Benares. We, therefore, have come to the conclusion that भ represents the *archtypus* of Sāyaṇa to the greatest extent. It is in the fitness of things that भ representing the Deccan tradition should have the greatest affinity with the *archtypus* of Sāyaṇa who himself flourished in the Deccan. It is also quite natural that the South Indian branch of MSS. (i.e. ग) should be related to the भ class of the Deccan which lies on its borders. As for घ it is difficult to say anything peculiarly, since the घ MSS. are modern, incomplete and partly giving text of another class. The Benares tradition of त is distinguished from भ in point of distance of region, as well as in point of variation from the original text. Being a well known centre of learning in ancient as well as mediæval India, a considerable number of copies of Ṛgvedabhāṣya were made at Benares and spread over many parts of India.

Editorial Work:—The principle which we have generally followed in fixing Sāyaṇa's text will now become clear. We have stuck to the text of भ as far as possible. Complete dependence on भ was, however, not possible in view of the peculiarities of other classes and also in view of the necessity to present a correct and more intelligible text. Certain readings from ग,[1] घ and त have, therefore, been adopted. Still there remained a considerable

---

1. The following is a full list of readings adopted from ग:–RV. IX. 22. 4 श्राम्यन्ति, 51. 3 व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति, 67. 14 प्रथमं गच्छति ततः पश्चात्, 67. 27 अथ, 67 30 न अस्मानपापान्, 73. 1 समशब्दयन् वा, 74. 3 अस्मद्यज्ञं, X. I. 3 अस्य इमं, 22. 13 सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्, 29. 7 अस्येन्द्रस्यार्थं, 40. 7 पराजीयमानं, 64. 10 शंसमानस्य स्तोतुः; 67. 12 ततः, 68. 2 स्वसामर्थ्येन, 70. 9 सहायो, 71. 10 सखिभूतेन, 73. 7 काञ्चीं, 76. 2 वल्गति, 82. 7 असन्, 85. 3 अपशवो वा, 85. 24 यज्ञविनियोगपक्षे, 86. 8 एकः किशब्दः पूरणः, 87. 11 मारकव्यापारान्, 88. 2 चौषधीः, 92. 10 कर्ममार्गान् वा, 93. 8 यागं प्रति शीघ्र०, 95. 11 वदेर्लेटयाडागमः, 95. 13 अमादेशः, 105. ini. शिष्टाः सर्वाः, 108. 6 जसः सुः, 110. 8 आ एतु; 110. 10 स्वादूकुर्वन्तु, 115. 1 स्तनपानायापि; 117. 2 अतिथये, 123. 5 जरयितारं, 125. 5 यं कामये, 129. 7 ईश्वरमेव, 130. 1 य उक्तः सर्गात्मका यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः, 134. 4 अन्नानि धनानि वा, 134. 5 वियुत्य, 135. 2 दोषानाविष्कुर्वन्, 146. 4 पक्षिमृगादिशब्दं, 149. 4 योद्धा, 172. 1 धनेन वा.

number of passages where none of the MSS. gave the correct text. In such cases conjectures made by Max Müller had to be adopted. In certain cases we have also adopted readings from the Bombay edition[1] as in the previous volumes. Certain readings from the Bombay edition have also been shown in the footnotes. Even this was not sufficient, and we ourselves have had to adopt a few readings by conjecture[2] as in the preceding volumes. All these different readings are recorded and discussed wherever necessary, along with other topics in the Sanskrit Notes as usual. Supplementary Notes to Vols. I–III are added at the end of these Notes. Max Müller's notes have generally been taken into consideration while preparing our Notes. Certain insignificant readings preferred to those in Max Müller strictly on the basis of MSS. support have been ignored in the Notes—e. g. वाल्नेन for बाल्नेन IX. 1. 6; सर्वस्य द्रष्टा for सर्वद्रष्टा IX. 66. 20; युष्मदपेक्षितं for युष्मदभिमतं X. 48. 5; एषां for एतेषां X. 128. 6; बन्धात् for बन्धनात् X. 143. 1.

In Vols. I & II all available variants have been recorded; in Vols. III & IV certain insignificant variants have been ignored. Comparison of our Notes with the *Varietas lectionis* of Max Müller shows that Max Müller also did not record each and every variant reading.[3] Care has however, been taken to record variants where Max Müller records them. We have recorded[4] the variants in two places. In those cases where we have

---

1. The following is a full list of readings adopted from मु:–RV. IX. 64. 11 देवकामः, 69. 3 सोमः, 69. 10 पवमानेन परिप्लुते, 86. 15 उत्कृष्टे, X. 13. 3 अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं, 26. 4 परिचर्याद्वारेण, 49. 9 अञ्मभयं, 53. 1. नि षत्सद्धि, 59. 2. अत्रापि न्विति, 61. 7 रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा, 61. 8 गोनिरोधायागच्छन्तं, 85. 4 सोमोऽत्रत्यैः, 85. 30 स्याच्चिदिति, 90. 12 यद्यावूरू.

2. The following is a full list of readings adopted by conjecture :–RV. X. 2. 4 तदेतत्, 13. 3 पदितृणि होतृत्वेन, 14. 9 प्रमृज्यमानदह्नस्थानात्, 16. 9 शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः, 26. 4 शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः, 61. 1 यज्ञं पारं, 65. 7 वा देवाः, 67. 12 अस्त्रावयद्वा, 73. 7 सुघ्नं, 82. 7 नात्यन्तं सन्......°योग्यत्वात्, 85. 3 वर्धनकामार्थं, 85. 5 मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते, 86. 10 समितिः समनमिति, 89. 16 शोभना, 104. 9 वृत्रहत्यायां मेघहनने, 114. 4 समुद्द्रवणं, 123. 5 उपगम्य, 130. 1 एवमायाम°, 142. 2 प्रादुर्भवनं, 148. 3 सर्वदा.

3. A good many passages can be cited which are not supported by our MSS. and which are not referred to in Max Müllers' *Varietas lectionis*. It is impossible to think that Max Müller's MSS. did not contain variants in those places.

4. In Vols. I and II as well as in foot-notes in Vol. III upto p. 336 the variants are recorded in conformity with grammatical rules regarding *Parasavarṇa* etc. The practice has since then been changed, the *Anusvāra* being used instead. The MSS. always use *Anusvāra* and not *Parasavarṇa*. Our practice of showing the *Pratīka* by a particular sign has necessitated the elimination of *Sandhi* to a great extent. Naturally while recording the variants the Sandhi-system in the MSS. has had to be discarded to that extent in view of the necessity to maintain the parallelism between the original text and the variant. We hope this practice has not done any particular harm to the proper representation of the MSS. material. The signs (i. e. figures) denoting variants have been the same throughout all the volumes. The original text and the variant bear the same figure. If a variant involves two or more words in the original text, both the beginning and the closing words in the original text bear the figure, thus specifying the extent of the variant. If any word inbetween has got any different reading, it is marked by an asterisk.

adopted different readings from Max Müller and also in those where readings are adopted by conjecture either by Max Müller or by us, the variants are recorded in the Notes. Variants of subordinate nature have been relegated to the foot-notes. In the case of readings in the Notes, MSS. supporting both the adopted text as well as the variants are mentioned. In the case of readings in the foot-notes, however, only the MSS. giving the variants are mentioned.

Comparison of our MSS. material with that of Max Müller:— Max Müller has divided his MSS. into three classes A, B and C. He held that none of these classes represented the *archtypus* of Sāyaṇa, and that the text was mishandled before these classes were formed. There are a good many passages in the commentary where none of these classes preserves the original and correct text. He moreover held that the A class represents the Benares tradition, B class that of Bombay and Punah (Poona) and the C class that of Calcutta. Now these A, B, C classes of Max Müller are not exactly parallel to our classes. Our त coincides with Max Müller's ACa, घ agrees with part of B, and भ is parallel to part of B plus C. Max Müller's A is our त[1] and Max Müller rightly says that it comes from Benares. The chief MSS. of his B is B_1, Stevenson's MS., India Office Library, and that of C is his own MS. Ca which is dated Saṁvat 1624 (=A.D. 1568). This was the oldest of all the MSS. used by Max Müller. It contains frequent additions and alterations and according to Max Müller it was the original of all C MSS. and was collated with a MS. of A class. So in its original text it was counted by him with C, and in its corrections with A. He therefore called it Ca.[2] He may be right in depicting the character of this MS., but when he records the variants in Ca, one is at a loss to know whether the reading is original or corrected, and consequently whether it represents the A or C class. In fact readings in A and Ca agree in a great majority of cases as recorded in Max Müller's *Varietas lectionis*.[3] The Ca MS. is exactly identical with our त ४ which was written at Benares in Saṁvat 1643 (=A.D. 1586). त ४ is apparently a MS. of त class. This त class agrees with A of Max Müller and त ४ is identical with Ca; therefore the similarity of Ca to A is established. Max Müller attaches first grade importance to A MSS. representing the Benares tradition and gives secondary significance to B and C, the so-called Bombay-Poona and Calcutta traditions respectively. But the conclusion has, as stated above, forced itself upon us that the भ class representing the Deccan tradition is the nearest approach to Sāyaṇa's original work.

---

1. A few places bearing the identity of A with त may be cited here:—ṚV. III. 2. 9; 3.2; V. 43. 9, 10; 50 ini.; VI. 62.1; VII. 55. ini.; 75. 5; 100. 6; VIII. 8. 12; 12. 32; 21. 18; 22. 10; IX. 65. 21; 107. 7; 108. 3; 114. 2.

2. See preface to the second volume of first edition, p. xxxiii Vol. I, 2nd edition.

3. Among the numerous places showing similarity of Ca to त some are noted below:—ṚV. V. 43. 9; VI 2. 5; VII. 2. ini.; 33.8; 98. 5; 99. 5; 100. 6; VIII. 1. 17; 30; 6. 33; 8.12; 13. 20; 21. 18; 22. 10; IX. 107. 7; 108. 3; 114. 2 etc.

The Bm MS. of Max Müller presents Mudgala's abridgement of the commentary on Aṣṭakas I to III and Adhyāyas 5 to 8 of Aṣṭaka IV. According to Max Müller the MS. belongs to B class[1] in its later portions while in the first Maṇḍala, it is an insignificant representative of C class. This Bm MS. is equivalent to our घ which ends with Aṣṭaka VI. Max Müller's B class, of which Bm is a part, continues to the end of Aṣṭaka VIII and we find that in Aṣṭakas VII and VIII his B readings are equivalent to those in one or the other MS. of भ.[2] On the other hand, there are certain cases where readings of Max Müller's C agree with those of our भ.[3] Max Müller had a number of C MSS. for the first Aṣṭaka, further on he had only two of them. He says that some C MSS. have later on turned into A class.[4] Regarding the origin of the MSS. in C class he says that they at least in their earlier Aṣṭakas represent the Calcutta tradition and were specially copied for European scholars.[5] We have not been able to collate all the MSS. connected with the so-called Calcutta tradition. Those which we could read or test, fell either in our त or भ, or partly in both, and thus did not necessitate the formation of a separate class. It is also to be noted that in Max Müller's opinion C MSS. represented the Calcutta tradition only in earlier Aṣṭakas. Thus our MSS. material does not allow us to form a special class representing the Calcutta tradition. We find only two traditions, namely the Deccan tradition and the Benares tradition represented by भ and त respectively. ग and घ cannot be called independent traditions, but branches of भ as already stated. The relation of our classes भ and त and also घ to Max Müller's A, B and C can be shown in the following way :—

भ = B + C
त = A + Ca
घ = B

The same can be shown in a reverse way :—

A = त
B = घ + भ
C = भ + त.

For the second edition of his Ṛgvedabhāṣya Max Müller consulted about two dozen MSS. out of which 16 were complete and 8 were fragmen-

1. Passages showing similarity of घ to B may be found, among others, at the following places :—II. 35. 5 ; 8 ; III. 3. 8 ; 9.6 ; V. 46. 3 ; 49. 3 ; 86. 3 ; VI. 62. 1 ; 75. 18 ; VII. 2 ; VIII. 13. 4 ; 5 ; 15. 3 ; 19. 37 ; 21. 18 ; 23. 7 ; 34. 15 ; 60. 20 ; 90. 5 ; IX. 8. 5.

2. e.g. see ṚV. III. 9. 6, VI. 62. 1, VII. 55. ini., 75. 5, 98. 5, 99. 5, 100. 6, 104. 23, VIII. 6. 33, 8. 12, 13. 20, IX. 48. 3, 60. ini., 62. 21, 66. 3, 98. 12, 103. 3, 108. 2, 114. 4. Max Müller's B4 is identical with our भ ७.

3. A few places where Ca agrees with भ are shown below :—III. 30. 15, V. 43. 10, VI. 52. 1, 2, 67. 1, 75. 18, VII. 55. ini., 56. 9, 10, VIII. 20. 11, 14, 43. 3, 48. 3, 4, 60. 20, 61. 2, 69. 2.

It is to be noted that त ४ which is identical with Ca, also agrees with ग १, २ and भ in many cases in Aṣṭaka VIII.

4 Preface to the 2nd volume of first edition, p. xxxiv, Vol. I, 2nd edn.

Preface to the 1st vol. of 1st edition, p. xx, Vol. I, 2nd edn.

tary running to the length of three Aṣṭakas at the most. We, for our edition, either collated or tested over five dozen MSS., out of which only five were complete, four contained 7 Aṣṭakas, two gave 6 Aṣṭakas, 15 comprised a number of Aṣṭakas ranging from 3 to 5 and the rest gave a single Aṣṭaka.[1] So, certain facts become clear if we compare our MSS. material with that of Max Müller, namely (1) that our MSS. are quite different from those of Max Müller, (2) that we have used a larger number of MSS. than Max Müller, (3) that while Max Müller had a majority of complete MSS., we had a majority of incomplete MSS., and (4) that a good number of MSS. written in South Indian scripts (Grantha, Telugu and Malayalam) became available to us. Max Müller was able to procure only a fragmentary portion in Maṇḍala I written in Grantha and Tulu scripts. As for the age of MSS., there is no particular difference between those of Max Müller and ours, except the fact that the oldest available MS. of Sāyaṇa's commentary (dated Saṁvat 1452 = A.D. 1395, Aṣṭaka IV, Oriental Institute, Baroda, MS. No. 12211) was used by us.

Our Achievements :—It is obvious that in these circumstances a thorough comparison of MSS. used in these two editions is indeed impossible. A general comparison of the character of the various MSS. used in both the editions can, however, be made by giving a statistical table showing the analysis of variants in certain hymns as a specimen [See next page]. For this purpose we have picked up one hymn from each Maṇḍala addressed to a different deity. It is neither possible nor desirable to give an analysis of the variants in the whole of the Ṛgvedabhāṣya.

This table may conveniently be taken to speak for the whole of the Ṛgveda in general and therefore can give a clear idea of the relation of our MSS. material to that of Max Müller and also of our achievements. The comparison of columns 2 and 3 shows that we have been able to discover a larger number of variants than Max Müller even taking into account the probability that Max Müller might have ignored certain insignificant readings. We cannot deny the possibility of more MSS. of Sāyaṇabhāṣya exhibiting some more variants being discovered in future. In a vast country like India, several MSS. may still be lying in corners awaiting discovery and proper care, which may perhaps help in restoring the original text of Sāyaṇa. We, on our part, have tried our best to procure as many MSS. as could be available and have used them according to our judgement. It was quite natural that the variants recorded in our edition should tally with those in Max Müller at least to a certain extent. The number in column 4 denotes the common places of variants in both the editions. The number of readings conjectured by Max Müller is shown in column No. 5. This number, of course, forms part of the

1. The three MSS. from India Office Library London, mentioned in Vol. II were collated and referred to in the notes to Vols. I and II. They were, later, not used, since they were collated by Max Müller for his edition. These are excluded from the above calculation.

Statistical Table showing a Comparative Analysis of Variants.

HYMN (1)		Variants recorded by Max Müller. (2)	Variants recorded in the Poona edition. (3)	Variants in places common to M. M. and Poona edition. (4)	Readings conjectured by Max Müller. (5)	M. M. conjectures found in our edition. (6)	Readings preferred to those in Max Müller. (7)	Readings preferred to those in M. M. and also found in the Bombay edition. (8)
I	125	30	38	10	5	0	0	0
II	34	8	32	5	4	1	6	4
III	26	19	73	12	[illegible]	1	5	2
IV	2	11	47	7	[illegible]	2	7	2
V	44	29	32	7	0	0	5	2
VI	47	16	43	7	3	1	5	0
VII	100	3	12	2	3	2	4	1
VIII	91	24	37	24	12	4	2	1
IX	96	9	33	7	2	1	2	0
X	106	24	36	11	7	3	14	8
10		173	383	92	15	15	50	20

number in column No. 2. Column No. 6 is useful in finding out how many conjectural readings of Max Müller we could discover in at least some of our MSS. Column No. 7 denotes the number of readings preferred generally on the MSS. support to those in Max Müller. It shows an average of 5 readings per hymn. This number also forms part of that in column No. 3. Max Müller improved the text of his second edition after collating even a few more MSS. than those for the first edition. It was, therefore, no wonder if we, who were editing the text after the lapse of nearly half a century with altogether different MSS. material, could improve the text to such an extent with the aim of making the nearest possible approach to Sāyaṇa's own work. The readings that we have adopted differently from Max Müller may be divided into three classes (i) *Pratīkas*, (2) Readings that are grammatically correct and (3) Readings which are useful for the better explanation of a verse. The last column shows the comparison of our MSS. with the Bombay edition as far as the adopted readings are concerned. The number in this column, of course, forms part of that in column No. 7.

It may be asked, to what extent does our bhāṣya text differ from that of Max Müller ? It can at once be said that there is not and cannot be any material difference between the two. At the same time there is plenty that can be considered as improvement of the text. The improvements which we effected in the bhāṣya text are all recorded in the Notes, reference to which may fully bring out the value of this edition. Certain cases in the present volume may however be pointed out here :

Considerable changes have been effected in the commentary to the following verses : IX. 65, 4, 97. 26, 109. 22, 113. 10, X. 30. 8, 65. 1, 2. In RV. X. 16. 1 मषीभूतं for भस्मीभूतं. Three stages of burning are here denoted, of which this is the first. X. 22. 13 सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात् for सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्. Max Müller's explanation is not satisfactory. In X. 27. 20 our text runs युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुष्ठु पूजितौ. Max Müller has युक्तौ सुष्ठु पूजितौ and suggests योजितौ for पूजितौ. In our text युक्तौ is explained by रथे नियुक्तौ, and सुष्ठु पूजितौ is the explanation of सु. Max Müller suggests सुष्ठु योजितौ as the explanation of युक्तौ which renders the word सुष्ठु and the causal योजितौ superfluous. X. 73. 7 स्रुघ्नं गतो मार्गः काञ्चीं गतो मार्गः for शीघ्रं गतो मार्गः कांत्या गतो मार्गः. Max Müller has in vain tried to defend his reading. The text adopted by us is a fine specimen of improvements made by us in the bhāṣya text. The famous places of स्रुघ्न and काञ्ची are often mentioned in ancient Sanskrit literature by way of example. X. 82. 7 नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्द्धुमयोग्यत्वात् for नात्यंतं सत् काष्ठपाषाणादिवत्संबोद्धुमयोग्यत्वात्. See Sanskrit note. X. 89. 14 यद्यया हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनः यद्यया च शक्त्या. Max Müller has यद्यदा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनत् यद्यदा च शक्त्या. The adopted text is a clear improvement. In X. 91. 4, 5, 130. 1 Max Müller denoted *lacunae* which we could fill in properly on MSS. authority. There are certain others which had to be retained as such. In X. 121. 4 यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः। There was a controversy between

Max Müller and Peterson about the text of this passage. *Max Müller* read यस्य चेमाः प्रदि॒शः प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशानांता वा while Peterson preferred to retain the text in the MSS. : यस्य चेमा: प्रदिशः प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणादिश ईशितव्याः. We consider the emendation प्राच्यारम्भाँ as essential, but the conjecture of ईशानांता वा for ईशितव्याः is uncalled for; ईशितव्याः is quite satisfactory. Max Müller could not find in his MSS. the commentary on X. 174. 2. The Bombay edition gave it, the genuineness of which was doubted by Max Müller. Our त MSS. have given it, so we have no hesitation in declaring it as genuine.

These are some of the improvements we have made in the text. In undertaking the present edition our chief aim was to prepare a scientific edition of Sāyaṇabhāṣya as none was available in the market. It was, therefore, essential to procure old unused MSS. from all parts of India and prepare a critical edition on their basis. The outcome of our long labours is now before scholars and it is up to them to pass judgment.

The study of the Veda from modern scientific point of view commenced in Europe over a century ago. A number of translations of the Ṛgveda have been made and critical notes written in different languages which have considerably helped the understanding of that Veda. It is difficult to pass any remarks on the various methods of interpretation. But it is our humble opinion that notwithstanding modern philological and historical researches, the value of Sāyaṇa's commentary has not diminished. It, therefore, naturally follows that we must do full justice to Sāyaṇa by trying to find out what he himself must have written, and ours is an humble attempt in that direction with the means available to us.

The Bombay edition of Ṛgvedabhāṣya :—We have already stated (cf. intro. to Vol. III. p. viii) that we have also used the Bombay edition of Ṛgvedabhāṣya. The editors of the Bombay edition have tried their best to present a good edition of the bhāṣya and have obviously used certain MSS. of bhāṣya, even though no information regarding them is available in the preface to the same. On comparing the text of the Bombay edition with our MSS., we find that the Bombay editors used MSS. mostly of त group. A comparison of readings of the Bombay edition (मु) with those recorded in the Notes or foot-notes will amply bear testimony to this. Especially they used MSS. agreeing with त १ and त २, comp. commentary on RV. X. 27. 14, 65. 1, 2, 73. 9. It is striking that in certain cases the modern MS. त ७ gives the same readings as in मु. See comm. on RV. IX. 67. 22, 77. 5, 97. 14, 16, X. 12. 6, 18. 14, 27. 9, 46. 3, 65. 13. Since the MS. was written before the Bombay edition was printed, it seems probable that both the MS. and the edition had a common source. In some cases they also disagree with each other, see RV. X. 45. 12, 73. 9.

Udgīthabhāṣya on the Ṛgveda:—The commentary of Udgīthācārya on some portion of Maṇḍala X of the Ṛgveda (X. 5. 4 to X. 34. 3) has been published by the D. A. V. College Research Department, Lahore, 1935. The book has no preface giving information regarding the MS. or MSS.

used for the edition. A number of printing mistakes have occurr text. The commentary has a considerable number of incorrect which could not be corrected probably on account of the singlene MS. The commentary was, however, compared with that o The comparison has clearly shown that Sāyaṇa largely used Udg for composing his own commentary, at least as far as the available Udgīthabhāṣya is concerned. Parallel construction is found every then, so much so that incorrect portion in one can be corrected by of the other in most cases. In fact the editor of Udgīthab frequently used Sāyaṇa's commentary in restoring Udgītha's have, therefore, used Udgītha's bhāṣya for determining Sāya especially with regard to the readings adopted by us in preference in Max Müller as well as the conjectural readings. Udgītha's have been recorded in all such cases. Udgīthabhāṣya is thus a means for constituting Sāyaṇa's text. Unfortunately it is neither nor correct. Sāyaṇa's commentary is not available on certai (X. 18. 14 ; 27. 9 ; 73. 9). Udgītha gives commentary on them whi reproduced in the Notes. It can give us an idea as to how Sāy have explained those verses. His commentary on certain verses different from and more comprehensive than Sāyaṇa (X. 45. 12 ; In X. 10. 2 some part is left unexplained in Sāyaṇa. Udgītha's tion on it is reproduced in the Notes. Pandit Bhagwad Datta possessed further transcript of Udgīthabhāṣya from Rv. X. X. 83. 5. On our request he kindly sent his transcript for our has been used in the same way as the printed portion. Both tl and transcript portions are in a corrupt state. We are thankful Bhagavad Datta for kindly lending us his transcript for use in ou It would be a contribution to our sources of Ṛgveda interpretat unpublished portion would be properly edited and printed togeth revised text of the printed portion.

Udgītha was a predecessor of Sāyaṇa, since he is refer Sāyaṇa at least once in his commentary (See RV. X. 46. 5). He sa भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादींल्लोकाञ्जयन्तमिति व्याचकार. Udgītha's bhāṣ portion concerned runs:—भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः। अत एव च महां मह etc. The explanation of जयन्तं is not available. However, the c of Sāyaṇa's statement can be ascertained by the explanation of here, and we can rest assured as to the genuineness of Udgīthabh

Certain conclusions can be drawn from the relation of Udgītha. In a number of cases the adopted text of Sāyaṇabhāṣ MSS. support. Many such readings find support in Udgī Another important contribution of Udgīthabhāṣya to the editing bhāṣya is that it has thrown its weight in fovour of one of the fou classes of MSS. Our conclusion that the भ class has the first represent the *archtypus* of Sāyaṇa is particularly supported by

commentary. In certain cases,[1] Udgītha's readings agree with those of भ, disagreeing with those of त.

At two places Udgītha differs from the traditional recitation of the Saṁhitā text: (1) He considers RV. X. 9 as consisting of 10 verses instead of 9, the last verse being a *Khailika*: सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥. This last verse is explained by him,[2] while verses 6 to 9 are left unexplained because they are commented upon previously in Maṇḍala I. (2) According to the tradition, the 6th Adhyāya of Aṣṭaka VII (i.e. 54th Adhyāya) ends with RV. X. 18. According to Udgītha, however, it ends with X. 20. 1: भद्रं नो अपि वातय मनः which he considers as an independent hymn. The next hymn begins with X. 20. 2. How far this difference went cannot be found, since the commentary breaks at X. 20. 5 and again begins with the 22nd hymn. The editor of Udgīthabhāṣya is hereby inclined to believe that Udgītha probably commented upon a recension of Ṛgveda different from Śākala. We may add that the enumeration of Adhyāyas instead of Aṣṭakas is found in the Kashmir MS. of Ṛgveda and the Junagadh MS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. See Preface to the Khilas pp. 893–4.

The Khilas:—The Ṛgveda Saṁhitā presented in this edition is the text of the Śākala śākhā which is well known over the whole of India. There are certain other śākhās also of the Ṛgveda which more or less differ from the Śākala text and contain certain additional hymns or verses. Some MSS. of the Ṛgveda Saṁhitā contain such supplementary hymns or *khilas* even though there is scarcely any unanimity amongst them as to their number and text. These Khilas have been published in most of the previous editions of the Ṛgveda. The most genuine, important and extensive collection of Khilas is found in a MS. of the Ṛgveda Saṁhitā discovered by Dr. G. Bühler in Kashmir. It is written in the Śāradā script and is about 400 years old. It consists of 191 leaves of birch bark, of which 1–176 are devoted to the Saṁhitā text and the rest to the Khilas. The Khilas are collected as a separate book divided into 5 chapters, each having at the beginning its own Anukramaṇī. The text of this Kashmir MS. was edited and published in Roman script by Dr. phil. J. Scheftelowitz in 1906 at Breslau in Germany

---

1. For example, the readings of भ are supported by Udgītha at the following places, while त gives different readings :—

X. 22. 15 कर्मवैगुण्यकरणेन, 23. 2 ऋजीषलक्षणं, 24. 1 शस्त्रलक्षणैः, 24. 4 निर्मथितवन्तौ, 24. 5 स्थित्वावहतं, 26. 7 पोषणानां करणे, 27. 8 सर्वतः, 27. 11 वरयितुं, 27. 23 क एते, 30. 1 महागतेरिन्द्रस्य चार्थायेत्यर्थः, 30. 3 वृष्टिकर्मण्यधिकृतं, 30. 9 वृष्टिरूपेण, 30. 11 अत्रानेकत्ववाची, 31. 3 उत्कृष्टजन्मानं, 34. 2 जाया. The reading बलवत्क्रूरशूरमृगमित्यर्थः in X. 28. 9 preferred to Max Müller's conjectural reading बलवत्क्रूरमृगमित्यर्थः is found in भ as well as in Udgītha. In most of the MSS. used by Max Müller as well as by us a letter स्य comes after बलवत्क्रूर, which justifies the reading in भ and Udgītha.

2. See Khila III. 13.

with critical notes and introduction under the title "*Apokryphen des Ṛgveda*". The Khilas appended to this volume are based on those printed in that work. For the purpose of editing the Khilas as well as for preparing notes, other editions of Khilas, certain MSS. and other material that gathered after the publication of Scheftelowitz's work, have also been used. Mr. C. G. Kashikar has edited this Khila portion and has added a separate Preface discussing all details.

Acknowledgments :—Before we proceed to acknowledge the help received from the various quarters, we have to do a painful duty of recording the death of Prin. V. K. Rajawade, the Founder-President of our Maṇḍala and the Advisory editor of this edition, which took place on 17th December 1944 at the age of 84. Till the end of his life he very sincerely performed his duties in both the capacities. He was a scholar of Sanskrit, especially of Veda and Nirukta. When faced with difficulties in deciding the text of Sāyaṇa, we used to approach him, and by his profound learning and ripe thinking, he could easily solve them. His love of learning and sincerity of work were so keen that even in his last illness he discussed certain readings in the 10th Maṇḍala with full energy and readiness. His plain living, high thinking, profound learning and strict adherence to truth made him a modern Ṛṣi. It was unfortunate that he could not be spared to see this last volume of the Ṛgvedabhāṣya published.

We also regret to record the death of Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, Poona, the well known Ghanapāṭhi of Mahārāṣṭra, whose help was obtained while printing the Vedic text of the previous volumes. In modern times when traditional learning is fast disappearing and the place of a Ghanapaṭhi Brahman is scarcely refilled, his death is keenly felt.

It is our first and pleasant duty to acknowledge the help we received from Max Müller's edition of the Ṛgvedabhāṣya. The ample use made by us of his edition including his *Varietas lectionis* has already become clear. Having the outcome of his labours by our side, it was easy for us to go ahead in finding out a more correct and original text of the bhāṣya. Good editions of Vedic and other texts which now have become available, did not exist in his time. Vedic researches have advanced to a great extent at the present day, which also have rendered help in editing the bhāṣya. This was not the case in his time. In such circumstances it was indeed creditable to him to proceed with his self-imposed task slowly but steadily and present the complete edition to the world of scholars. The lovers of Vedic literature will ever remain grateful to him for his signal service to the cause of learning.

On the occasion of the completion of the Ṛgveda text and Sāyaṇabhāṣya, we have great pleasure to acknowledge the patronage and help we received since the commencement of the work. We are grateful to all our patrons—various Governments, Princes in Rajaputana, Central India, Kathiawar, U. P., Bengal, Gujarat, Deccan and South India and also men of wealth—whose help is chiefly responsible for the successful termination of

the work. For an institution like ours which owes its maintenance to public support, it was impossible to go ahead with the work unless generous help was forthcoming. There have been times which served as a test of our sincerity for the work, but fortunately they passed off by the grace of the Supreme Being. The third volume was published by the end of 1941 when the war was in full swing. The editorial work of the present volume was seriously commenced in 1943 when the difficult problem of the expenses of printing had to be faced. The printing rates had gone very high, so also the paper had become too dear, if ever it was available in market. It was very difficult to obtain public sympathy in those hard days when even ordinary life had become so difficult. Under these circumstances it was impossible to think of the publication of this volume. But, as if inspired by the Vedapuruṣa, Chandrashekhar Govind Agashe, Esqr. B.A., LL.B., the Managing Director of the Bṛhanmaharaṣṭra Sugar Syndicate, Ltd., Poona, came to our help and kindly promised to undertake the financial responsibility of the volume by bearing all expenses in connection with paper and printing. This was really a great boon. We cannot adequately express our gratitude to Mr. Agashe for his very timely, selfless and generous patronage. But for his princely donation we cannot say when it would have been possible for us to publish this volume. In these days when ancient learning is generally regarded as dry bones of the past, souls like Mr. Agashe provide a ray of hope for the revival of the sacred knowledge of the past and the unravelling of truth hidden in obscurity. At his desire, this last volume of the Ṛgveda-bhāṣya is dedicated at the feet of Śrī Vedapuruṣa.

Thus relieved of anxiety, we set ourselves to work more energetically and finished the editorial work in early 1944. The next requirement was paper which was not available in the market. The Government of India had issued the Paper Control (Economy) Order by which a publisher had to obtain the necessary permission for purchasing the required quantity of paper and also for printing. We are glad to note that on our application, the Government immediately sanctioned the required quantity of paper and also granted permission to print the volume. We are thankful to the Government of India for their prompt and sympathetic action. The Deccan Paper Mills Co. Ltd. Poona, who supplied us with the special kind of paper for all the previous volumes, were approached for the same kind of paper for the present volume also, and they kindly supplied us with the required quantity in spite of certain inconveniences inevitable in war time and also in spite of other tremendous demands. We record our thanks to the Proprietors of the Mills for their timely response. The copy was sent to press in the latter half of 1944. It was now the turn of the press to labour under difficulties. Due to employment on war work the staff of the press was reduced to a negligible quantity and it was indeed difficult even to commence the printing. Partly due to the relief caused by the end of war in 1945 and partly owing to the efforts of the manager of the press, the difficulties were soon over and the printing of the volume could be

finished within a reasonable period. We are thankful to Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., of the Samartha Bharat Press, Poona, who has made a name for elaborate Sanskrit printing and has printed all the previous volumes of this edition, for printing this volume neatly and in as short a period as was possible under the circumstances. Vedamūrti Bhalachandraśastri Karambelkar, Superintendent of the Vaidika Smārta Dharmāśrama (Pāṭhśālā), Poona, a disciple of the late Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, has helped us in getting the Vedic text of this volume accurately printed, for which we are thankful to him. We have also to thank Pandit Maheshwarshastri Joshi of Poona for his help from time to time in matters pertaining to technical points of grammar.

We must not fail to acknowledge the help received by us from the various MSS. libraries, institutions and individuals who kindly lent us their valuable MSS. of Sāyaṇabhāṣya. We offer our hearty thanks to them. But for their kind help the project itself would have been an impossibility. In respect of borrowing MSS., we have to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, especially Mr. P. K. Gode, M.A., the energetic Curator of its MSS. Department, for the kind and ready help in procuring MSS. from distant parts of the country. Similarly we record our thanks to those scholars who have rendered their valuable help with regard to the editing not only of this volume, but of the whole work. We are also thankful to the editors of the various Oriental Journals who encouraged us in our undertaking by publishing appreciative reviews of our volumes.

We hope this volume will meet with the approval of scholars.

Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona,
Varṣa-pratipadā, Śake 1868,
April 3, 1946.

N. S. SONTAKKE
C. G. KASHIKAR

प्रास्ताविकम्

अथायं सायणभाष्यसहितायाः ऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मको विदुषां करकमलयोः सादरं सामोदं च समर्प्यते। यद्यपि पञ्चमो भागः ऋषिच्छन्दोमन्त्रपदादिसूच्यात्मकोऽद्याप्यारचनीयः प्रकाशनीयश्च वर्तते तथापि संहिताभाष्यमुद्रणसमापनेन निर्वर्तितकार्यमिवात्मानं मन्यामहे।

इदमस्माकं वैदिक-संशोधन-मण्डलं वेदविद्याभिवृद्ध्यर्थं १८५० मिते शाके पुण्यपत्तनस्थ-तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखीयत्वेन निर्मितम्। सभाष्यस्य ऋग्वेदसंहितापुस्तकस्यातिदुर्लभत्वात् प्राचीनानि भाष्यलिखितपुस्तकानि संपाद्य भाष्यपाठं संशोध्य सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मुद्रापयितव्येति निश्चयोऽभूत्। तदनुसारं ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकः प्रथमो भागः १८५५ शाके प्रकाशितः। द्वितीयो द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चममण्डलात्मको भागः १८५८ शाके षष्ठसप्तमाष्टममण्डलात्मकस्तृतीयभागश्च १८६३ शाके प्रकाशितः। अधुनायं चतुर्थो भागो नवमदशम-मण्डलात्मकः सखिलः १८६८ शाके प्रकाश्यते। मॅक्समुल्लरमहोदयैः ऋग्वेदभाष्यं प्रथमं पञ्चविंशतौ वर्षेषु मुद्रापितम्। तत्पुस्तकस्य द्वितीयावृत्तिः केवलं वर्षत्रितये प्रकाशिता। तथा च मुम्बापुरी-मुद्रितं ऋग्वेदभाष्यमपि वर्षत्रितय एव संपूर्णं प्रकाशितम्। एवं सति अस्मत्पुस्तकप्रकाशनार्थमियान् विलम्बः कस्मादित्याशङ्का भवेत्। तत्रेदं वक्तव्यं यन्मॅक्समुल्लरपुस्तकं मुम्बापुरीपुस्तकं च मुद्रण-समयात्पूर्वं संपूर्णमारचितमासीत्। अस्माभिस्तावदेकैको भाग आरचितो मुद्रापितश्च। तेनेयान् कालो यातः। एतद्रीत्या ग्रन्थस्य प्रकाशनेन न काचिद्धानिः संजाता स्यादिति विश्वसिमः। आस्तां तावत्। अस्य चतुर्थभागस्य भाष्यसंशोधन उपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधुनोपवर्ण्यन्ते।

ग-वर्गः—

(१) [ग१] क्रमाङ्कः ४६५ (६-७ अष्टकौ), क्रमाङ्कः ४८५ (अष्टमाष्टकस्य १-४ अध्यायाः), क्रमाङ्कः ५१८ (अष्टमाष्टकस्य ५-८ अध्यायाः। अष्टमाष्टके ३६ वर्गपर्यन्तमेव भाष्यं विद्यते)। मद्रासनगरस्थैः डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः प्रदत्तं तालपत्रलिखितं ग्रन्थाक्षरयुतं —। यत्रतत्र कियांश्चिदंशो लुप्तः।

(२) [ग २] त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयस्थं ३६५२ क्रमाङ्कयुतं ग्रन्थाक्षरयुक्त तालपत्र-पुस्तकं ग१-पुस्तकगतभाष्यांशयुतम्। सप्तमाष्टके तावत् तृतीयाध्याये द्वादशवर्गान्तमेव भाष्यम्।

(३) [ग ३] मद्रासनगरनिकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित-'थिऑसॉफिकल सोसायटी'-ग्रन्थालयस्थं २५७ क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम्। षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये २४ वर्गादारभ्य सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये २५ वर्गान्तं प्राचीनं कीटभक्षितं क्वचिदशुद्धम्।

एतानि त्रीणि पुस्तकानि समानपाठयुतानि। 'ग' इति तेषां समूहस्य संज्ञा। यत्र तेषां पाठो भिन्नस्तत्र तत्तत्संज्ञया प्रदर्शितः।

(४) [ग ४] तञ्जौरनगरस्थ-सरस्वतीमहालग्रन्थालयस्थं ६५० क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिप्यां लिखितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं कीटभक्षितमष्टमाष्टके प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठाध्याये द्वितीय-वर्गान्तम्। प्रथमाध्याये ग-पाठानुसारि अनन्तरं भ-पाठानुसारि च। तेलुगुलिपिवशात्तालपत्र-लिखितत्वाच्च ग-वर्गे समावेशितम्।

घ-वर्गः—

(५) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरग्रन्थालयस्थं ४ (विश्राम. १) क्रमाङ्कयुतं देवनागरीलिप्यां[1] संवत् १७८५ वर्षे लिखितं ३-७ अष्टकानां लिखितपुस्तकम्। सप्तमाष्टकपाठः त५-पुस्तकपाठमनुसरति।

---

१. एतस्मादनन्तरं प्रायः सर्वाणि लिखितपुस्तकानि देवनागरीलिपियुक्तानि।

(६) मुम्बापुरीस्थ–' रॉयल एशियाटिक सोसायटी '–ग्रन्थालयस्थं ४४७ क्रमाङ्कयुतं पञ्चम-षष्ठाष्टकात्मकं लिखितपुस्तकम् ।

वांईक्षेत्रस्थ–प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

गोकर्णक्षेत्रस्थ–महाबळेश्वर–दत्तात्रेय–दीक्षितानां पुस्तकं १७७९ शाके लिखितं १-२; ४-८ अष्टकात्मकम् । अष्टमाष्टके ६-८ अध्याया नष्टाः ।

एतेषां चतुर्णां षष्ठाष्टके समानः पाठः । एषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्थाः सूक्तादौ अनुक्रमणीपाठः श्रौतविनियोगश्चेत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः ।

त-वर्गः—

(७) [त १] तञ्जौरग्रन्थालयस्थं ५९७ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८४४ वर्षे वाराणस्यां लिखितं संपूर्णं पुस्तकं त–वर्गस्याधारभूतम् ।

(८) [त २] ग्वालियरनगरस्थ–लक्ष्मण गणेश आठल्येमहोदयानां १७११ शाके लिखितं संपूर्णं पुस्तकं प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टके तृतीयाध्यायं च वर्जयित्वा ।

(९) [त ३] बडोदानगरस्थ–प्राच्यविद्यामन्दिरगतं २३५ क्रमाङ्कयुतं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । सप्तमाष्टकपाठो भ–पुस्तकपाठमनुसरति ।

(१०) [त ४] पुण्यपत्तनस्थ–भारतेतिहाससंशोधकमण्डल–ग्रन्थालयस्थं कळमकरसंग्रहे १ क्रमाङ्कयुतं संवत् १६४३ वर्षे लिखितं ४-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

(११) [त ५] जोधपूरनगरस्थ–पुरातत्त्वविभागाधिकृतग्रन्थालयस्थं संपूर्णं पुस्तकं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं प्रायः त ४–पुस्तकपाठानुसारि ।

(१२) [त ६] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं ४ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं शाके १७४० वत्सरे लिखितं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । ५ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं २-४ अष्टकात्मकं पुस्तकमस्यैव पूर्वभागः । ६-८ अष्टकेष्विदं त–पाठानुसारि, ४-५ अष्टकयोः तथा सप्तमाष्टके प्रथमपञ्चमाध्याययोः अष्टमाष्टके प्रथमद्वितीयाध्याययोश्चेदं भ–पाठानुसारि ।

(१३) [त ७] वाराणसीस्थ–गव्हर्मेंटसंस्कृतकॉलेजग्रन्थालयस्थं रिवासंग्रहे ४४-४५ संख्याकं संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(१४) [त ८] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं १७ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं संवत् १८१३ वर्षे लिखितमष्टमाष्टकस्य पुस्तकम् ।

भ-वर्गः—

(१५) [भ १] विजापूरप्रान्ते बागलकोटग्रामस्थ–कृष्णाचार्यमळगीमहोदयानां द्वितीयाष्टके केनचिदंशेन सह तृतीयाद्यष्टमाष्टकान्तं संवत् १७४३ वर्षे लिखितं भ–वर्गस्याधारभूतं लिखित-पुस्तकम् ।

(१६) [भ१(२)] भागानगर(हैद्राबाद)स्थ–उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १०५६ संख्याकं तेलुगुलिप्यां लिखितं प्राचीनं तालपत्रपुस्तकम् । अस्मिन् सप्तमाष्टकस्य १-३ अध्यायाः चतुर्थसप्तमाध्याययोश्च कियांश्चिदंशो लिखितोऽस्ति । इदं दाक्षिणात्यं पुस्तकं सदपि भ–पाठमनुसरतीत्ययमस्य विशेषः । भ१–पुस्तकपाठेनास्य साम्यमस्ति । अतः भ–वर्ग एवेदं समावेशितम् । अनेन दाक्षिणात्यपुस्तकानां भ–वर्गशाखीयत्वमपि सिध्यति । भ१–पुस्तकपाठात् भ१(२)–पुस्तकपाठः, तस्मात् ग४–पुस्तकपाठः, ततोऽपि ग १-२ पुस्तकपाठ इति क्रमेण भ–पुस्तकपाठात् ग–पुस्तकपाठ उत्क्रान्तो दृश्यते ।

(१७) [भ २] बडोदानगरस्थ–प्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १२२०५ संख्यायुतं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं षष्ठाष्टकपुस्तकं तथा १२२०६ संख्याकं सप्तमाष्टके १-२ अध्याययोः पुस्तकं तथा च १२२०७ संख्याकं सप्तमाष्टके ३-८ अध्यायानां पुस्तकं तथा च १२२०८ संख्याकमष्टमाष्टकपुस्तकमित्येतेषामनया संज्ञया निर्देशः। अष्टमाष्टकं भ८-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति।

(१८) [भ ३] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं २२६(विश्राम २), १५ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं षष्ठाष्टकपुस्तकम्।

(१९) [भ ४] इन्दोरनगरस्थानां श्रीमतां माधव विनायक किबे–महोदयानां संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम्। १-४ अष्टकेष्विदं त–पाठमन्वसरत् ५-८ अष्टकेषु च भ-पाठम्। षष्ठाष्टकान्ते सप्तमाष्टकादौ चेदं त–पुस्तकपाठानुसारि। प्रथमद्वितीयतृतीयभागेष्वस्य ‘ न ’ इति संज्ञासीत्।

(२०) [भ ५] बीकानेरनगरस्थ–अनूपसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ७१ संख्याकं संपूर्णं पुस्तकम्।

(२१) [भ ६] गोकर्णक्षेत्रस्थ–महाबलेश्वरदत्तात्रेयदीक्षितमहोदयानां १-२; ४ ८ अष्टकात्मकं (अस्याष्टमाष्टकं पञ्चमाध्याये दशमे वर्गे पर्यवसितं) १७७९ शाके लिखितं पुस्तकं ४, ८ अष्टकयोः भ–पाठानुसारि ५-७ अष्टकेषु त–पाठानुसारि च।

(२२) [भ ७] वेणुग्रामप्रान्ते बडलीग्रामस्थ–चिदम्बरदीक्षितमहोदयानां पुस्तकं १५९६ शाके लिखितं २, ५, ७ अष्टकात्मकम्। सप्तमाष्टकपाठः भ६–पुस्तकसमानोऽस्ति।

(२३) [भ ७] साताराप्रान्तीय–विराट(वांई)नगरस्थप्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयगतं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं लिखितपुस्तकं ५,७,८ अष्टकेषु भ–पाठानुसारि षष्ठाष्टके च त–पाठानुसारि।

(२४) [भ ८] मद्रासनिकटवर्ति–अडयारग्रामस्थ–‘ थिऑसॉफिकल सोसायटी ’–ग्रन्थालयस्थं (34 J 45 क्रमाङ्कयुतं) संवत् १८३५ वर्षे लिखितं १,२,४,५,८ अष्टकात्मकं पुस्तकम्।

एतेषु ग३, ग४, त८ पुस्तकानि वर्जयित्वान्यानि सर्वाणि पुस्तकानि पूर्वमुपयुक्तानि।

यान्यन्यानि भाष्यपुस्तकान्यस्माभिरस्य भागस्य पूर्वेषां भागानां वा कृते दृष्टानि परीक्षितानि वा तान्यत्र निर्दिश्यन्ते—

(१) हैद्राबादनगरस्थ–उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं $\frac{३}{१}$° संख्याकं प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये १-१९ वर्गाणां भाष्यपुस्तकम्। अस्माभिः प्रथमभागे निर्दिष्टाभ्यां च–फ–पुस्तकाभ्यामिदं साम्यमावहति।

(२) उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थं $\frac{३९}{१}$, $\frac{१०१}{१}$ संख्याकं प्रथमद्वितीयाष्टकयोर्भाष्यपुस्तकम्। प्रथमाष्टकं स–पुस्तकेन समानं द्वितीयाष्टकं च म–पुस्तकेन।

(३) ग्वालियरनगरस्थ–राजकीयसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ६-८ अष्टकानां क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकम्। इदं तृतीयभाग उपयुक्तमासीत्। प्रायः त५–पुस्तकपाठेन साम्यमावहति क्वचित् त२–पुस्तकेन।

(४) करवीर(कोल्हापूर)नगरस्थ–पण्डितबाळाचार्यखुपेरकरमहोदयानां ५-८ अष्टकात्मकं क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकम्। ६-८ अष्टकभाष्यं प्रायः त२–पुस्तकपाठमनुसरति।

(५) पुण्यपत्तनप्रान्ते भोरग्रामस्थ–हरि वासुदेव होशिंग–दीक्षितमहोदयानां संवत् १७१२ वर्षे लिखितं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५–पाठानुसारि।

(६) पुण्यपत्तनस्थ–भारतेतिहाससंशोधकमण्डलग्रन्थालयस्थं कृष्णशास्त्रीराजवाडे–संग्रहे १२ संख्याकं नवममण्डलांशस्य (१-६७ सूक्तानि) अर्वाचीनं पुस्तकं त१–पाठानुसारि।

(७) भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १६ (१८८६-९२)संख्याकं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५–पाठानुसारि।

(८) लाहोरनगरस्थ-पंजाबविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं २९६२क्रमाङ्कयुतं ६-८ अष्टकात्मकं भाष्यपुस्तकम्। एतत्पुस्तकस्थाः पाठविशेषा अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तत्रत्याधिकृतैर्लेखयित्वा प्रेषिताः षष्ठसप्तमाष्टकयोः त५-पुस्तकपाठेन अष्टमाष्टके च त२-पुस्तकपाठेन साम्यमावहन्ति।

(९) कलकत्तानगरस्थ-रॉयल् एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालयस्थं १४२ (७८७२) संख्यायुक्तं ५-७ अष्टकानां प्रायः त्रुटितं भाष्यपुस्तकं पञ्चमाष्टके त-पाठानुसारि षष्ठसप्तमाष्टकयोश्च भ-पाठानुसारि।

पूर्वं निर्दिष्टानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि लिखितपुस्तकानि षष्ठाष्टके ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु सप्तमाष्टमाष्टकयोश्च ग, त, भ इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि। सर्वेषां पुस्तकानामेतेषु वर्गेष्वन्तर्भावेन तत्तत्पुस्तकपाठभेदानां महत्त्वमल्पत्वं वा सौकर्येण ज्ञास्यते। एतदर्थं पूर्वमुपयुक्तानां केषांचित्पुस्तकानां संज्ञान्तरं कर्तव्यमासीत्। यत्र केवलं वर्गसंज्ञा निर्दिष्टा तत्र तद्वर्गान्तर्भूतानि सर्वाणि पुस्तकानि तादृशं पाठं धारयन्तीति स्पष्टम्। सप्तमाष्टके त३-पुस्तकं भ-पाठमनुसरति। तथापि सप्तमाष्टके त३ वर्जयित्वा इतरेषां पुस्तकानां त इत्येव साधारणसंज्ञा सौकर्यार्थं दत्ता। अतः सप्तमाष्टके त इत्युक्ते त३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि पुस्तकानि समानं पाठं वहन्तीति मन्तव्यम्। एवं च भ३-पुस्तकं केवलं षष्ठाष्टकात्मकमेव। अतः सप्तमाष्टमाष्टकयोः भ इति संज्ञया भ३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि भ-पुस्तकानि ग्रहीतव्यानि।

ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु ग-वर्गः प्रायः भ-वर्गशाखीयत्वेन वर्तते। ग-पुस्तकानां वैशिष्ट्यं तृतीयभागप्रस्तावनायां यदुक्तं तदेवात्रापि। घ-पुस्तकानां विशेषो पूर्वं प्रदर्शित एव। घ-पाठोऽपि प्रायः भ-पाठपक्षपात्येव। सायणाचार्याणां प्रतीकोद्धरणवैशिष्ट्यमस्मिन् घ-वर्गे विशेषतो दृग्गोचरं भवति। घ-पाठस्य भ-पाठपक्षपाते प्रमाणमप्यस्ति। वांईक्षेत्रस्थपुस्तके गोकर्णक्षेत्रस्थपुस्तके च पञ्चमाष्टकं भ-पाठमनुसरति षष्ठाष्टकं घ-पाठमनुसरति सप्तमाष्टमाष्टके च पुनः भ-पाठमनुसरतः। अतः त, भ इति वर्गद्वयमेव प्रधानम्। अनयोः भ-वर्गस्य समीचीनत्वं पाठभेदाल्पीयस्त्वं च। त-वर्गे पाठभेदा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते। त-वर्गान्तर्गतानां बहूनां पुस्तकानां वाराणस्यां लिखितत्वात् त-वर्गपाठः वाराणसीपाठ उत्तरदेशपाठो वेति वक्तुं योग्यं तथा च भ-पुस्तकानां प्रायो दक्षिणदेशे लिखितत्वात् भ-पाठस्य दक्षिणदेशपाठ इति संज्ञा उचिता। अतः यद्यपि दक्षिणदेशपाठ एव सायणपाठ इति वक्तुं दुष्करं तथापि दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेनातीव सादृश्यमिति वक्तुं सुशकम्। सायणाचार्यैर्दक्षिणदेशस्यैवात्मनो जन्मनालंकृतत्वाद्दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेन साधर्म्यमुचितमेव। तथा च सायणालंकृतदेशादपि दक्षिणस्यां दिशि लिखितानि तालपत्रपुस्तकानि भ-पाठशाखारूपमेव पाठमङ्गीकुर्वन्तीति स्वाभाविकमेव।

अतः भाष्यपाठविनिश्चयेऽस्माभिः भ-वर्गपाठस्यैव प्राथम्यं स्वीकृतम्। तथापि बहुषु स्थलेषु भ-पाठस्वीकरणेन कार्यं न संजातम्। सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीय इति यद्यप्यस्माकमुद्देशः तथापि भाष्यस्य शुद्धत्वं सुबोधत्वं चाप्यभिप्रेतमासीत्। अतः क्वचित् क्वचित् ग, घ, त इति वर्गाणां पाठा अपि स्वीकर्तव्या आसन्। एवं कृतेऽपि केषुचित् स्थलेषु सर्वाणि पुस्तकान्यशुद्धं पाठं दर्शयन्ति स्म। एतादृशेषु स्थलेषु मॅक्समुल्लरमहोदयैः कृता अभ्यूहा अस्माभिः स्वीकृताः। केषुचित् स्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि शुद्ध इति मत्वाङ्गीकृतः। एतेनापि कार्येऽसंजाते सति अस्माभिरपि क्वचन अभ्यूहाः कृताः। पाठविनिश्चयविषयकः अन्यविषयकश्च सर्वोऽपि विचारः पूर्ववत् टिप्पणीषु दत्तः। लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः केचनाल्पाः पाठाः टिप्पणीषु न निर्दिष्टाः। प्रथमद्वितीयतृतीयभागानां पाठभेदादिविषयकविचारस्य परिशिष्टमस्य भागस्य टिप्पण्या अन्ते दत्तम्।

प्रथमद्वितीयभागयोः प्रायः सर्व एव लिखितपुस्तकोपलब्धाः पाठभेदाः पादटिप्पणीषु निर्दिष्टाः। तृतीयचतुर्थभागयोः केचनाल्पाः पाठभेदास्त्यक्ताः। मॅक्समुल्लरमहोदयैरप्येवं कृतं

दृश्यते। पाठभेदादिविषयकविचारे स्वीकृतपाठस्याधारभूतानि पुस्तकानि निर्दिष्टानि। पाददिप्पण्यां तु केवलं पाठभेदस्यैव लिखितपुस्तकानि निर्दिष्टानि न मूलपाठस्याधारभूतानि। इयं रीतिः प्रथमभागादारब्धा एतावत्पर्यन्तं तथैवानुसृता। न तेन कापि हानिः संवृत्ता स्यादिति मन्यामहे।

मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयग्रन्थपाठविनिश्चयार्थं यानि पुस्तकानि समवलोकितानि तैः सहास्माकं पुस्तकानां कीदृशः संबन्ध इति प्रश्ने किंचिदुच्यते। मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयानि पुस्तकानि ए, बी, सी इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि। ए-वर्गपाठः सायणपाठेनातीव सदृश इति तेषामभिप्रायात् ए-पाठस्य प्राधान्यं तैः स्वीकृतम्। 'ए' इति वाराणसीपाठ इति तेषामभिप्रायः। तथा च 'बी' इति मुम्बापुरी-पुण्यपत्तनपाठः (दक्षिणदेशपाठः), 'सी' इति च कलिकातापाठ इति तेऽमन्यन्त। एतेषां वर्गाणामस्माकं पुस्तकवर्गैः न सर्वथा साम्यम्। अस्माकं त-वर्गः मॅक्समुल्लरमहोदयानां ए-सीए इति वर्गाभ्यां समानः, घ-वर्गः बी-वर्गस्यांशेन समानः, भ-वर्गश्च बीसीवर्गाभ्यां समानः। एतदेव व्यत्ययेन वक्तव्यं चेत् ए-वर्गः त-वर्गेण समानः, बी-वर्गः घ-भ-वर्गाभ्यां समानः, सी-वर्गश्च भ-त-वर्गाभ्यां समान इति ज्ञातव्यम्। मॅक्समुल्लरपुस्तकानामस्मत्पुस्तकैः सह तुलनं प्रायोऽशक्यम्। कस्मादिति चेत्, मॅक्समुल्लरपुस्तकेभ्योऽधिकानि पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि। तेषां सर्वाणि पुस्तकानि प्रायः संपूर्णान्यासन्, न तथास्माकम्। दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि बहूनि पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि। मॅक्समुल्लरमहोदयैः केवलं प्रथममण्डलस्य कियांश्चिदंश उपलब्ध आसीत्। मॅक्समुल्लरपुस्तकापेक्षया द्विगुणाधिकाः पाठभेदा अस्माकं पुस्तके टिप्पण्यां निर्दिष्टाः। केचन पाठभेदास्तत्पुस्तकेऽस्मत्पुस्तके च समानाः सन्तीति स्वाभाविकमेव। प्रतिसूक्तं मॅक्समुल्लरपाठेभ्योऽधिकाः भिन्ना वा प्रायः पञ्च पाठा अस्माभिः शुद्धाः समीचीनाश्चेति कृत्वा लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः। एतेषु केचन पाठा मुम्बापुरीपुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते। मॅक्समुल्लरमहोदयैः केवलं द्वित्राणां लिखितपुस्तकानामवलोकनेन प्रथमावृत्त्यपेक्षया द्वितीयायामावृत्त्यां समीचीनतराः पाठाः स्वीकृताः। एवं सति बहूनि पुस्तकान्युपयुज्यास्माभिर्भाष्यपाठो बहुत्र संशोधित इति नाश्चर्यावहम्।

मॅक्समुल्लरमुद्रितभाष्यपाठस्य अस्मन्मुद्रितभाष्यपाठस्य च कियान् भेद इत्युक्ते न महान् भेद इति ब्रूमः। किंतु अस्मन्मुद्रितपाठः शुद्धतरः समीचीनतरश्चेति टिप्पण्यवलोकनेन सुव्यक्तं भवेत्। विशेषतः ऋ. सं. ९. ६५. ४; ९७. २६; १०९. २२; ११२. १०; १०. ३०. ८; ६५. १;२ एषु स्थलेषु भाष्यपाठोऽतीव भिन्नः समीचीनतरश्च। केषुचित् स्थलेषु मॅक्समुल्लरपुस्तके त्रुटयो दर्शिताः। तेषु काश्चन अस्माभिः पुस्तकाधारेण पूरिताः। ऋ. सं. १०. १६. १; २२. १३; २७. २०; ७३. ७; ८२. ७; ८९. १४; ९१. ४; ५; १२१. ४; १३०. १; १७४. २ अत्रापि टिप्पणीषु निर्दिष्टा भाष्यपाठा द्रष्टव्याः। ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये पाश्चात्यविद्वद्भिः सुबहु प्रयतितम्। तेषां व्याख्यानरीतेः समीचीनासमीचीनत्वविषये निर्णयं कर्तुं दुष्करम्। किंत्विदं तावत्सत्यं यत्सत्स्वप्यर्वाचीनसंशोधनप्रधानेषु बहुषु ग्रन्थेषु ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये सायणभाष्यमेव प्रथमं साधनं भवितुमर्हति। अतः सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीयो भवति। अमुमेवोद्देशं पुरस्कृत्यास्माकमयमल्पो यत्नः।

भाष्यपाठसंशोधने मुम्बापुरीमुद्रितं भाष्यपुस्तकमस्माभिरुपयुक्तमिति पूर्वमुक्तमेव। मुम्बापुरीपुस्तकसंपादकैः कानिचन लिखितपुस्तकानि दृष्ट्वा पाठो निश्चित इति व्यक्तमेव। तेषां निर्देशस्तैः प्रास्ताविके न कृतो दृश्यते। अस्मत्पाठभेदतुलनयेदमनुमीयते यत्तैः प्रायः त-वर्गपुस्तकान्यवलोकितानि। विशेषतः त १, २ पुस्तकपाठानुसारि पुस्तकं तैरुपयुक्तं दृश्यते। केषुचित् स्थलेषु मु-पाठः त७-पाठसमानो दृश्यते। त७-पुस्तकमर्वाचीनमेव। त७-मु-पुस्तकयोर्मूलं किमपि पुस्तकं तैरुपयुक्तं प्रतिभाति।

ऋग्वेदसंहिताया दशममण्डलस्य कस्मिंश्चिदंशे लाहोरनगरमुद्रितमुद्गीथाचार्याणां भाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०. ५. ४ आरभ्य १०. ३४. ३ पर्यन्तं)। तत्पाठोऽतीवाशुद्धोऽपि सायणभाष्यपाठेन बहु साम्यमावहति। अत एव तत्पुस्तकसंपादकैः पाठविनिश्चये सायणभाष्यमप्युपयुक्तम्। अस्माभिरपि सायणभाष्यपाठनिर्धारणार्थमेतदुद्गीथभाष्यमुपयुक्तम्। यत्र मॅक्समुल्लरपाठापेक्षया भिन्नः पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः यत्र च अभ्यूहमात्रेण पाठाः स्वीकृताः तादृशेषु स्थलेषु उद्गीथपाठोऽवश्यमवलोकितः टिप्पणीषु निर्दिष्टश्च। केषुचिन्मन्त्रेषु सायणभाष्यं नोपलभ्यते। तेषां मन्त्राणामुद्गीथभाष्यं टिप्पण्यां दत्तम्। लाहोरनगरस्थ–पण्डितभगवद्दत्तमहोदयानां सकाशं उद्गीथभाष्यस्याधिकोंऽशो (ऋ. सं. १०. ३४. ५ आरभ्य १०.८३.५ पर्यन्तम्) लिखितपुस्तकादुद्धृतो वर्तते। अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तैः सोऽस्माकमुपयोगार्थं प्रेषितः। सोऽपि पाठनिर्धारणे विनियुक्तः। उद्गीथभाष्यस्य लिखितोंऽशः मुद्रितोंऽशश्च उभावप्यशुद्धौ। अयं संपूर्णो भाष्यभागः संशोध्य मुद्रापितश्चेद् वेदजिज्ञासूनामुपकाराय भवेत्। ऋ. सं. १०.४६.५ मन्त्रस्य सायणभाष्ये उद्गीथाचार्याणां नामोद्धृतमस्ति। 'उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादींल्लोकाञ्जयन्तमिति व्याचकार' इति भाष्ये लिखितम्। उद्गीथभाष्ये 'भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः। अत एव च महां महान्तं विपोधाम्' इत्यादि लिखितमस्ति। जयन्तम् इति पदस्य व्याख्यानमत्र लुप्तम्। तथापि भूः इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते। एतेनोद्गीथभाष्येण सायणपाठनिर्धारणविषये बहु साहाय्यमाचरितम्। केषुचित् स्थलेषु पाठा लिखितपुस्तकाधाराभावात् अभ्यूहमात्रेण स्वीकर्तव्या आसन्। एतादृशाः केचनाभ्यूहिताः पाठा उद्गीथभाष्य उपलभ्यन्ते। अन्यच्च उद्गीथपाठाः साधारण्येन भ–पुस्तकपाठसमाना दृश्यन्ते। भ–पाठस्य सायणपाठेन समानत्वमनेन प्रतीयते। उद्गीथाचार्याणामृग्वेदपाठः पारंपरिकसंहितापाठात् क्वचिद्भिन्नो दृश्यते। उद्गीथमते ऋ. सं. १०.९ सूक्तं दशर्चं, न नवर्चम्। 'ससुनीस्तदपसो' इत्यादिकः खैलिको मन्त्रस्तैर्दशमत्वेन स्वीकृतो व्याख्यातश्च। तथा च वस्तुतः सप्तमाष्टकस्य षष्ठेऽध्याये ऋ. सं. १०. १८ सूक्तान्ते समाप्ते सति उद्गीथभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ऋ. सं. १०. २० सूक्तस्य 'भद्रं नो अपि वातय मनः' इति प्रथममन्त्रान्ते समाप्तः। 'भद्रं नो' इति तेषां मत एकर्चं सूक्तम्। ऋ. सं. १०. २० सूक्ते पञ्चममन्त्रानन्तरं शेषसूक्तस्य २१ सूक्तस्य चोद्गीथभाष्यं नोपलभ्यते। एतावता उद्गीथभाष्यं शाकलशाखाभिन्नायाः कस्याश्चिदृग्वेदशाखाया भाष्यमिति तत्पुस्तकसंपादकानां मतम्। अस्माभिस्तावदिदमत्र निर्दिश्यते यदष्टकगणनास्थानेऽध्यायगणना यथा उद्गीथभाष्ये दृश्यत एवं काश्मीरऋग्वेदपुस्तके जुनागडशाङ्खायनशाखापुस्तकेऽप्युपलभ्यते (खिलप्रास्ताविके पृ. ८९४ द्रष्टव्यम्)।

अस्माकं संहिताभाष्यपुस्तके ऋग्वेदसंहितायाः शाकलशाखापाठो लोके प्रसिद्धो मुद्रापितः। शाखान्तरेषु किंचिन्न्यूनाधिक्यं वर्तते। केषुचिल्लिखितपुस्तकेष्वधिकानि खिलसंज्ञकानि सूक्तानि लिखितानि दृश्यन्ते किंत्वस्मिन् विषये तेष्वैकमत्यं नोपलभ्यते। बहुषु मुद्रितपुस्तकेष्वेतानि खिलानि परिशिष्टत्वेन मुद्रापितानि सन्ति। काश्मीरदेशे ४०० वर्षेभ्यः प्राक् शारदालिप्यां लिखितं ऋग्वेदसंहितायाः प्राचीनमतिजीर्णं लिखितपुस्तकं बुल्हरमहाशयैः पुण्यपत्तनस्थ–डेक्कनकॉलेज–ग्रन्थालयार्थं संपादितम्। एतदधुना पुण्यपत्तनस्थ–भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति। भूर्जपत्रेषु लिखितानि १९१ पृष्ठान्यस्मिन् सन्ति। १-१७६ पृष्ठेषु ऋग्वेदसंहिता लिखिता शिष्टेषु च खिलानि लिखितानि। तानि खिलानि पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तानि प्रत्यध्यायं चादौ तस्य तस्याध्यायस्य अनुक्रमणी दत्ता। एतानि खिलानि शेफ्टेलोविट्झमहाशयैः १९०६ खिस्ताब्दे शार्मण्यदेशे रोमनलिप्यां प्रास्ताविकेन टिप्पणीभिश्चालंकृत्य मुद्रापितानि। एवं काश्मीरखिलपाठमनुसृत्यैवात्र खिलानि अन्ते मुद्रापितानि। खिलपाठनिर्धारणार्थं टिप्पणीलेखनार्थं च खिलानां मुद्रितानि लिखितानि च पुस्तकानि केचन निबन्धग्रन्थाश्चावलोकिताः। श्रीमद्भिः चिं. ग. काशीकरमहोदयैरयं

खिलभागः संपादितः टिप्पणीभिश्च संयोजितः। खिलसंपादनविषयकः सर्वो विचारस्तैः खिलप्रास्ताविके संपूर्णतया प्रदर्शितः।

अस्माकं वैदिकसंशोधनमण्डलस्याध्यक्षाः श्रि. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे-महोदयाः १८६६ शाके पौषमासे शुद्धपक्षे द्वितीयायां तिथौ स्वर्लोकं याता इत्यावेदयितुं खिद्यते नश्चेतः। यावज्जीवं मण्डलस्य कार्यजातमेते आत्मीयत्वेन निरवर्तयन्। वेदनिरुक्तादिग्रन्थेषु तेषां महानधिकार आसीदिति विश्रुतमेव। सायणभाष्यपाठविषयेऽस्माकमाशङ्कास्ते सपद्येव समादधति स्म। तेषां व्रतस्थं जीवनं विद्याभ्यासङ्गः सूक्ष्मान्वेषणबुद्धिः सत्यप्रियत्वं चेत्यादिगुणसमुच्चयं दृष्ट्वा ऋषिः इति पदेनैव तान् संबोद्धुमुचितम्। सभाष्यऋग्वेदसंहिता संपूर्णतया मुद्रापिता तैर्द्रष्टव्या इत्यस्माकं मनीषासीत् किंतु 'मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र चिन्तयेत्' इति न्यायेन सा विफला संजाता। तथा पुण्यपत्तनस्थाः वेदमूर्ति-गोविन्दभट्ट फाटक-महोदया वैदिका घनपाठनिष्णाता अप्यस्माकं दुर्दैववशादस्मिन्नेव हायने निधनं याताः। पूर्वप्रकाशितस्य भागत्रयस्य संहितापदपाठयोः शुद्धाशुद्धविषय एतैर्बहु साहाय्यमाचरितम्। अस्मिन् काले एतेषां सदृशा निपुणा वैदिका विरला एव दृश्यन्ते।

सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मॅक्समुल्लरमहोदयैः संपाद्य प्रकाशितेति विश्रुतमेव। भाष्यस्य शुद्धान्यशुद्धानि वा प्राचीनानि नवीनानि वा लिखितपुस्तकानि समवलोक्य यो भाष्यपाठस्तैः सुनिश्चितः यश्च पाठभेदादिविषयकविचारः प्रदर्शितः सोऽस्माकं लाभाय संजातः। समीचीनतया मुद्रितानां वैदिकानामन्येषां च ग्रन्थानां दुर्लभत्वेऽपि भाष्यसंशोधनमुद्रणविषयको यो महानारम्भस्तैः समापितस्तदर्थं ते सर्वेषामेव वैदिकधर्मश्रद्धावतां जिज्ञासूनां धन्यवादार्हाः। यत्सत्यं तेषां शोभनेन ग्रन्थेनास्माकं भाष्यसंशोधनकार्यं सुकरं संवृत्तम्। अतः अस्मिंश्चतुर्थभागप्रकाशनावसरे तेषां नाम सानन्दं सोपकारं चोल्लेखनीयं मन्यामहे।

अस्य ऋग्वेदभाष्यपुस्तकस्य प्रकाशने अद्ययावत्पर्यन्तं यैर्महाभागैरनल्पद्रविणप्रदानेन साहाय्यं कृतं तेषामुपकारभरं सामोदं स्मरामः। तृतीयो भागः १९४३ खिस्ताब्दस्यान्ते प्रकाशितः। तस्मिन् काले पाश्चात्यदेशेषु महायुद्धं प्रारब्धचरमासीत् यस्य परिणामत्वेनात्र भारतवर्षेऽपि जीवनं दुष्करं समजनि। चतुर्थभागसंपादनार्थं लिखितपुस्तकपठनादिकार्यं शनैः शनैः प्रचलितमासीत्। किंत्वखिलवस्तुजातस्यातिमहार्घत्वान्मुद्रणविचारोऽप्यशक्यः संवृत्तः। एवं किंकर्तव्यतामूढेष्वस्मासु करुणाकरेण श्रीवेदपुरुषेण प्रेरिताः श्रीमच्चन्द्रशेखर गोविंद आगाशे-महोदयाः पुण्यपत्तनस्था अस्मत्साहाय्यार्थं प्रधाविताः। चतुर्थभागस्य मुद्रणार्थं पत्राणां क्रयणे मुद्रणव्यये च पर्याप्तस्य द्रविणस्य प्रदानमङ्गीकृत्य सुमहान् खलु भारस्तैरूढः। तेषां कृतज्ञताप्रदर्शनमस्माकं परमं प्रियं च कर्तव्यम्। यत्सत्यं तेषां महता साहाय्येनैवास्य भागस्य प्रकाशनं सुशकमभूत्। प्राचीनविद्याभ्यासपराङ्मुखेऽस्मिन् कालेऽपि वेदादिप्राचीनग्रन्थानां रक्षणाभ्यसनादिकार्यं सम्यक् प्रचलेदित्याश्वासयति आगाशेमहाभागानामियं वदान्यता। तेषामभिलषितमनुसृत्यायमृग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागः श्रीवेदपुरुषचरणकमलयोः समर्प्यते।

एवं श्रीमताम् आगाशेमहोदयानां कृपया द्रविणचिन्तायां निरस्तायां मुद्रणपत्रसंपादनविषयकोऽन्यः प्रश्नोऽस्माकं पुरस्तात्समुपस्थितः। मुद्रणपत्राण्यतीव महार्घाण्यासन् तान्यपि न सुलभानि। राज्यकृतां शासनानुसारेण तेषां संमतिं विना मुद्रणपत्रक्रयणं मुद्रणं चाशक्यमासीत्। अस्माभिः प्रार्थिता एतत्कार्याधिकारिणः मुद्रणपत्रसंपादने ग्रन्थमुद्रणे चावश्यकीं संमतिं दत्त्वोपकृतवन्तः। पुण्यपत्तनस्थ-'डेक्कन पेपर मिल्स'-संचालकैरप्यात्मीयतया अस्माकमपेक्षितानि मुद्रणपत्राणि यथापूर्वमस्मदर्थं निर्माय शीघ्रं प्रदत्तान्यतस्ते धन्यवादार्हाः। एवं मुद्रणपत्रिकासु प्राप्तास्वपि

मुद्रणालयस्य कार्यं न समीचीनतया प्राचलत्। युद्धसंबन्धिकार्येषु बहुधनलाभात् तत्रस्था बहवः कार्यं त्यक्त्वा गतवन्तः। १९४५ ख्रिस्ताब्दे युद्धसमाप्तिहेतोः मुद्रणालयसंचालकानां परिश्रमाच्चायं प्रत्यूहो निरस्तः मुद्रणकार्यं च शीघ्रत्वेन निर्वर्तितम्। अतः अस्य भागस्य शीघ्रं समीचीनत्वेन च मुद्रणे यैः श्रीमद्भिः स. रा. सरदेसाईमहोदयैर्बहु प्रयतितं तेऽतीव धन्यवादार्हाः। मुद्रणशुद्ध्यर्थं बहु प्रयतितेऽपि काश्चनाशुद्धयः संजातास्ता अन्ते प्रदर्शिताः। अस्मिन् भागे संहितापदपाठयोर्मुद्रणशुद्ध्यर्थं वेदमूर्ति–करंबेळकर–भालचन्द्रशास्त्रिभिः पुण्यपत्तनस्थवैदिकस्मार्तधर्माश्रमसंचालकैः वैकुण्ठवासि–गोविंदभट्टफाटकमहाभागानां शिष्यवरैः प्रयतितमतस्तेषामुपकारं स्मरामः। पुण्यपत्तनवासिभिः पं. महेश्वरशास्त्रीजोशीमहोदयैर्व्याकरणविषये बहु साहाय्यं वितीर्णमतस्तेऽपि धन्यवादार्हाः। अस्मदृग्वेदभाष्यग्रन्थसंपादनार्थं यैर्यैर्लिखितपुस्तकग्रन्थालयाधिकृतैः संशोधनालयाधिकृतैरन्यैश्च सज्जनैर्लिखितपुस्तकानि दत्तानि तेषामुपकारभरानवश्यं स्मरामः। तेषां साहाय्येन विना इदं कार्यमेव नारप्स्यत। लिखितपुस्तकसंपादने पुण्यपत्तनस्थ–भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरग्रन्थालयाधिकृतैः श्रीमद्भिः परशुराम कृष्ण गोडे–महोदयैरतीव साहाय्यमारचितमतस्तेभ्यो धन्यवादान् वितरामः। यैर्विद्वद्भिरस्मिन् ऋग्वेदभाष्यसंशोधनेऽस्मभ्यं बहुविधं साहाय्यं वितीर्णं तेऽपि धन्यवादार्हाः। यैर्विद्वन्महाभागैः प्राचीनविद्याविषयकनियतकालिकेषु ऋग्वेदभाष्यभागानां यथाकालं परीक्षणं कृतं तेऽप्यवश्यं धन्यवादार्हाः।

अन्ते चायं चतुर्थो भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे।

वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुण्यपत्तनम्
१८६८ शाके वर्षप्रतिपदि

ना. श्री. सोनटक्के
चिं. ग. काशीकर

|| श्रीः ||

पाठभेदादिविषयकविचारः

मॅ = मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके। एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः मॅक्समुल्लर-महाशयैः लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके।

उद्गीथ = लवपुर(लाहोर)मुद्रिते उद्गीथाचार्यविरचितऋग्वेदभाष्यपुस्तके। अस्मिन् पुस्तके दशममण्डलस्य कियतश्चिदंशस्यैवोद्गीथभाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०.५.४ आरभ्य १०.३४.३ पर्यंतं)। लवपुरस्थपण्डितभगवद्दत्तमहोदयानां सकाशे कियांश्चिदधिको भागो लिखितो विद्यते (ऋ. सं. १०. ३४.५ आरभ्य १०.८३.५ पर्यन्तः)। अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तैः प्रेषितोऽयमधिको भागोऽप्यत्रोप-युक्तः। अस्माभिरुपलब्धानामुपयुक्तानां च लिखितपुस्तकानां नामानि पूर्वमेव प्रास्ताविके दर्शितानि।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते। × = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति।

॥ नवमं मण्डलम् ॥

षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि–ग (१, २, ३), घ, त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ३, ४, ५)

[९. १] १. १९ [२] **हिरण्यपाणिरभिषुणोति**—एतद्वचनं कुत्यमिति न ज्ञायते। ऋ. सं. ९. ७५. ३; ९७. १ भाष्येऽप्येतदुद्धृतम् ॥ २. ३ [४] **धानाद्यन्नेन**—*मॅ-मु। रसात्मके-नान्नेन–ग-भ१.२.३.५; धात्मकेनान्नेन–घ; धानाद्यात्मकेनान्नेन–त; रसात्मकोनान्नेन–भ ४ ॥ ९. [५] **त्वत्परिचरणमेव**—भ१। तत्परिचरणमेव–मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. २] ३. १७ [२] **प्सरः पानीयमन्धः**—ग-त१.२.६-भ२.३-मॅ। प्सरः पानीय-मंध अन्नं–घ; प्सरः पनीयमंध–त४.५-भ४; प्सरः पानीय अंध–त७; प्सरः प्सानीयमंध–भ१; प्सरः पानीयं मधु–मु ॥ २५ [४] **तदा महान्तं**—ग-घ-भ। तत्तदा महांतं–त-मॅ-मु। ऋचि 'तत्' नास्ति ॥ ४.२ [५] **ममृजे मृज्यते**—*मॅ-मु। ममृजे ममृज्यते–घ; ममृजे मर्मृज्यते–त-भ१.२.३; ममृज्यते–भ४ ॥ १० [७] **कर्मेच्छा°**—*मॅ-मु। कर्मेच्छोः–ग-घ-त-भ४; कर्मेः–भ१; कर्मणः–भ२; कर्म–भ३ ॥ २५ [१०] **भवसि**—मॅ-मु। भवा-त; भव–भ ॥

[९. ३]. ५. ३ [१] **द्रोणकलशानि**—नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ५. ७ [२] **अध्वर्यो विपः**—*मॅ। अध्वर्यवः–§। विपः कक्ष्याः–मु ॥

[९. ४] ७. २३ [९] **आत्मनो विधा°**—ग-त१.२.६.७-भ३-मु। आत्मनि धा°–घ; आत्मने विधा°–त४.५-भ२; आ आत्मने विधा°–भ१; आ आ अते विधा°–भ४। आत्म-विधा–मॅ ॥

[९. ५] ८. १५ [२] **तनूनपादत्र**–मॅ-मु। तनूनां पौत्रः–ग; तनूपात्रः–त१.२.६; तनूनपात्रः–त४.५.७-भ२.४; तनूनप्रात्रः–भ१; तनूनपः–भ३ ॥ **अद्भ्योऽशवो**—*मॅ-मु। अद्भ्योशंवो–ग; अभ्यः संवो–त१.२.६; अद्भ्यः संवो–त४.५-भ१.२.४; अद्भ्यः सवो–त७; अक्ष्य संवा–भ३ ॥ इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ १८ [२] **द्वाभ्यां धाराभ्यामाग्रयणं**

गृह्णाति । कुत उद्धृतेयं श्रुतिः ? ॥ ९.१४ [७] निरुक्तपाठोद्धरणे भाष्यकारः 'वेरां ददातीति वेरां दधातीति' इत्यंशं त्यक्तवान्, 'धारयत इति' अस्य स्थाने 'धारयतीति' पठितवान्, पुनरपि 'वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति' इत्यंशं नोद्धृतवान्। ९. २८. [९] अह्माह्वयामि— ग-त-भ१.२.४.५-मु । आह्वयामि—घ-भ३-मॅ ॥ १०. १३. [११] आगच्छत—घ-भ४ । प्रत्यागच्छत—मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. ६] ११. १३ [६] तं—मॅ-मु-× ॥ १८. [७] आप्यायितवत्—मॅ-मु । आप्यायितवान्—§ ॥

[९. ७] १. २ गायत्रं छन्दः । अबद्धमेतत् । 'गायत्री छन्दः' अथवा 'सूक्तं गायत्रम्' इति भाव्यम् ॥ ६. [१] सृज्यन्ते—*मॅ । हविर्धनं सृज्यंते—ग१; हविर्धानात् सृज्यंते—ग२; युक्तान् ज्यते—घ; हविर्धाना सृज्यंते—त-भ ॥ १०. [२] 'धारा' इति पदपाठः । 'धाराः' इति भाष्यकारेण स्वीकृतम् ॥ १३. [३] एतदेव दर्शयति । अस्य प्रयोजनं नावगम्यते ॥ १३. १७. [९] संजयतं—ग-भ१.२.४-*मॅ-मु । संजयितं—घ-त-भ४ ॥

[९. ८] १४. ३ [३] अभिलषितः—भ१.२.४-*मॅ-मु । अभिलषितं—ग; अभिलषितः—त ॥

[९. ९] १५. १५ [१] वयांसि श्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभ इति । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥ ५. [१] आगच्छन्—मॅ-मु । अगच्छन्—ग-त४.५-भ; अगच्छत—घ-त१.२.७ ॥

[९. १०] १७. ३ [१] प्र स्वानासः । 'प्र' इत्युपसर्गस्य क्रिययान्वयोऽपेक्ष्यते ॥ २६. [६] हरस आहरस आहर्तारश्च-*मॅ । हरसः अहर्तारश्च—ग; हरसे हरसः आहरसः आहर्तारश्च—घ; हरसे हरसः आहर्तारश्च—त१.२.६.७-मु; हरसः आहार्तारश्च आहर्तारश्च—त४.५-भ४; हरसः आहर्तारश्च—भ१.२.३ । 'हरसे' इति पदस्य स्थाने 'हरसः' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ १८. १ [७] सप्तजामयः इति पदं भाष्यकारा विभज्य व्याख्यातवन्तः ॥

[९. १२] २०. ११ [३] निवसति—भ१.२.३ । अविवसति—ग; मिश्रयति—घ-मॅ-मु; मिगसति—त; निगसति—भ४ ॥ २१. ७ [८] पदा पदानि—भ-मु । पदानि—ग-घ-त-मॅ ॥

[९. १३] २१. २२ विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दळइच्युतात्—त१.२.६-भ१-मॅ-मु ॥ विद्यादनुळोके घवापादळच्युतात्—ग; विद्यादनुलोकेयवाया दळइच्युतात्; विद्यादनुलोक्ते घवाया बुल्हच्युनात्—त५; विद्यादनुक्तोपि लाघवाया दळहच्युतात्—त७ । अयमानुष्टुभः श्लोको भाष्यकारैः कुत उद्धृत इत्यन्वेषणीयम् । अनु. भाष्यं द्रष्टव्यम् । ऋ. सं. ५. ४१. ७; ९. ७२. १ भाष्येऽप्येकः श्लोकार्धो व्याकरणप्रक्रियात्मकः समुद्धृतोऽस्ति । षड्गुरुशिष्यस्य सर्वानुक्रमणीभाष्य एतादृशी छन्दोबद्धरचना दरीदृश्यते । ऋग्वेदभाष्यकारो माधवभट्टोऽपि स्वभाष्ये अनुष्टुप्छन्दोबद्धाः कारिका आरचितवान् । २२. १० [३] अन्नलाभ इत्यर्थः—भ१.२.३.५ । वाजलाभ इति—ग-घ-त-भ४-मॅ-मु ॥

[९. १४] २३. २५ [२] 'यदी' इति संहितापाठः । 'यदीम्' इति भाष्यकाराः पठितवन्तः । अग्रिमे मन्त्रे पुनरपि 'यदी' इति संहितापाठः । तत्र तावत् भाष्यकाराः 'यदि' इति

यथापदपाठं गृह्णन्ति ॥ २४. ८ [४] जिघ्रते—घ-भ४-मॅ। जिघ्रते-मु इतरेषु च। 'जिघ्रते' इति संहितापदपाठयोः। मॅ-पुस्तके 'जिघ्रते' इति संहितापदपाठयोः विद्यते तदशुद्धम्। भाष्यकाराः 'जिघ्रते' इति पठित्वा व्याख्यातवन्तः। ऋ. सं. १. ५४. १० द्रष्टव्यम् ॥ १६. [६] यं विदे—इति प्रतीकद्वयं न व्याख्यातम् ॥

[९. १५] २६. २० [८] तम् एतमु—घ-त१.२.३-मु। तं-मॅ इतरेषु च ॥

[९. १६] २८. ४ [७] पिप्युषी आप्याययन्ती—*मॅ-मु। पिप्युषी आप्यायती-घ; ग-त-भ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८ [८] अथवा—ग-*मॅ-मु। अथ-त१.२.६.७-भ; अथा-त३.४.५ ॥

[९. १७] २९. ४ [५] न इति पदं न व्याख्यातम् ॥

[९. १९] ३१. १७ [३] पुनानः पूयमानः—ग-घ-त१.२.३.४.५.७-भ-मु। पुनानः त६-मॅ ॥

[९. २१] ३४. ९ [४] प्राप्नुवन्ति—§-मॅ-मु। 'प्रापयन्ति' इति भाष्यम्। 'रथम्' इति पदम् 'अर्थम्' इत्यर्थे गृहीत्वा 'अभिमतं देशम्' इति भाष्यकारैः व्याख्यातं इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितं तदनावश्यकं प्रतिभाति ॥ १४. [५] वेनं कामयन्तम्—कम्धातोरात्मनेपदत्वात् 'कामयमानम्' इति भाष्यम् ॥ १५ [५] अरावा......प्रयच्छति—त३.४.५-भ-मॅ। अरावा अदातृशब्दरहितः संपन्नः सन् प्रयच्छति-घ-त१.२.७-मु; अरावा अदातृशब्दरहितः सन् प्रयच्छति-त६। 'अरावा अदाता न किंचित्प्रयच्छति प्राप्तकामः स एव प्रयच्छति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संसूचयन्ति ॥ २६ [७] प्रेरयन्—ग-*मॅ-मु। प्रेरयन्-घ-त-भ।

[९. २२] ३५. १८ [४] श्राम्यन्ति—ग। शाम्यंति-घ-त-भ-मॅ-मु ॥ ३६.१ [६] पृथिव्या चान्तरिक्षेण—ग-भ३-मु। पृथिव्यां चांतरिक्षेण-त-भ१.२.४। पृथिव्यां चान्तरिक्षे-मॅ ॥

[९. २३] ३६. १८ [२] रूपकव्याहारेण-भ३-*मॅ-मु। रूपकद्वारेण-ग; रूपकव्यद्वारेण-त-भ२.४; सूपकव्याहारेण-भ१ ॥ २७ [४] तत्राभिश्रितो—*मॅ-मु। भिश्रितो-घ; तथामिश्रितो-त; तदाश्रितो-भ२ ॥ तमभि पवन्त—*मॅ-मु। त अभि पचंत-घ; तमभि षचंत-त१.२.६; तं अभि षचंत-त३ ॥ ३७. ९ [६] क्षरसि—भ२.३। रक्षसि-भ१; क्षरसे-मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. २४] ३८. ८ [५] उदराय—ग-*मॅ-मु। उदाराय-त-भ२.४; उदकाराय-भ१ ॥ ११. [६] हन्तरिन्दो। हंतरिंद्र-§-मॅ-मु। "हन्तरिन्दो इति भाष्यम् किंतु लिखित-पुस्तकेष्वेतादृश्याश्च्युतेः साधारणत्वान्नात्र अभ्यूह उचितः" इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः टिप्पण्यां लिखितम्। परं भाष्यपाठनिर्धारणे केवलं लिखितपुस्तकपाठो नालं मन्त्रार्थोऽप्यवधारितव्यो भवतीति स्वयं तैरेव लिखितम्[1]। एतदनुसारेण स्वयं तैरपि बहुत्र पाठा अभ्यूहिताः। अत्र 'इन्दो' इत्यावश्यकं। 'इन्द्रो' मास्तु इति व्यक्तं प्रतीयमाने सति अभ्यूहः किमर्थं नाश्रयणीयः? सामवेदस्य सायणभाष्ये (२. ३. २. ३. ६) 'हे सोम' इति व्याख्यातमिति तैरेवोल्लिखितम्। ऋ. सं. १. ९१. ५; ६. १७. ११; ८. ९२. १७; ९. १. ३; १७. १; २५. ३; २८. ३; ३७. ५;

1. Preface to the fifth volume of the first edition, p. xcviii, second edition Vol. IV.

६१. २०; ८८. ४; ८९. ७; ११०. १; १०. २५. ९ अत्र सोमे वृत्रहन्तृत्वं कल्पितम् ॥ १५ [७] वल्ल्यात्मकः सोमो—*मॅ। मंश्वात्मक सोमो–ग; वल्यात्मकः सोमो–घ-मु; बल्यात्मकं सोमो–त; वल्ल्यात्मकं सोमो–भ ॥

[९. २६] ४०. ७ [४] भुरिजोः—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२-मु। भूरिजोः–घ-त६-भ४-मॅ ॥ १६ [६] सोम तं—ग-घ-त४-भ। सोम–त१.२.३.६.७। सोम उक्तगुणविशिष्टं तं त्वा त्वां–मु ॥

[९. २७] ४१. ७ [३] वननीयेषु—ग-त६-भ३। वननीयेषु पात्रेषु–त१.२.४-भ१.२.४-मॅ-मु ॥ १७ [५] सोमस्रावणे......सोमस्याप्यायनात्—ग-*मॅ-मु। समस्त्रावणे (समस्त्रावणे–भ२.४; समश्रावणे–भ१.३) सूर्यस्य कः प्रसंग इति न वाच्यं। तं सूर्यरश्मिभिरेव सोमस्याप्यायनात् (°व्यायमानात्–त ७)–त-भ ॥

[९. २८] ४२. १० [३] अतिशयेन—भ। विशेषण–ग-त-मॅ-मु ॥

[९. २९] ४३. ५ [२] अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः। एतच्छ्रुतेर्मूलस्थानमन्वेषणीयम् ॥ १० [३] शोभनाभिभावुकानि—ग-भ२.३.४-*मॅ-मु। साम. भा.२.९.१.१.३। शोभनानि–घ; शोभनानि भावुकानि–त-मु ॥ २० [५] अमुञ्चन्नित्यर्थः—*मॅ-मु। मुंचतीत्यर्थः–ग; अमुंचनित्यर्थः–त१.२.३.६.७; अमुचंनित्यर्थः–त४.५–भ१.२.४; अमुंचेनित्यर्थः–भ३ ॥ २१ [५] रक्षेति—ग। रक्षयेति–घ-त-भ-मॅ-मु ॥

[९. ३०] ४४. ९ [२] इन्द्रियमपि करं—त-भ१.२.४-मॅ। इंद्रियं प्रियकरं–ग; इंद्रियमपि गभस्त्योः कर्योः–भ३। इंद्रियमपि कर्ं–मु। 'इन्द्रियमपि वा बलकरम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति। ऋ. सं. १. १०३. १; २. १६. ३; ४. २४. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २८ [६] ब्रूते यजमानः स्वीयान्—भ१.२-*मॅ-मु। ब्रूयान् तेजस स्वीयात्–ग; ब्रूते यजमान स्वीयान्-त२. ६; ब्रूते यजमा स्वीयान्–त३-भ४; ब्रूयं तेजमा स्वीयान्–त५; ब्रूते यजमानः स्वायान्–भ३ ॥

[९. ३१] ४५. ५ [१] सुध्यानाः—मॅ-मु। स्वानाः–घ-त; स्वाध्यानाः–भ ॥ ११ [२] अस्मभ्यमित्यर्थः—*मॅ-मु। अस्मभ्यं देहीत्यर्थः–ग; अस्मदित्यर्थः–त; अस्मदित्यमित्यर्थः–भ ॥ २७ [६] जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वं। जगदाप्यायनं स्वामित्वं–ग; जगदाप्यायिनं–स्वामित्वं–त-भ४; जगदाप्यायिकत्वेन-स्वामित्वं–भ१.२.३। जगदाप्यायिकत्वं तत्स्वामित्वं–मॅ। जगदाप्यायकत्वं तत्स्वामित्वं–मु ॥

[९. ३२] ४७. ९ [६] मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः—ग-भ४-*मॅ-मु। मह्यमभ्यमित्यर्थः–त; मभ्यमित्यर्थः–भ१; मस्मभ्यमित्यर्थः–भ२; अस्मभ्यमित्यर्थः–भ३ ॥

[९. ३३] ४७. १६ [१] किमिव—त१.२.३.६.७-*मॅ-मु। किंच–ग-घ-भ; किव–त४.५ ॥ १७ न। ते—मु। ते–ग; तं–त-भ४; न–भ१.२.३-मॅ ॥ दृष्टान्तो दर्शितो—*मॅ-मु। दृष्टांतः दर्पतो–त१.२.६; दृष्टांत दर्पतो–त३; दृष्टांतः दर्थितो–भ१; दृष्टांत तदर्पतो भ४ ॥ २२ [२] द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति—घ। प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् (?)-मॅ-मु

इतरेषु च ॥ २३ **इतरेऽपि पात्रा**—*मॅ-मु । इतराणि पात्राणि–ग; इतारपि (=इतरेपि) पात्रा–त१. २. ७-भ४; इतारीपि पात्रा–त३.५; इतरोपि पात्रा–त४; तारपि पात्रा–भ१; इतरपि पात्रा–भ२; इतराण्यपि पात्राणि–भ३ ॥ २६ **अथवैकमेव**—*मॅ-मु ॥ अस्माकं अथवैकमेव–ग-भ३; अस्माकं अथैकमेव–त-भ१.२.४ ॥ ४८. १८ [६] **°समुद्रमुद्रित°**—भ१.२.३-*मॅ-मु । °समुद्रभूतमुद्रित°–ग-त१.३.४.५.७-भ४; °समुद्रमुदित°–त२.६ ॥

[९. ३४] ४८. २५ [१] **अथ प्रत्यक्षेणोच्यते** । अग्निमं वाक्यं तु परोक्षमेव ॥ ४९. ७ [४] **सूक्तद्रष्टुर्ऋषेः सोऽयं**—*मॅ-मु । सूक्तद्रष्टुर्ऋषेरयं–ग; ऋषेः योयं–घ; सूक्तद्रष्टुऋषयेयं–त-भ२.४ । सूक्तद्रष्टुर्ऋषयेयं--भ१ ॥

[९. ३५] ५०. १७ [५] **माधवस्तु......चकार** । कोऽयं माधव इति न ज्ञायते । ऋ. सं. १०. ८६. १ भाष्ये माधवभट्ट उल्लिखितः । अयं ऋग्वेदभाष्यकारो वेंकटार्यसुत इति कुन्हन् राजा-महोदयैः । स्वयं प्रकाशिताया ऋग्वेदानुक्रमण्या उपोद्घाते साधितम्[1]। स एव माधवभट्टोऽत्रापि निर्दिष्टो वेत्यन्वेषणीयम् ।

[९. ३६] ५०. २८ [१] **अधिषवण°**—ग-घ-मु । अभिषवण°–त-भ-मॅ ॥ ३० **युद्धमितरेतरकर्षणात्**—ग-*मॅ । यद्धमितरेतरवर्षणात्–त-भ२.४; यवमितरेतरथर्षणात्–भ१; युद्धमितरेतरघर्षणात्–मु ॥ **क्रामति**—भ१.२ । क्रामयति–मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. ३७] ५२. १२ [४] **महर्षेः अधि**—*मॅ-मु । त्रितमहर्षेधि–ग; महार्षेः यत् अधि–घ; महर्षे यद्यधि–त-भ ॥

[९. ३९] ५४. ८ [२] **अनिष्कृतमसंस्कृतं**—ग-भ२-*मॅ-मु-साम. भा.२.३.१.४.२ । अनिष्कृतं संस्कृतं–मु इतरेषु च ॥

[९. ४०] ५६. २ [६] **द्युपृथिव्याख्ययोः**—त१.२.६-भ२-मु । द्यपृथिव्याख्ययोः–त३.५-भ४ । द्यावापृथिव्याख्ययोः–ग-मॅ ॥

[९. ४१] ५६. ८ [१] **एवं वोपमीयन्ते**—*मॅ । ये चोपनीयंते–ग; एव चोपमीयंते–त-भ४; एवं चोपमीयंते–भ२-मु ॥ १५ [२] **बन्धनं दुराव्यं दुष्टमतिं च**—*मॅ । दुष्टमतिं च–ग-त३.४.५-भ२.३; राक्षससंबंधिनं दुराव्यं–घ; बंधनं दुराव्यं तद्वयं दुष्टमतिं च–त२.६.७-भ१-४ । बंधं दुष्टमतिं च–मु ॥ १६ **अव्रतमकर्माणं**—*मॅ । अव्रतं कर्मणां–ग-घ; अव्रतकर्मणां–त-भ३; अव्रतकर्माणं–भ२.४; अव्रतं दुराव्यं तद्वयं कर्माणं–मु ॥ ५७. ५ [५] **तदुपलक्षितमहरुच्यते**—*मॅ-मु । तदुपलक्षितमज्वते–ग; तदुपलक्षमज्यते–त१; तदुपलक्ष्यतमज्वते त२.७; तदुपल ... ... तमज्वते–त४.५-भ१.३.४; तदुपलक्षतमज्वते–त६; तदुपल... तमज्यते–त३; तदुपलक्षण ... तमज्यते–भ२ ॥

[९. ४२] ५७. २५ [३] **के । सोमाः । कीदृशाः**—त१.२.६.७-भ१.२-मु । के सोमाः–भ५ । सोमाः–त३.४.५.भ३.४-मॅ ॥ ऋ. सं. ९. २६. ६; ३१. १; ४०. ५; ६; ४१.

---

1. Ṛgvedānukramaṇī of Mādhavabhaṭṭa, son of Veṅkaṭārya, Part I, Preface p. 15, Madras 1932. See also "Indices and Appendices to the Nirukta" by Dr. L. Sarup, p. 31 and Max Müller's Preface to the sixth Vol. of the 1st edition Vol. IV, pp. cxxviii ff. 2nd edition.

३; द्रष्टव्यम् ।' ५८. १ [४] दुहानो दधानः—*मॅ-मु। दधावः दुहानः–ग; दुहानः–घ; दधानः–त-भ ॥

[९. ४३] ५९. ५ [५] अयमिन्दुर्वाज°—*मॅ। इंदुर्वाज°–ग; यमिंदवाज°–त १.३.४.५-भ१.३; यमिदवाज°–त६; यदिंदुः यमिंदवाजः°–त७; यमिंदुः वाज°–भ२; यंमिवाज°–भ४। य इंदुर्वाज°–घ-मु ॥ ७ इडभावे च—*मॅ। इडभावश्च–ग-त-भ-मु ॥

॥ षष्ठाष्टकः समाप्तः ॥

सप्तमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ४, ५, ६, ७)। भ६-पुस्तकं द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशे वर्गे (६८ तमे सूक्ते) प्रारभ्यते।

[९. ४४] ६२.३ [६] गातुवित्तमः पुण्य°—ग३-*मॅ। गातुवित्तमहः पुण्य°–ग१. २; गातुवित्पुण्य°–त-भ-मु ॥

[९. ४५] ६२. १४ [२] अभिगच्छ—ग-त१.२.७-भ४*-मॅ-मु। अभिगच्छति–त४.५; अभिगच्छतु–त६-भ१.७ ॥ १५. देवानायाचस्वेत्यर्थः—त३-भ१। देवानां पवस्वेत्यर्थः–ग; देवाना यावस्वेत्यर्थः–त१.२; देवानी याचस्येत्यर्थः–त६-भ७; देवानां याचस्वेत्यर्थः–भ४। देवाना पवस्वेत्यर्थः–त५-मॅ-मु ॥ ६३.२ [५] अनूषत अस्तुवन्—त१.२-भ१-*मॅ-मु। अनूषत स्तुवते–ग; अनूषत स्तुवन्–त३.४.५.७-भ२.४; अनूषतास्तुवत्–त६; अनूषतास्तावन्–भ६ ॥

[९. ४६] ६३. १२ [१] जाता वा—ग-भ। वा जाता वा–त१.२.३.७; जाताः–त५। वा जाताः–मॅ-मु ॥ २२ [३] वर्धयन्ति—ग-भ। प्रवर्धयंति–त-मॅ-मु ॥ ६४. ६ [६] त्रिशः—*मॅ-मु। विशः–ग-त३.४.५-भ२.४; विशेषः–त२.७; अण्व्यः–त६-भ६ ॥

[९. ४७] ६४. १७ [२] अस्य—§। कृतान्यस्य–मॅ ॥ असुराणां नाशकानि—त१.२.७। असुराणां हिंसकाव–ग; असुराणां हिंसकानि–भ१ (२)। असुराणां–त३.५.६-भ२-६-मॅ। एतन्मन्त्रपूर्वार्धस्य भाष्यं मु-पुस्तके विभिन्नं वर्तते–'अस्य यस्यैतस्य सोमस्य दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा नाशकानि कर्त्वा कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरेव कृतानि सोयं' इ. ॥ ६५. ४ [५] शत्रून्—भ१(२)। शत्रूं–भ४। शत्रुं–मॅ-मु इतरेषु च ॥

[९. ४८] ६५. २१ [३] हे सोम—ग-भ। हे सुक्रतो शोभनकर्मन् (°कर्मवन्–त४-भ४) पवमान सोम–त-मु। हे पवमान सोम–*मॅ। 'सुक्रतो' इति पदं 'सुक्रतुः' इति पठित्वा भाष्यकारैः व्याख्यातम्। 'सुक्रतुः सुप्रज्ञः' इति भाष्यगतं व्याख्यानं मु-पुस्तके त्यक्तम्। एतदप्रामाणिकम्। 'पवमान' इति पदमप्यनावश्यकम्। एतत्सूक्तस्य द्वितीयमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ [४] स्वर्दशे सर्वदृशे—*मॅ-मु। स्वर्दशे–ग-त३.६-भ; सर्वदशे–त१.२.५.७; सर्वदशे त४। 'स्वः। दशे' इति भिन्नः पदपाठः ॥ २७ साधारणमित्समानमेव—त६-भ१.२.४-*मॅ-मु। साधारणमिछमानमेव–त१.२.४.५.७; साधारणमित्यमानमेव–भ६ ॥

[९. ५०] ६७. १३ [२] यज्ञमिच्छतो—त३-भ१.२.४। यज्ञमिच्छघृतो–त६-भ६.७। यज्ञमिच्छवो–त१.२.४.५.७-मॅ-मु ॥ २२ [४] योनिं स्थानं—ग-त३.६-भ

१.६.७ । योनिमुदरं स्थानं–त१.२.४.५.७-म२.४-मॅ-मु । अयं मन्त्रः पूर्वमागतः (९.२५.६)। तत्र 'योनिं स्थानम्' इत्येव व्याख्यानमस्ति ॥

[९. ५१] ६८. १४ [३] व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति—ग । व्याप्नुवंति–त१.२.६-म१.६. ७; व्याप्नुवते व्याप्नुवंति–त३.४.५.७-म२-मॅ-मु ॥ २१ [५] अर्षं गच्छ—*मॅ-मु । अभ्यर्ष अभिगच्छ–ग; अर्ष गच्छसि–त१.२.३.४.५.७-म२.४; गच्छसि–त६-म६; र्षं गच्छसि–म१ ॥

[९. ५२] ६८. २३ द्युक्षः इत्यनु°—ग-त२-*मॅ-अनु । द्युक्षेत्यनु°–मु इतरेषु च ॥

[९. ५३] ६९. २५ [१] स्पृधः स्पर्धमानाः । 'परिस्तुवः' इति प्रतीकम् ॥ ७०. ३ [२] च निमित्ते—त३-म१-*मॅ-मु । धननिमित्ते–ग; च निमिते–त१.२.७; च निमित्त–त४. ५-म२.४.७ ॥ ७ [३] त्वां यो दुर्बुद्धिः—त३.७-म१.२.४*मॅ-मु । त्वां धुयो दुर्बुद्धिः–त१. २.५; दुर्धियो दुर्बुद्धिः–त४; त्वा यो दुर्बुद्धि–त६; त्वां यो दुर्णधि–म७ ॥

[९. ५४] ७०. १७ [१] अपरिमितस्य ... ... द्रष्टारं—त३.६-म१.२.६.७ । आदातारं ऋषिमतींद्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं–ग । अपरिमितस्य कर्मफलस्य दातारं–त१.२.५.७-म४ मॅ-मु ॥

[९. ५५] ७१. ११ [१] सौभगा सौभगानि—ग-त३-म४-मु । सौभगा सौभगा–म२ । सौभगानि–त२.४.५-म१.७-मॅ ॥

[९. ५६] ७२. १० [३] दश दशसंख्याकाः—त३-म२. ४ । दशसंख्याका–मॅ-मु इतरेषु च ॥ १५ [४] इन्द्राय इन्द्रार्थं—ग-त३-म१.२.४.७-मु । इंद्रार्थं–त२.४.५.७-मॅ ॥

[९. ५७] ७२. २३ [१] अस्मदर्थं—त२.३.४ ६.७-म२.६.७-मु । अभि अस्मदर्थं–त१.५ । नोऽस्मदर्थं–मॅ ॥ ७३.७ [४] सः अभिषुतः पुनानः–ग-त३-म२.५ । अभिष्टुतः पुनानः–म१.६.७ । पुनानः–त२.४.५.७-म४-मॅ-मु ॥

[९. ५८] ७३. १ [१] 'धारा सुतस्यान्धसो' इत्यस्यानन्तरं 'धारयाभिषुतस्यान्धसः' इत्यधिकं निरुक्तपाठे ॥ २८ [३] ऋग्वेदभाष्ये शाट्यायनकब्राह्मणवचनानि बहुत्र (ऋ. सं. १. ५१. १३; ८४. १३; १०५ प्रस्ता.; १०५. १०; ५. २. १; ७. ३२ प्रस्ता.; ३३. ७; ८. ९१. १; ३; ५; ७; १०. ३८. ५; ५७. १; ६०. ७) उद्धृतानि । वेंकटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाट्यायनकवचनानि बहुश उद्धृतानि । शाट्यायनकब्राह्मणस्य जैमिनीयब्राह्मणेनातीव साम्यं दृश्यते । जैमिनीयब्राह्मणस्य कियाश्चिदंशः कॅलण्डमहोदयैः[1] मुद्रापितः । ऋग्वेदभाष्यलिखितपुस्तकेषु शाट्यायनकपाठानां प्रायोऽशुद्धत्वात् जैमिनीयपाठतुलनया शाट्यायनकपाठशोधनं सुशकम् । एतस्मिन् विषये ओर्टेल्महोदयैः[2] बहु प्रयतितम् । बटकृष्णघोषमहोदयैरपि लुप्तब्राह्मणवचनशोधनमधिकृत्य निबन्ध आरचितः[3] । तद्गताः शाट्यायनजैमिनीय ब्राह्मणपाठा अस्मिन् पाठभेदादिविषयकविचारे तत्तत्स्थानेषु निवेशिताः ॥ ३०. [३] प्रतिममृशाते—*मॅ । प्रतिम्राते–ग; प्रतिमृशाते–त-म१.२.४.७-मु; प्रतिमुमृशाते–म४ ॥ नाविवेदं । नाविदं–शाट्या. ब्रा.; जै.ब्रा.। ७४. ५ [४] त्रिशतं त्रिशतानि—त३-म१.२.४ । त्रिशतं–ग; त्रिशतं शतानि–त; त्रिशतं त्रिंशतानि–म७ । त्रिशतं त्रीणि शतानि–*मॅ । 'त्रिंशतम्' इति पदं 'त्रिशतम्' इति पठित्वा

1. Amsterdam, 1919. 2. JAOS XVIII. p. 15.,ff. 1897. 3. Lost Brāhmaṇas, Calcutta.

भाष्यकारैः व्याख्यातमिति व्यक्तं, परं ' त्रीणि शतानि ' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः । ' त्रिशतानि ' इत्यलम् ॥

[९. ५९] ७४. २३ [३] **उपद्रवाणि** । उपद्रवशब्दः पुंलिङ्गः ॥ २७ [४] **विश्वानिन्**—भ१.४.७ । विश्वान्–ग-त१.२.३.६.७-भ२-मु; विश्वानेव–त४.५-मॅ ॥

[९. ६०] ७४. २९ **पुरउष्णिगाद्यद्वादशका द्व्यष्टका**—*मॅ । पुरष्णिमगाद्यथद्वादशकाष्टका–ग; पुरउष्णिगाद्योद्वादशकोद्व्यष्टकौ–त-भ४; पुरउष्णिगाद्योद्वादशको द्व्यष्टकाः–भ१.७; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकौ–मु ॥

[९. ६१] ७५. २९ [२] **तुर्वशं तुर्वशनामकं**—त३-भ१.२.४.५-मु । शनामकं–ग; तुर्वशं नामकं–त१.२.६; तुर्वशनामक–भ७ । तुर्वशनामकं–त४.५.७-मॅ ॥ ७६. २४ [८] **संगच्छते**—त३-भ । संगच्छेति–त । संगच्छति–*मॅ सप्तममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७७. १० [११] **विश्वा विश्वानि** । ' विश्वानि ' इत्येव तु प्रतीकम् ॥ १४. ९ [१२] **धनस्य**—ग-त३-भ । अन्नस्य–त-मॅ-मु । वरिवःशब्दो विशेषतो नवमे मण्डले सर्वत्र धनवाच्येव ॥ २५ [१४] ' संशिश्वरीरिव ' इत्येकं पदं सं + शिश्वरीरिव इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ७८. ४ [१६] **चित्रं विचित्रं**—त३-भ१.२.४ । चित्रं–त२.४.५.६.७-भ७-मॅ-मु ॥ ७९. ७ [२३] ' हे मीढ्वः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् ' इत्ययं भाष्यभागः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च भाष्यारम्भे गृहीतोऽस्ति ॥ १२ [२४] **प्रबुद्धो**—*मॅ-मु । प्रवृद्धो–ग-त-भ ॥

[९. ६२] ८१. २० [७] **सृज्यन्ते**—ग-त३.४-भ२.४.७ । असृज्यंते–त१.२.५.६.७; मृज्यंते–भ१; असृज्यंत–मॅ-मु ॥ ८२. ४ [१०] **चेतति**—ग१-त३-भ१.२.७ । स चेतति–त-भ४-मॅ-मु ॥ **ज्ञायते**—ग-भ१(२); संज्ञायते–त२.३.४.६.७-भ१.७; स ज्ञायंते–त१.५-मॅ-मु ॥ २७ [१६] **सोमः**—ग-त३.७-भ१.२.७ । सोमश्च–त२.४.५.६-भ४-मॅ-मु ॥ ८४.१ [२४] **जमदग्निना जमदग्निनाम्ना**—भ१(२).४ । जमदग्नि जमदग्निनाम्ना-त३-भ२; जमदग्निनाम्ना–त१.२७-भ१.७-मॅ-मु ॥ **परितः स्तोतव्यानि**—भ१.४.७ । परिस्तोतव्यानि–त३-भ२ । परितः श्रोतव्यानि–त२.४.५-मॅ-मु ॥ १५ [२७] **तुभ्य तुभ्यं**—त३-भ१.२-मु । तुभ्यं–त२.७-भ४.७-मॅ ॥

[९. ६३] ८५. १६ [४] ' अति ' इति पदस्य स्थाने ' अभि ' इति भाष्यकारैः पठितं दृश्यते । ८६. ४. [८] **सूर्यस्य**—ग-त३-भ१.६.७ । प्रेरकस्य सूर्यस्य–त-भ२.४-मॅ-मु ॥ **एतग्वः**—ग-त३.७-भ-निघण्टु । एतग्वा–त२.४.५-मॅ-मु ॥ ८७. १ [१५] **दधि ......दध्याशिरः दधिसंस्कृताः**—ग-त३-भ । दधिसंस्कृताः–त-मॅ-मु । स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः । ऋ. सं. ९. ६५. १ भाष्ये स्वसारः इति पदमेतद्रीत्या व्याख्यातमस्ति ॥ ६ [१६] **ते तव** । ' ते ' इति संहितायां नास्ति ॥

[९. ६४] ८९. ५ **पवमानसौम्यम्** । पवमानसोम्यमिति साधु ॥ ९०. ७ [६] **अन्तरिक्ष्याणि**—ग-त३.४-भ४ । आंतरिक्षाणि–त२.५-भ२.७-मॅ । अंतरिक्षाणि–मु ॥ ८. **आ पवन्तां**—भ१.७ । पवंतां–ग-त-भ२. ४-मॅ-मु ॥ ११ [७] **सृज्यमाना**—त३-भ । प्रसृज्यमाना–त-मॅ-मु ॥ १३ **प्रसृज्यन्ते**—त१.४.५ । प्रासृज्यत–त३; प्रसृज्यंत–त७-भ२; प्रासृज्यंत–मॅ-मु ।

'असृग्रम्' इति पदस्य लडर्थे व्याख्यानं नवमे मण्डले बहुत्रोपलभ्यते ॥ १७ [८] **रूपा रूपाणि**—त३-भ१.४-मु । रूपाणि—त-भ२.७-मॅ ॥ ३० [११] **देवकामः**—मु । देवः—§-मॅ । 'देवकामः' इति भाष्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः[1] । ऋ. सं. ९.६१.१९ अत्र 'देवावीः' इति पदमेवमेव व्याख्यातम् । ऋ. सं. ९.६४.१२;१०७.७ अपि द्रष्टव्यम् ॥ ९१.५ [१२] **आपवस्व**—त-भ-मु । पवस्व—ग-मॅ ॥ ९२. ४ [१९] **च तदा स**—त३-भ२ । च स तदा—ग-त-मु । तदा स-मॅ ॥ ९३. ७ [२६] **आ भर आहर**—ग-भ१.४.७-*मॅ-मु । आहर आभर—त-भ२ ॥ १० [२७] **आहूत**—ग-त-भ२-मु । आहुत-भ४.७-मॅ ॥

[९. ६५] ९४. ३१-९५. २ [४] **हे सोम ... ... आह्वयामहे**—ग-त१.२.३.६.७-भ । पवमान पूयमान वृषा अभिमतफलानां वर्षितासि हि भवसि खलु । तस्मात् हे पवमान पुनान वा सोम स्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं दीप्तिमन्तं अतिशयेन तेजस्विनं इत्यर्थः स्तुतिमन्तं वा त्वा त्वां हवामहे यज्ञेषु आह्वयामहे-मु । हे पवमान पूयमान सोम स्वाध्यः सुकर्माणो वयं भानुना रश्मिना द्युमंतं द्युतिमंतं त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः । हि यस्मात्त्वं वृषा कामानां वर्षयितासि—त५-मॅ ॥ स्वीकृतपाठे 'अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः' इत्यंशोऽनावश्यकः । किंतु लिखितपुस्तकेषु विद्यमानत्वात्तथैव स्थापितः ॥ ९५. १२ [६] **वभसनि**—*मॅ । गतमेनं—ग; गभसंति—त-भ७-मु; गभसाति—त३-भ२.४; गभेसति—भ१ ॥ १५ **पात्रेण**—ग-त३-भ । परिप्लवेन पात्रेण—त१.२.६.७-मु । पारिप्लवेन पात्रेण—त४.५-मॅ ॥ २६ [८] भाष्यरचना न समीचीना दृश्यते ॥ ९६. ७ [९] **डसि**—ग-भ । जसि—त१.२.६.७-मु; डसि—त४.५ । उसि—त३-मॅ । ९६.१८ [११] **सर्वस्य**—ग-त३-भ१.२ । स्वर्गस्य सर्वस्य—भ७; सर्गस्य—त४; स्वर्गस्य—त२.५.६.७-मॅ-मु ॥ १८ [११] **तं पूर्वोक्त°**—ग-भ१.४ । पूर्वोक्त°—त-भ२.६.७-मॅ-मु ॥ ९७. १५ [१५] **पवस्व सर्वतो गच्छ** । भाष्यकारैः 'आ पवस्व' इति स्वीकृत्य 'सर्वतो गच्छ' इति व्याख्यातमिति भाति ॥ २७. [१७] **गवादींश्च तेषां च वृद्धिं**—§-मॅ-मु । 'गवादींश्च तेषां वृद्धिं च' इति साधु ॥ ९८. ३ [१८] **गमनशीलं बलं च**—भ१ । गमनशीलं बलं किंच—त३-भ२.४.५; गमनशीलं च—भ७; गमनशीलं किंच—ग-त१.२.५.६.७-मॅ-मु ॥ २४ [२१] **दिक्ष्वस्मभ्यं**—ग-*मॅ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ **आ प्रापय**—ग-भ१.४.७ । आ प्रापथ—त३; आ प्रापयथ—भ२ । आ प्रयच्छ—त१.२.४.५ मॅ-मु ऋ. सं.९.६५.२४ द्रष्टव्यम् ॥ १००. १३ [२९] **प्रत्येकविशेषणापेक्षया**—ग-त-भ१.२.४ ॥ प्रत्येकं विशे°—भ७-मॅ-मु ॥ १८ [३०] **शोभनप्रज्ञ**—ग-त३-भ१.२.४ । शोभनयज्ञ—त-मॅ-मु ॥

[९. ६६] १००. २८ [१] **स्तुत्यस्तोतृयष्टृयष्टव्य°**—ग-त३.४.५-भ । स्तुत्यस्तोतृयष्टव्य°—त१.२.६.७; स्तुत्यस्तोतृयशब्दयष्टव्य°—त३ । स्तुत्यः स्तोतृयष्टृत्व°—मु । स्तुत्यस्तोतृयष्टव्ययष्टृ°—मॅ ॥ १०१. ६ [२] **नामनी वा**—ग-त३ । नामनी—त-भ-मॅ-मु ॥ १३ [३] **त्वदीयानि धामानि त्वदधीना... ..परि वर्तन्ते** । त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि भवंति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठंति । यद्वा त्वदीयानि धामानि (त्वदीयधामानि-भ१.४.७) त्वदधीना अहो ('त्वदधीना अहो' नास्ति—भ१) तेजसां परि वर्तते—ग-भ१.४.५.७;

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.

त्वदीयानि धामानि त्वद्गत्यधीना......। यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तंते–त३-भ२। त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तंते–त-मॅ-मु। 'धामानि' इति पदस्य साधारणत्वेन त-पुस्तकेषु तावान् भागो लुप्तः प्रतीयते। स्वीकृतपाठोऽपि न्यूनं सर्वथा न पूरयति। 'यानि' इति प्रतीकं भाष्ये न व्याख्यातम्। 'अहोरात्रौ यत्र यत्र' इत्यादिवाक्यस्य सुष्ठ्ववगमार्थमुपरितनपाठस्वीकृतिराव- श्यकी। मॅक्समुल्लरमहाशयैरपि सदृश पाठ उपलब्धः किंतु तैर्न स्वीकृतः ॥ २० [४] **अस्म- त्कृतानि—**ग-त३-भ१.२.४। अस्मत्त्वतानि–भ७। अस्मद्गतानि–त-मॅ-मु ॥ १०३. ८ [११] **झो रमादेशः**–त३-भ१.२.४। 'झस्यामादेशः' इति भाव्यम् ॥ १३ [१२] **अच्छ अभि- गच्छन्ति—**ग-भ। अभिगच्छंति–त-मॅ-मु ॥ २३ [१३] **तदार्षन्ति प्रगच्छन्ति। यद्यदा—**भ४-*मॅ। अर्षंति प्रगच्छंति यद्यदा–मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ १०४. ४ [१५] **इन्द्राय—**ग-त३-भ१.२.४। रंद्राय–भ७। चंद्राय–त-मॅ ॥ **तत इन्द्रस्य**। तत इंद्रजाते–ग; तव इंद्रस्य–त-भ। इंद्रस्य–मॅ-मु ॥ ९. [१६] **प्रीणयितासि—**ग-त३-भ२.४.५-मु। प्रीणयितासु –त; प्रीणयिता स–भ१। प्रीणयिता–भ७-मॅ ॥ २८. [१८] **°साहाय्याय—**ग-भ१.२.४- *मॅ। °सहोज्याय–त; °सहाय्याय–त३-भ७। °सहायाय–मु ॥ १०६. २०. [२५] **पवित्रान्निर्ग- च्छन्तीत्यर्थः—**ग-त३.७-भ१.४-*मॅ-मु। पवित्रानिर्गच्छंतीत्यर्थः--त१.२.४.५.६; पवित्राणि गच्छंतीत्यर्थः--भ२; पवित्रतागार्गच्छति--भ७ ॥ १०७. ८ [२८] **प्रति प्रकर्षेण—**ग-त३-भ१. ४.५। प्रतिकर्षेण--त-भ२.७-मॅ। प्रकर्षेण--मु। 'प्रति प्रकर्षेण' इति पाठः समीचीनः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वयमभ्यूहितम्[1] ॥ १० **तिलोपः—**मॅ। तिलोपः अनित्यमागमशासनमिति सिच इ आ-ई-मु। 'सिच इ आ' इत्यस्य स्थाने इट् न-ग; सच इंद्रा-भ४; सिच इत तः--भ७। मॅक्स- मुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १५. [२९] **संक्रीडते। किं कुर्वन्......भृशमाह्वयन्।** संक्रीडते। किं कुर्वन्...भृशमाह्वयन् क्रीडति--ग-त३-भ१.२.४। संक्रीडते--त-मॅ। संक्रीडते इंद्रं परमेश्वरं मदाय मदार्थं जोहुवत् आह्वानं कृतवान्--मु। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः ॥

[९. ६७] १०७. २६ **अलाय्यस्येत्येषा......शिष्टा गायत्र्यः—**ग-त३-भ। त-मॅ-मु- पुस्तकेष्वेतन्नास्ति। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैर्लब्धोऽपि नाङ्गीकृतः ॥ १०८. १० [१] **मादयितृतमः—**ग-त-३-भ१.४.५.७; मोदयितृतमः–त-भ२-मॅ-मु ॥ ११०. ५ [१०] **आभजतु—**ग-त३-भ५। आभजत--त१.२.४.५; आभजत्--भ२.४। आभजतां--मॅ-मु ॥ ६. **भजः—***मॅ। भज--ग-त१.२.४-भ४.७; यज--त५; भजे--त७; भजतेः--भ१(२)। भजेः--मु ॥ २६ [१४] **वक्तव्यस्य—**ग-त१.२.६.७-भ१(२).२-मु। वक्तस्य--त३; वक्तृयस्य--भ४। अस्य--भ७-मॅ। ऋ. सं. १०. १७९ प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ २७ **विगाहत इति द्वे इति—**ग-त३.७-*मॅ। विगाहत इति--त४.५-भ१.२.४.७-मु ॥ १११. ४ **प्रथमं गच्छति। ततः पश्चात्—**ग। पश्चात्प्रथमं गच्छति ततः--त-भ-मॅ-मु ॥ ११ [१५] **आगच्छतु—**ग-त३-भ१.२.७। आगच्छत–त१.५.६; आगच्छति–त४; आगच्छत्--मॅ-मु ॥ **सिपि वा—***मॅ। सिपि ता-ग; सिपि ना--त-भ१.२.४; सिपि कचा--भ७। सिपि-मु ॥ १९ [१७] **देवानां पानाय—**त१.२.३.६ ७-मु। देवानाय--भ१.७; देवानां गमनाय--भ२। देवयजनाय--मॅ ॥ २६.

1. Preface to the Sixth volume of the First edition, Vol. IV. p. clxxviii (2nd Edn.).

[१८] आगच्छति खलु—ग-त३-भ । आगच्छति--त-मॅ-मु ॥ ११२. १ [१९] ग्रावणा—ग-त७ । त्वं ग्रावणा--मॅ-मु इतरेषु च ॥ ७ [२०] रक्षसां—ग-त-भ२.४-मु । रक्षसानां--भ१ । राक्षसानां--भ७-मॅ ॥ १८. [२२] ‘तेजसा’ इत्यस्यानन्तरं त७-पुस्तके ‘पोता स्वयं पवित्रः सन्’ इति, मु-पुस्तके च ‘यः पोता स्वयं पवित्रः सन् स’ इत्यधिकं विद्यते। त७-मु-पुस्तकपाठयोः साम्यमितरत्राप्युपलभ्यते । ऋ. सं. १०. १२. ६ टिप्पणी द्रष्टव्या । मु-पुस्तकपाठोऽस्माल्लिखित-पुस्तकेषु नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्[1] ॥ ११३. १९ [२७] अथ—ग । अथवा--त-भ-मॅ-मु ॥ ११४. ८. [३०] नास्मानपापान्—ग । अस्मानपापान्--त-भ-मॅ-मु ॥ २७ [३२] यागादिपरं वेदशास्त्रविदं—*मॅ-मु । यागादिपरवेदशास्त्रविदं--ग-भ२.४; यागादिपरवेद-शास्त्राविदं--त१.२.७; यागादिपरवेदशास्त्रविदं--त४.५; यागादिपरं वेदशास्त्रं--भ१; योगादिपरं वेदशास्त्रं--भ७ ॥

[९. ६८] ११४. ३१ वत्सप्रिभ्री°। ‘वत्सप्रीर्भा°’ इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ ११५. ७. [१] पयांसि प्रस्रवन्ति—ग-त३-भ२.४.५ । यांति प्रस्रवंति—त१.२.६.७-मु; यांसि प्रस्रवंति--त५ । प्रस्रवंति--मॅ ॥ ८ [१] बर्हिषदः......वचनावन्तः......उस्रियाः। लिङ्गभेदात् दुष्टं व्याख्यानम् ॥ २३. [२] सोमदातृभ्यो—त१.२.३.४.५–भ२.६.७। सोमं दातृभ्यो-त६-मॅ-मु ॥ ११६. ४. [३] स सोमो—ग-त३-भ१.४.५.७। सोमो--त-भ७-मॅ-मु ॥ ११ [४] स सोमो—ग-त-भ२.४.५.६-मु। सोमो--भ१.७-मॅ॥ १६ भूतजातं—त३-भ१.२.७-मु। भूतजातं च–त२.५.७-भ४.६-मॅ ॥ २४. [५] सः सूर्याद्धि—ग-त३.७-भ१.२.४-*मॅ-मु। स सूर्याद्धि--त१.२.६; स सूर्याद्वि--त४.५; स सूर्यादि--भ६; स सूर्यः--भ७ ॥ ११७. ३. [६] तस्य--त३-भ१.२.५ । रसस्य--त१.२.५.६-भ४.६-मॅ-मु ॥ ११८ ३. [९] उदकनामैतत् सर्वमुदकं--ग-त-भ२.५.६-मु । उदकं–भ१.४.७-मॅ ॥

[९. ६९] ११८. ३० [१] सोम—*मॅ । यज्ञेष्वपि सोम--ग; यद्द्वोपव सोम--त१; यद्वोपव सोम--त२.४.५.६-भ६; यद्वोपच सोम--त३-भ२.४. द्वोपव सोम--भ१.७; यद्वा सोम--त७ । च सोम–मु ॥ ११९. १८. [३] पूतो भवति वा—ग-त-भ२.४-मु । पूतो भवति–भ१.६.७-मॅ ॥ २६ सोमः—मु। सोमं--§। सोम--मॅ ॥ १२०. १७. [५] मृजी शौचा°—त२.३.६.७-भ-*मॅ-मु। मृशी शौचा°–ग; मृजी शोबा°–त४; मृजी शौबा°–त५। ‘मृजू शौचा°’ इति धातुपाठः ॥ २०. निर्नेजनाय—ग-त२-भ१.४-*मॅ। निर्निजनाय–त१.३.६.७-भ२.७ मु; निर्नजनाय–त४; निर्भजनाय–त५; निर्णेजनाय–भ६ ॥ १२१. १३. [७] परिस्रुताः—त-भ-मु । परिष्कृताः–ग। परिस्तुताः–मॅ (मुद्रणदोषः ?) ॥ १७. प्रजाश्च—ग-त२.३-भ२.४.६-मु। प्रजाः–भ१ । प्रज्ञाश्च–त७-मॅ ॥ १२२. २०. [१०] बाधकानामसिता—ग-भ४-*मॅ-मु। बाधकानां आसिता–त-भ६; बाधकां असिता–भ१.२.७ ॥ २१. पवमानेन परिप्लुते—मु। पवमानेन परिते–ग-त-भ२.४.५.६; पवमाने परिते–भ१.७ । पवमाने–*मॅ। मु-पुस्तकपाठः समीचीन इति मॅक्समुल्लरमहाशयानां मतम्[2] ॥

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxii. 2. Ibid p. clxxi.

[९. ७०] १२३. १६ [२] वरणार्थं—*मॅ। वर्षणार्थं–ग; वर्णार्थं–त-भ-मु ॥ १२४. १९. [५] रुन्धन्ति—त३-भ१.२-मु। रुभंति–ग; रुधंति--त-भ४.६ ॥ २८. [६] स्वभूतो—ग-त३। स्वरूपतो–त-भ-मॅ-मु। 'तस्य' इत्यस्य स्थाने 'तस्याः' इति भाव्यम् ॥ १२५. १३. [७] स्थाल्याग्रयणं—त-भ-मु। स्थाल्या ग्रहणं–मॅ ॥ १२६. १८. [१०] बाधां—त-भ१.२. ६.७-मु। बाधा–भ४; बाधां न्विनाश्य–ग; बाधान्–मॅ ॥ १९. तिपि......तिपो लोपः—त-भ १.४-मॅ। सिपि...सिपे रूपं–ग; तिपि तिलोपः–त३-भ२.६.७-मु। मध्यमपुरुषेण व्याख्यातत्वात् 'सिपि......सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥

[९. ७१] १२६. ३२ [१] पय उदकं—ग-त३.४-भ.१.२.५.७-मु। उदकं--त१.२.५.६.७-भ४.६-मॅ ॥ १२७. १. किंचायं सोमः—*मॅ-मु। किंच यं सोमं--ग-त ५.६.७-भ७; किंचायं सोमं--त१.२.३.४-भ१.४.६; किंच सोमः--भ२ ॥ १०. [२] बाधकमस्य—त-भ२.६-मु। बाधकस्य--भ१.७-मॅ ॥ १२८. २५ [६] आ रिणन्ति—ग-भ ६-*मॅ-मु। इतरलिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ १२९. २. [७] विशेषेणात्तः—त४। विशेषेणत्तः--त५.७; विशेषेण–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ४. [७] सर्वेषु। सवनेष्वित्यर्थः। ऋ. सं. ९. ७५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १४. [८] सोमस्य स्वभूतो वर्णः—ग-*मॅ-मु। सोमस्वभूतो वर्णः–त१.२.६; सोमस्य स्वभुतो वर्णः–त३.४-भ२.६.७; सोमस्वभु - - नो वर्णः--त५; सोमस्वभूतो वर्णः–त७; सोमस्य स्वभुवो वर्णः–भ१; सोमस्य स्वभुवनो वर्णः–भ४ ॥

[९. ७२] १३०. १२ [१] कलशे द्रोणाभिधाने—ग-त३-भ२.४। कलशो द्रोणाभिधानः–त; द्रोणकलशो द्रोणाभिधानः–भ६ कलशे कलशो द्रोणाभिधानः–मॅ-मु ॥ २६. [२] दशभिः दशसंख्याकाभिः–ग-त१.२.३.४.६.७-भ२-मु। दशसंख्याकाभिः–त५-भ१.४.६. ७-मॅ ॥ अङ्गुलीभिः—त३-भ१(२).२-मु। मॅ इतरेषु च नास्ति ॥ १३१. २८. [५] अभिमन्यमानान्—ग। अभिगम्यमानान्--भ२। अभिमानान्–त-भ१.४.७-मॅ-मु ॥ ३१. दृश्यन्ते—*मॅ। दृश्यते--ऽ-मु ॥ १३२. १ विः—भ१.७। वेः--मॅ-मु इतरेषु च ॥ ११.[६] संगच्छन्ति—ग-त३.४-भ१.२.४-मु। गच्छंति–त१.२.५-भ६-मॅ ॥ १७. [७] उच्छ्रिते पदे—त-भ२.६। उछिते प्रादेशे–भ७। उच्छ्रूते प्रदेशे–मु। उच्छ्रूतप्रदेशे–मॅ ॥ २८. [८] अदाभ्यग्रहे त्रिभि०–भ१(२). २.४-*मॅ। अदाभ्यग्रहहोतृभि०–ग; अदाभ्यग्रहो त्रिभि०--त-भ१.६.७। अदाभ्यग्रहात्रिभि०–मु ॥ १३३. १ मा वियोक्षीः—भ१(२)। मा वियणक्षीः–ग; मा नियोक्षीः–त३-भ २.५; स्वानियोंक्षीः–भ.१.७; मा नियोक्षाः–भ४। त-मॅ-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २९. [८] तेरेनं ......सप्तकृत्वो वा। आपस्तम्बश्रौतसूत्र एतदन्वेषणीयम्। इदं सूत्रं ऋ. सं. ९. १०७. ५ भाष्येऽप्युद्धृतम्। तत्र 'आधूनोति' इति पाठः ॥ १५. [९] स्वभूतस्य—भ१ (२)। स्वभूतं तस्य ग; भूतस्य–त-भ। एवंभूतस्य–मॅ-मु ॥

[९. ७३] १३३. २४ [१] 'हनुरधिषवणफलकः' इत्याम्नानात् हनुस्थानीये—भ१ (२)। हनु अधिषवण इत्याम्नानात् हनुस्थाने-(हनुस्थानीयाधि०–ग)–ग-त३-भ२.४.५.६; हनु अधिषण इत्याम्नानास्त्वनुस्थाने–भ१.७; हनु--त। मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २६. समशब्दयन् वा—ग-भ१(२)। तदस्य शब्दयन वा–त१; तदस्य शब्दयेन वा–त२.६.७; तदस्य शब्द-

यन्वा--त३.भ४.६; तदस्य शब्दयन वा--त५; तदस्य शब्दयन्--भ१; तदस्य शब्दस्य यत्--भ२; तदस्य शब्दयमानस्य वा—त४। तदास्य शब्दयन्वा—मु। तदास्यशब्दयन्वा--मॅ॥ १३४. १ पूजयन्ति वा—त-भ-मॅ-मु। वा इति पदात् 'पूरयन्ति पूजयन्ति वा' इति भाव्यम्॥ १३५. १. [४] सहस्रधारे। बहूदकधारा—त२.३.७-भ१.२.४-मु। सहस्रधारे बहूदकधारे—भ६। सहस्रधारेऽव उदकधारा—मॅ। ऋ. सं. ९. ७४. ६ द्रष्टव्यम्॥ २ स्थिताः समस्वरन्—भ१(२)। स्थिता—भ१। स्थितां—मॅ इतरेषु च। पृथिवीं समस्वरन् वृष्ट्या--मु॥ ६ राजभृत्या यथा—भ१(२)। राजा—भ१.७। राजानो--मॅ-मु इतरेषु च। विचारयितुं—ग-त१.२.३. ६.७-भ। विवारयितुं (१)—त४. ५-मॅ-मु। विचारयितुं नाम अन्वेषितुम्॥ एते—भ१(२)। एव ते—भ१; एत एव ते—भ४। एव ते—त-मॅ-मु॥ २८. [६] नरश्चापाहासत—*मॅ। नरश्च तानहासत—ग; नरश्च त्वमहासत—त-भ१.२.४.६; नरश्च जपहास—भ७। नरश्च अपहासत—मु॥ १३६. ५ गन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते—भ१(२)। °गंधर्वाश्वेतंतरिक्षेविष्ठन—भ१; °गंधर्वाश्वेंतत-रिक्षेविष्ठना—त२-भ४; °गंधर्वाश्वेतेंतरिक्षे तिष्ठंति-भ६; °गंधर्वेद्वयंतरिक्षेष्ठ्न्—भ७। °गंधर्वाश्वांतरिक्षेऽ-तिष्ठन्—मॅ-मु। अस्मत्स्वीकृतपाठ एव शुद्धः॥ ६. [७] गोरूपया—ग-भ६। याः गोपाया—भ१. ७। गोपया—त-भ४-मॅ-मु॥ ८. मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा—भ१(२)। मध्यमवाचा प्रभव मरुतः स्पशः वाचा—ग; मध्यमवाचा प्रप्र मरुतो (मरुते--त) शसः वाचा—त-भ१.२.४.७; मध्यमवाचा प्रथममयारुतो शसः वाचा—भ६। मध्यमवाचा पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा—मु। मध्यमवाचः पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा—*मॅ॥ १३७. ४ [९] लेष्ट्याडागमः—भ१·२.४—*मॅ। द्रिले सर्वाडागमः—ग; लेट्यडागमः—त-भ७-मु॥

[९. ७४] १३७. २९ [२] गतेर्निघातः—त३-भ१.२.४-*मॅ-मु। गतेनघातः--ग; गच्छतेर्निघातः—त-भ६; गतेविघातः—भ७॥ १३८. ६. [३] अस्मद्यज्ञं—ग। तस्माद्यज्ञं--त-भ-मॅ-मु॥ ७. इन्द्रस्य—ग-भ१(२)। इंद्रः—त-भ-मॅ-मु। ८. मार्गो—ग-त-भ१. २.४.६। मार्गे—भ७-मॅ-मु। इन्द्रस्य गमनार्थं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्येव शुद्धं वाक्यम्। इंद्रः गंतुं मार्गे विस्तीर्णोऽभवादेति मॅक्समुल्लरपाठोऽनन्वितः॥ २४. [४] मापोरित्वे रुन्निति—*मॅ-मु। लिखित-पुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥

[९. ७५] १४१. १७ [३] हिरण्यपाणिरभिषुणोति। ऋ. सं. ९. १. २; ९७. १ भाष्येऽभ्युद्धृतमेतद्वचनं कुत्रत्यमित्यन्वेषणीयम्॥ १८ [३] 'नियम्यमानः सोमः' इत्येतावत्पर्यन्तो भाष्यभाग उत्तरवाक्येन न संगच्छते। अत्र भाष्ये रचनादोषो दृश्यते। 'ततः ऋतस्य......दोग्धृ-त्वमभिहितम्' इत्ययं भाष्यभागः 'अवक्रन्दति शब्दायते' इत्यस्यानन्तरं यदि स्थाप्येत, 'सोमः' इति शब्दस्य च द्विरुक्तिर्यदि त्यज्येत, तर्हि समग्रं भाष्यं समीचीनं सुसंगतं च भवेत्॥ १४२. १३. [५] वचनवन्तः। 'वञ्चनवन्तः' इति यास्कपाठः॥

[९. ७६] १४४. २ [४] मनुष्यवाच्यनृतशब्द°। अनृतशब्दो मनुष्यवाची कुत्र वर्तते?॥ ऋतशब्दस्य देवार्थः। 'देवार्थः' इति प्रयोगो न शुद्धो दृश्यते॥७ किं। रजः—*मॅ। रजः--ग। किंच रजः--त-भ-मु॥

[९. ७७] १४५. ६ [२] तिरस्तीर्णं तिरस्कुर्वन् ? १५. [३] उपरता अत्रेत्युपराः भ१ (२)-*मॅ-मु। उपरता वा अत्रेत्युपराः--ग; उपरता च अत्रेत्युपरो:—त१.२; उपरता च अत्रेत्युपराः—त३.४.५.६.७-भ४; उपरता च अत्रेत्युपचारः—भ१.७; उपरतावत्रेत्युपराः—भ६ ॥ [५] वहुणः—इति न व्याख्यातम् ॥ १४६. ५. वृजनेषु—त७-मु। वृजिनेषु—मॅ इतरेषु च। 'वृजनेषु' इति संहितायाम्। स एव युक्तः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः[1] ॥

[९. ७८] १४७. ७ [३] ता एता आपः ईमेनं—भ१(२)। ता ईमेनं--ग। ता ईमेना एवेमेनं--त-भ-मॅ। ईमेनं पवमानं--मु॥ ८. ता एव—त४-भ६। ता पव—त१.२.५.६; ता एताः—भ१(२)। त एते--भ१.७-मॅ-मु॥ १७ [४] स्वर्गस्य सुखस्य। विकल्पेन व्याख्यातत्वात् 'स्वर्गस्य सुखस्य वा' इत्यावश्यकम्॥ [५] द्रविणानि धनानि--त३-भ। द्रविणानि--ग-त-मॅ-मु॥

[९. ७९] १४८. १५ [२] प्र धन्वन्तु—ग-त-भ४.६। धन्वंतु—मु। प्र णो धन्वंतु प्रधन्वंतु--मॅ॥ २६. [३] समरीत—त१.२.३.६.७-भ२.४-*मॅ-मु। समरीत्—त४.५; समरीन्—भ६॥ १४९. ८. [४] द्युलोकस्थसोमांशभूतं—ग-त३.४-भ२.५.६-मु। कस्थसोमांशभूतं—त१.२.५.६.७। सोमांशभूतं—भ७-मॅ॥

[९. ८०] १५०. २१ [३] संक्रीडमानो—ग-त-भ२.४.६-मु। स क्रीडमानो—भ१.७-मॅ॥

[९. ८१] १५१. २१ [२] स यथा—ग-त३-भ१.२.४.७-मु। यथा—त-भ६-मॅ॥ २२. सोमसजुर्षां—*मॅ। सोमसजोषां—त-भ१.२.६-मु; सोममजोषां—भ४॥

[९. ८२] १५३. २५ [४] तद्गर्भस्त्वं—ग-त३-भ२.६। गर्भत्वं—त-भ१.४.७-मॅ-मु॥ १५४. ३ [५] सोम त्वं—ग-त३.४-भ१.२.४.७। सोम—त१.२.५.६.७-भ६-मॅ-मु॥

[९. ८३] १५५. ८ [३] प्रज्ञावन्तो देवा—ग-त३-भ। प्रज्ञावंतो—त-मॅ-मु॥ ९ पितरः पालका—ग-त३.४-भ१.२.४। पालका—त१.२.५.६-भ६-मॅ-मु॥ २३. [४] पाशसमूहस्वामी—ग-भ४। पशुसमूहस्वामी (?)—मॅ-मु इतरेषु च॥

[९. ८४] १५७. १४ [४] वायुभिरेव—भ१ (२)—*मॅ। वायुरेव—मु इतरेषु च॥

[९. ८५] १५८. १५ [२] संग्रामात्—§-मॅ-मु। 'संग्रामान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति॥ १६०. २६ [११] उत्पतन्तं—भ६। उत्पतंतं पतयंतं—मॅ-इतरेषु च। वर्तमानं सुपर्णं शोभनपर्णोपेतं पश्चादुपपत्तिवांसं उपपतयंतं सोमं—मु॥ भाष्यकारैः 'उपपत्तिवांसम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम्॥

[९. ८६] १६१. ११ नीवावरी—§-मॅ। निवावरी—मु-अनु.। आकृष्टा—इति भाष्यकाराः पठितवन्तः। 'अकृष्टा' इत्यनुक्रमण्यां तद्भाष्ये च॥ १५. पृश्नयो—ग-त३.७-भ१.२.४-*मॅ-मु। प्रश्नयो—त१.२.४.५.६-भ६; पृश्नये—भ७॥ तृतीये त्रयः। 'तृतीयेऽत्रयः' इत्यनुक्रमणीपाठः। 'चतुर्थे दशार्चेऽत्रय इतिनामानः' इति षड्गुरुशिष्यकृतायां वेदार्थदीपिकायाम्। 'तृतीये त्रयः'

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.

इति सायणाचार्याः ॥ १६ पञ्चान्त्यारितस्त्रो §-मॅ-मु। पंचांत्या–अनु. ॥ १६२. ११ [३] अथ प्रत्यक्षकृतः। 'अथ परोक्षकृतः' इति भाष्यम्॥ १६३. १३. [७] ततस्तदर्थं—मु। ततो तदर्थ--(?) त-मॅ। तदर्थं--भ ॥ १६४. ३ [९] तादृशः सोमो महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः। क्लिष्टेयं रचना। पुनानः इति प्रतीकमग्रे गृहीतमेव। अत्रैतदनावश्यकम्। 'तादृशो महानुभावः सोमः' इत्यलम्। तादृशः सोमो महानुभावः पुनानः पूयमानः–मु ॥ १६५. ७. [१३] शोध्यमानश्च —भ-मु। सूयमानः शोध्यमानश्च–मॅ इतरेषु च। 'सूयमानः' इत्यनावश्यकम् ॥ १७. [१४] दिवि स्प्रष्टारं—ग-भ६। दिवस्पष्टारं–त१.२.५.६; दिवस्प्रष्टारं–त३.४-भ४; दिवि स्रष्टारं--त७। देवस्प्रष्टारं–भ१.२.७-मॅ। दिवः स्प्रष्टारं–मु। ऋ. सं. १०. ३६. ६; ८८. १ द्रष्टव्यम् ॥ २७. [१५] उत्कृष्टे–मु। तदुत्कृष्टे–त-भ१.२.६। महत्युत्कृष्टे–भ७-मॅ। महति इत्यनावश्यकम् ॥ ऋ. सं. १. १६४. ३९ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ व्योमन्—त-भ१.२.४। व्योमनि–भ६-मॅ। व्योमन् व्योमनि–मु। ऋ. सं. १.१६४. ३९ अत्र व्योमन् इति पदमेतद्रीत्या विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ २८ यतः—§-मु। अतो–मॅ। 'विऽओमनि। अतः' इति पदपाठः। भाष्यकारैः 'व्योमन् यतः' इति स्वीकृतमिति व्यक्तं ज्ञायते। 'अतः' इति पदस्य 'यस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं नितरामशक्यम्। नापि 'अस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं संभवति, 'स सोमः' इति पदयोरग्रे विद्यमानत्वात्। मॅक्समुल्लरटिप्पण्यामयं पाठो न निर्दिष्ट इत्याश्चर्यं खलु ॥ १६९. ५ [२५] नवते क्षोदते। 'नवते क्षोदति' इति निघण्टुः ॥ १६. [२६] रश्मयान्। एतत्केनान्वितम्? ॥ २४ [२७] दीप्तयः—त३-भ१.२.४.७। रश्मयो दीप्तयः–ग। रश्मयः–त-भ६-मॅ-मु। रश्मिशब्दः पुंलिंगः। अत्र तु स्त्रीलिङ्गस्यापेक्षा। अनन्तरवर्ती 'दीप्तिरक्षे' इति प्रयोगोऽपि स्वीकृतपाठस्य युक्तत्वं द्रढयति ॥ २५. [२७] 'गोभिः' इत्यस्यानन्तरं 'पयोभिः' इति व्याख्यानमपेक्षितम्। ऋ. सं. ९. ६१. १३ द्रष्टव्यम् ॥ १७१. २ [३१] अवक्रन्दन्—त३.७-भ२-*मॅ। अवक्रंदति--ग; अवक्रंदत्-त१.२.४.५.६-भ-मु। अव चक्रदत् इति क्रियापदं विशेषणत्वेन व्याख्यातम् ॥ १३ [३२] भाष्यस्यान्तिमं वाक्यं न सम्यगर्थमावहति ॥ २१. [३३] नृभिर्नेतृभिः। 'हरिः' इति पदस्य स्थाने 'नृभिः' इति भाष्यकारा अपठन्। भ१ (२) लिखितपुस्तके संहितापाठेऽपि 'हरिः' इत्यस्य स्थाने 'नृभिः' इति दृश्यत इत्याश्चर्यम् ॥ १७२. २ [३४] 'धनेभ्यो हिताय' इत्यस्य स्थाने 'जनेभ्यो हिताय' इति बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानः पाठः 'धन्याय' इत्यस्य स्थाने जन्याय इति भाष्यकारैः पठितं स्यादित्याशङ्कयति। एकस्मिँल्लिखितपुस्तके [भ१(२)] 'जन्याय' इति पाठः साक्षादुपलब्धः ॥ १८. [३६] पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः। °च्छादयन्तीत्यर्थः इति साधु ॥ २६. [३७] वीयसे गच्छसि। वी गत्यादिषु। 'वि। ईयसे' इति पदपाठः। 'वीयसे' इति भाष्यकारा अपठन् ॥ १७५. ६. [४४] अभिषवादिकर्मणा ... दशापवित्रान्। दुष्टः प्रयोगः ॥ २३. [४६] द्रोणकलशाधवनीय°—त२.३.७-भ१.२.७। द्रोणकलशावनीय°–ग; द्रोणकलशधवनीय°--भ४। द्रोणकलशाधावनीय°–त१.४.५.६-भ६-मॅ-मु ॥

[९. ८७] १७७. २३ [५] किमिव—त-भ२. ४. ६। किमिश्र--भ१। किमिच्छवः–भ७-मॅ-मु। उत्तरपादस्य दृष्टान्तत्वात् 'किमिव' इत्येवावश्यकम् ॥ १७८. १६ [८] पात्रं स्वयं प्राप्तव्यं–*मॅ। पात्रं स्वया प्राप्तव्यं–ग-त३-६-भ; प्राप्तं स्वया प्राप्तव्यं–त४.५। पात्रं तया प्राप्तव्यं-मु॥

[९. ८८] १७९. २० [२] अस्मद्विरोधीनि—ग-त४-मु। अस्मद्विरोधाधीनि—त१. २. ५; अस्मद्विरोवादीनि—भ६; अस्मद्विरोधारत्—त६-भ७; अस्मद्विरोधाचित्—भ४। अस्मद्विरोधात्—भ१-*मॅ। लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात्—मु-पुस्तकपाठो युक्ततर इति मॅक्समुल्लरमतम्[1]। २८. [३] हवमाह्वानं—§-मॅ। 'हवे' इति पदपाठः। हवे हवं—मु॥

[९. ८९] १८१. १८ [१] पवमानः पूयमानः—ग-त३-भ। पवमानः—त-मॅ-मु॥ २०. निषीदति—भ१ (२)-*मॅ। लिखितपुस्तकेऽन्त्यपादस्य व्याख्यानं लुप्तं दृश्यते। निषीदति वा मातुः पृथिव्या उपस्थे—ग; निसीद निषीदति मातुः दशापवित्रस्य उत्सङ्गे द्युलोकस्य वा उपस्थे सोमः आ वा--त१.२; निषीदति वा—त३-भ; निषीद निषीदति निषीदति वा—त५; निसीद निषीदति वा--त६; नि सीद मातुः......उत्सङ्गे......सोम आ निषीदति वा—त७; नि षीदन् निषीदति वा—भ६। नि सीदति मातुः दशापवित्रस्य उपस्थे द्युलोकस्य वा उपस्थे अथवा वने सोमः आनिषीदति—मु॥ १७. [४] मार्जयन्ति। मर्जयन्ति इति संहितापदपाठयोः॥ १८२. १३ [४] उक्तलक्षणाश्वस्थानीयं व्याप्तं—मॅ। उक्तलक्षणाश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं--भ७। उपलक्षणमश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—मु। 'व्याप्तम्' इत्यस्यानन्तरं 'वा' पदस्य निवेशनेन मु-पुस्तकपाठः समीचीनतरः स्यादिति मॅक्समुल्लरमतम्[2]॥ १८३. ८. [७] अस्य मन्त्रस्य भाष्यं लिखितपुस्तकेषु सर्वथा नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्[3]॥ अस्माभिस्तावत् केषुचिल्लिखितपुस्तकेषूपलब्धं भाष्यं न सायणाचार्यकृतमिति मत्वा अधष्टिप्पण्यां दत्तम्॥ वस्तुतः मॅक्समुल्लरसंपादितेषु केषुचित् पुस्तकेष्वेतेन भाव्यम्॥

[९. ९०] १४ [१] रथो न इति पदद्वयं न व्याख्यातम्॥ १७ [१] प्रगच्छति—ग-त३-भ४। प्रगच्छति (?)--त-भ१.२.६.७-मॅ-मु॥ १८५. ९ [६] विमृष्य—*मॅ-मु। निष्कृष्य--ग; निकृष्य—त-भ॥

[९. ९१] १८५. २० षष्ठं—*मॅ। अष्टमं—§-मु॥ १८६. ३१ [४] पवमान—ग-त३-भ१। पवमानः (?)--त-भ४.६.७-मॅ-मु॥ ३२ ऊर्णुहि। 'वि' इति पदं न व्याख्यातम्। विविवं ऊर्णुहि—मु॥ १८७. २ तेषां—भ४-*मॅ। अषां--ग; येषां—त-भ१.६.७-मु॥ २२ [६] तोका पुत्रान्—*मॅ। तोकान् पुत्रान्—ग-त३-भ४.६; तोकान्—त-भ२; लोकान्—भ१.७। तोका तोकान्—मु॥

[९. ९२] १८८. १४ [२] उपविशन्—§-मॅ। सीदन् उपविशन्—मु॥ सप्तसंख्याका—§-मॅ। सप्त सप्तसंख्याका—मु॥ १८९. १ [४] स्वभूताः--भ७-*मॅ-मु। स्यभूताः—ग; प्रभूताः--त-भ१.२.४.५.६॥ ४ उदकैः—मॅ। बलैरुदकैर्वा—ग; उदकैर्षा—त-भ१.२-मु; उदकैर्बलैर्वा—भ४; उदकै—भ७॥ ५ सप्त--ग-भ। त-मॅ-मु-पुस्तकेषु नास्ति॥ १२ [५] प्रसिद्धं—ग-भ। प्रसिद्धस्य—त-मॅ-मु॥

[९. ९४] १९२. २१ [३] सांग्रामिकाणि—ग-भ२। सांग्रामिकानि—मु। संग्रामिकाणि--त-भ१-४-६-मॅ॥ १९३. १३ [५] विश्वानि—§-मॅ। तानि विश्वानि—मु॥

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.
2. Ibid. p. clxxi. 3. Ibid. p. clxxiii.

[९. ९५.] १९४. १४ [३] **अवर्णश्च**—*मॅ-मु। उवर्णश्च--त-भ१.२.४.६; उव-र्गस्व--भ७; अभ्यासस्य उकारस्यांत्यकारादेशश्छांदसः--ग ॥ १९५. ७ [५] **धनप्रदानाभिमुखीं कुरु**--त३.४-भ१.२.४-*मॅ-मु। धनप्रदानाभिमुखी कुरु—ग-भ७; धनप्रदानाभिमुखीं—त१.२.५.६.७-भ६ ॥ **त्वं च**—ग-त३-भ४। त्वं--त-भ१.२.६-मॅ-मु ॥

[९. ९६] १९५. २० [१] **कृतानीन्द्रस्य**—*मॅ। कृतान् इंद्रस्य--§-मु ॥ १९६. १९ [४] **देवैस्तायमानाय**—त-भ२.६। देवैः स्तूयमानाय--भ१.७-मॅ-मु॥ १९७. १५ [६] छेदकोऽसि। 'स्वधितिर्वनानाम्' इति मन्त्रभागस्य प्रत्यक्षकृतं व्याख्यानं शिष्टमन्त्रभागस्य परोक्ष-व्याख्यानेन न संगच्छते॥ २१ [७] **ईशिताः**—त-भ-मॅ-मु। 'ईशित्रीः' इति भाष्यम्। **ऋ.** सं. ९. ६८. ८; ९५. ३ द्रष्टव्यम्॥ १९८. २ [८] **सः सोमः......अभि अर्ष अभिगच्छ।** पुरुषव्यत्ययेन व्याख्यानं दुष्टम्। 'हे सोम' इति भाष्यादौ गृहीत्वा 'सः त्वम्' इति कृतं चेत् शुद्धं भवेत्॥ १९९.४ [११] **अभिगतस्त्वं**—§-मॅ। चतुर्थपादो न व्याख्यातः। पादटिप्पणी द्रष्टव्या। अभिगतस्त्वं वीरेभिर्वेगवद्भिः अश्वैर्व्यापकैः—मु। अवातः इति पदं भाष्यकारैः प्रायः नञ्पूर्वकं व्याख्या-तम्॥ ५. **अस्माकं**—§-मॅ। अस्माकं मघवा इंद्रो भव भूयाः—मु॥ १३ [१२] एवं—§-मॅ। एव एवं-मु॥ २३ [१३] उदकवतो—भ४-*मॅ। उदकवभो—ग; उदकवंति—त-भ२-मु; उदकवतो—त३-भ१.७; उदवंतो—भ६ ॥ २००. १६ [१५] **वोळ्हा वोढाश्वः**—§-मॅ। बोळ्हा न बोढा अश्व इव-मु॥ २५ [१६] **आजादेशः**—त१.२.५.६-भ१.२.६.७-मॅ-मु। सूत्रे आजादेशाभावात् 'आदेशः' इति भाष्यम्॥ २०२.९ [२०] **यूथानि**—§-मॅ। **यूथा यूथानि**—मु॥ २८ [२२] **कुर्वन्**—ग-त-भ४.६। कुर्वन् सोमस्य—भ१.२। कुर्वन् सोमः—भ७-मॅ-मु। 'सोमः' इति पदमग्रे विद्यते खलु॥ २०३. १५ [२४] **सुष्ठु**—§-मॅ। सुदुघाः सुष्ठु—मु॥

[९. ९७] २०३. ३१ [१] **हिरण्यपाणिरभिपुणोति।** इयं श्रुतिः कुत उद्धृता? ऋ. सं. ९.१.२; ७५.३ भाष्येऽपीयं दृश्यते॥ २०४. १९ [३] **अविभवे**—त३.४.५-भ। अबिमये—त१.२.६.७-मॅ-मु॥ २८ [४] **प्रभूतं धनाय**—ग-त३-भ१.२.४.७-*मॅ। प्रभूत-धनाय—त-भ६-मु॥ २०५. २ **लेड्याडागमः**—ग-त४-भ१.२.४। लेड्यडागमः—त१.२.३.५.६.७-भ६-मॅ-मु॥ ७ [५] **बहुविधधारोपेतः**—ग-त३.७-भ१.२.४। बहुधारोपेतः—भ७। बहुविध-धारः—त१.२.४.५.६-भ६-मॅ-मु। ऋ. सं. ९.९७.१९ द्रष्टव्यम्॥ २६ [७] **उच्चारयन्**—*मॅ-मु। उद्धरन्—त१.२.६; उद्धरयन्—त४.५-भ६ ॥ २०६. ८ [८] **हंसा इवाचरन्तो वा**—त३-भ१.२.४.७। हंसान् रूपा वा—ग। हंसा इव चरंतो वा—त-भ६-मॅ मु॥ १२. **घोशब्दस्य पृषोदरादि-त्वाद्गू इत्यादेशः**—*मॅ। घोषशब्दस्य पृषोदरादित्वादांगूष इत्यादेशः—मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः। ऋ. सं. १.६१.२; ६२.१; मॅक्समुल्लरटिप्पणी च द्रष्टव्या॥ १४ [८] **आङोऽनु°**—आङ अनु°—§-मॅ। आङ् अनु°—मु॥ २०७. १२ [११] **पवते**—ग-त१.३.६.७-भ। पवते क्षरति—त२-मॅ-मु। 'पवते' इति पदं व्याख्यातचरम्॥ १७ [१२] **प्रियाणि प्रीणयितॄणि धर्माणि धारकाणि तेजांस्यृतुथा।** अयं पाठः मॅक्समुल्लरमहाशयैः मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः। परमस्माभिः ग-त३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलब्धः। प्रियाणि प्रीणि धारकाणि तेजांसि ऋतुथा काले—भ१.७॥ **कालेकाले।** अयं पाठः मु-पुस्तके विद्यमानोऽपि लिखितपुस्तकेष्वनुपलम्भा-

मॅक्समुल्लरमहाशयै न स्वीकृतः[1]। परमस्माकं ग-त-३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलभ्यते। काले—भ१.६.७ ॥ ३० [१३] इव आ। मु-पुस्तकमनुसृत्य मॅ-पुस्तके स्वीकृतः[2]। इव—§ ॥ २०८. २६ [१६] सुपथानि—§-मॅ। सुपथा सुपथानि—मु ॥ सुगा—§-मॅ। सुगानि—मु। 'सुगानि' इति प्रतीकम् ॥ २०९. २६ [१९] बहुविधधारोपेतः—ग-त३-भ। बहुधारोपेतः—त-मॅ-मु। ऋ. सं. ९. ९७. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २१०. ४ [२०] अबद्धा इत्यर्थः—भ१(२)-*मॅ-मु। अश्वा इवेत्यर्थः—ग; अबधीत्यर्थः—त-भ१.२.४.६; अवधा इत्यर्थः—भ७ ॥ २११. ६ [२३] क्षारयिता—*मॅ। क्षारयि—ग; रक्षयिता—त-भ-मु; क्षरयिता—त३ ॥ ७ [२३] प्र पवते—ग-त३-भ१.२.५। पवते—त-भ६.७-मॅ-मु ॥ १९ [२४] सुष्ठु संभृतं—ग-त३-भ२.४। सुष्ठु तं भृतं—भ१; सुष्ठु संभूतं—भ५; सुष्ठु भृतं—भ७। संभृतं—त-भ६-मॅ-मु। 'सु' इत्यस्य व्याख्यानं 'सुष्ठु' इति ॥ २१२. ७ [२६] तथा आयज्यवः... ... च प्रेरयन्तु—ग-त३.४-भ१(२).२.५.६। एतन्नास्ति त१.२.५.६-भ१.४.७-मॅ-पुस्तकेषु। कीदृशाः सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आयज्यवः यष्टुमिच्छवः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः होतारो न इ.—मु। तृतीयपादस्य व्याख्यानं मॅक्समुल्लरमहाशयैः लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम्[3]। मु-पुस्तकपाठापेक्षयास्मत्स्वीकृतपाठः समीचीनतर इति विश्वसिमः। प्रथमं तावत् मु—पुस्तकपाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः। सुमतिशब्दो यजमानार्थे क्वचिदिव प्रयुक्तः। 'आयज्यवः' इतिपदगत 'आ' इत्युपसर्गो न व्याख्यातः। 'विश्ववाराः' इतिपदस्थो विश्वशब्दस्तेनैव व्याख्यातः। तथा च 'सुमतिम्' इति पदस्य 'आयज्वनः' इति पदेनान्वयो न सम्यगर्थकरो नापि सायणरीत्यनुसारी। स्वीकृतपाठस्तावत् प्राचीनेषु पुस्तकेषूपलब्धः। तत्त पदानां व्याख्यानानि च सायणभाष्ये साधारण्येनोपलभ्यन्ते। 'आयज्यवः' इति पदस्य व्याख्याने ऋ. सं. १.३९.९; ८६.७; १८०.२८; ३.६.२; ५.८७.१; ६.२१.१०; २२.११; ४८.२०; ४९.४; ७.५६.१४; ८.७.३३ अत्रस्थं प्रयज्युशब्दस्य व्याख्यानं प्रमाणम्। 'प्रेरयन्तु' इति पदस्य साधारण्येन पाठलोपः संजात इति प्रतिभाति ॥ २१३. ७ [२९] भजनसाधनं धनं—*मॅ। भजनसाधनं—§-मु ॥ २१४. ५ [३२] पन्थानं—§-मॅ। पंथां पंथानं—मु ॥ मार्गमभि—§-मॅ। मार्गमनु—मु ॥ 'अनु' इति संहिता ॥ २१५. ११ [३६] बहुधि—*मॅ। बहुधियं—§-मु ॥ २१६ २ [३८] प्रिया प्रियाणि—ग-त३.४-भ४.५.६। प्रियाणि—भ१.७ मॅ-मु ॥ ४. कारिणे न—ग-*मॅ-मु। यथा कारिणे च—त-भ१.२.४.६; यथा कारिणे न—त३; यथा कारिणे—भ५.७ ॥ भृतकाय भृतिं यथा प्रयच्छन्ति—*मॅ। भृतकाय यथा भृतिं प्रयच्छति—ग; कृतकाय भृति तथा प्रयच्छति—त-भ६; भृतकाय (कृतकाय—भ२; ऋच्चतकाय—त३) भृतिं यथा प्रयच्छति—त३-भ१ २.४.७। यथा कारिणे च कृतकाय भृतिं प्रयच्छति—मु ॥ २० [४०] समुद्द्रवन्ति—मु। समुद्रवंत्यस्मादाप इति—ग; संद्रवंति—त-भ-मॅ। मु-पुस्तकपाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयानां मतम्[4]। २१७. २७ [४४] वा वस्वो वसुनो—*मॅ। आपवस्व वस्वो वसुनो—त१.२.६.७; वा पवस्व वस्वा वसुना—त३.४-भ१.२.४.७; त्रा पवस्व स्वो वसुनो—त५; चापवस्व स्वो वसुनो—भ६; आपवस्व वस्वा वसु—मु ॥ २१८. १० [४५] स्थानं—भ१.६.७।

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii. 2. Ibid. 3. Ibid. p. clxxiii.
4. Ibid. p. clxxviii.

योनिस्थानं—त-भ२-मॅ-मु । १९ [४६] काम—ग-त३-भ । कामद्–त-मॅ-मु ।। [५४] स्नेहयत् इति संहितापदपाठयोः । भाष्यकारैः स्नेहयत् इति पठितं दृश्यते ।। २२१. १३ अश्नति°— §। अचति°–मॅ-मु ।। २१ [५५] मघवद्भ्यो धनवद्भ्यो—ग-त३-भ१.५.६.७ । मघवद्भ्यो–त-भ४-मॅ-मु।। २२२.१ [५६] लभन्त इति—*मॅ । लभंते–ग-त-भ-मु ।। १९. [५८] एतन्नामिका—ग-त३-भ१.२.४.७ । एतन्नामका–त-भ६-मु । एतन्नामकाः–*मॅ ।।

[९. ९८] २२३. २४ [४] मर्त्याय—§-मॅ । मर्ताय–मु।। २५ धनं—मॅ । धनं प्रयच्छति तथा सति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं–ग । एतन्मन्त्रभाष्यं त्रुटितं वर्तते केषांचित् पदानां व्याख्यानाभावात् । धनं विवाससि । हे इंदो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं शतात्मानं अपरिमितपुत्रपौत्राद्युपेतं–मु ।। २२४. ११ [६] स्वयशसं स्वभूत°—त१.२.६.७-*मॅ-मु । स्वयशसं प्रभूत°–ग; स्वयशसं भूत°–त३.४.५-भ ।। २२५. २८ [१२] सोममश्याम अश्नीयाम—*मॅ । सोममश्याम अश्नवाम–ग; तत्रभवा सोममश्याम अश्नीम–त१.२.५.६.७; सोममश्याम अश्नाम –त३; सोममश्याम अश्नीम–त४-भ४; सोममश्याम अश्नाम–भ१; सोमं तत्रभवा अश्याम अश्नीम–भ२; तत्रभवं सोममश्याम अश्नीम–भ६; सोममश्याम अश्नवाम–भ७ । तत्रभवं सोममश्याम अश्नीयाम पिबेम–मु ।।

[९. ९९] २२७. १३ [५] तं सोमं—ग-त३-भ । सोमं–त-मॅ-मु ।।

[९. १००] २२९. १५ [५] क्रान्तदर्शिन्—त३-भ । क्रांतदर्शन्–त४.५ । क्रांतदर्शन–ग-त१.२.६.७-मॅ-मु ।। अस्माकं—ग-त-३-भ । अस्मभ्यं–त-मॅ-मु ।।

[९. १०१] २३०. १०. षोळश श्यावाश्विरंधीगुर्ययाति°—§-मॅ । षोळशांधीगुः श्यावाश्विर्ययाति°–मु-अनु ।। १७ [१] पुरःस्थित°—*मॅ । पुरःस्थितस्य—§-मु ।। २३३. २९ [१०] स्वर्गप्रापका—त६-भ । सर्वप्रापका–त१.२.४.५.७-मॅ-मु । ऋ. सं. ९.२१.१ द्रष्टव्यम् ।। २३४. २१ [१३] पुरापराद्धं मखमेतन्नामानं—भ१.४-*मॅ । मखमपराद्धं–ग; पुरा अपराद्धमखं एतन्नामानं–त१.२.७-मु; पुरा अपराधं मखं एतन्नामानं–त५; पुरा अपराद्धं मखं (मुखं-भ२) एतन्नामानं–त३-भ२; पुरापराद्धमखमेतशनामानं–भ६ ।।

[९. १०२] २३६. १५ [४] अनुशासति—ग-त-भ । अनुशासंति (?)–मॅ-मु ।।

[९. १०३] २३८. १२ [४] अहिंसितः—§-मॅ । अहिंस्यः–मु ।। २४ [६] क्विप्रत्ययः—भ । क्विप्रत्ययः–त-मॅ-मु । ऋ. सं. ३.४९.३ द्रष्टव्यम् ।।

[९. १०४] २३९. ३ [१] शोभार्थं—त३.६-भ५ । शोभनार्थं–त१.२.४.५.७-भ१.२.४.६.७-मॅ-मु ।। २४०. १ [५] नः अस्मदीयानां—ग-त३.६-भ१.२.४ । हे न अस्मदीनां–त१.४.५; हे न अस्मदादीनां–त७ । नोऽस्मदादीनां–त२-भ६-मॅ-मु ।। ऋ. सं. ९. १०५.५ द्रष्टव्यम् ।।

[९. १०७] २४६. ५ [५] तैरेनं ... सप्तकृत्वो वा । एतदापस्तम्बश्रौतसूत्रेऽन्वेषणीयम् । ऋ. सं. ९.७२.८ भाष्येऽप्येतन्निर्दिष्टम् । तत्र 'आधुनोति' इति पाठः ।। १९. [७] सोमः—*मॅ । सोमो भवान्–ग-त३.४.६-भ७; सोमो भवन्–त१.२.५.७-भ४.६-मु; सोमो

भवान्–भ१ ॥ २१ अत्यन्तं देवकामो—*मॅ-मु। अत्यंतं कामो–ग-त१.२.३.५.६.७-भ१.४.६.७; अत्यंतकामो–त४-भ२ ॥ २४७. २५ [११] अलंक्रियते तद्वत्—ग-त३.६-भ। अलंक्रियते–त१.२.४.५.७-मॅ-मु ॥ २४८. ७ [१२] मधुररसस्य—ग-त२.६-भ। रसस्य–त१.२.४.५.७-मॅ-मु ॥ २५१. १० [२४] स तादृशः—ग-त३.६-भ१.२.७-मु। तादृशः–त१.२.४.५.७-भ४.६-मॅ ॥

[९. १०८] २५२. १६ [२] यस्य यं—ग-त३-भ। यस्य–त४.५.६-मॅ-मु ॥ १७ स्वर्दृशः सर्वस्य दर्शकस्य—ग-त३-भ२-*मॅ। ईदृशः सर्वस्य दर्शकस्य–त१.२.४.५.७-भ६; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य–त६-भ१.७; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य स्वर्दृशः सर्वस्य दर्शकस्य–भ४। स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य–मु। 'स्वर्विदः' इति संहिता। सायणाचार्यैः 'स्वर्दृशः' इति पठितं दृश्यते ॥ २४ [३] घुशिर् विशब्दने—*मॅ। घुशिरवशब्दने–ग; घुषिरविशते–त१.२.५.७; घुषिरविशब्दने–त३.४.६-भ१.२.७-मु; घुषिरनिशब्दने–भ४; घुषिरविशब्दे–भ६ ॥ २९ [४] एतन्नामकोऽगिरा—त२.३.४.७-भ४.७-*मॅ-मु। एतन्नामकोंगिद्वा–त५; एतन्नामकोंग्निरा–त६-भ१.७; एतन्नामकोंगिरः यद्वा–भ६ ॥ २५३. ३ आनशुः व्याप्नुवन्। आशुः आनशिरे व्याप्नुवन्–ग-भ१.५; आनशुः आनख्योप्नुवन्–त१.२.५; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्–त३ ६-भ२.४ ६.७; आनशुः आनशिरे आप्नुवन्–त४; आनशुः अन्नानि व्याप्नुवन्–त७-मु। आनशुः आप्नुवन्–*मॅ ॥ १७ [६] निरच्छिनत् निरगमयत्—त६-भ। निरच्छिनत् निरवासयत्–ग; निरच्छिनत् निरवामयत्—त३। निरच्छिनत्–त१ २.४.५-भ६-मॅ-मु। ऋ सं. १०.६७.५ द्रष्टव्यम् ॥ २६[७] स्तोतव्यं—ग-त३.४-भ१.२.६.७-*मॅ। तव्यं–त१.२.५.७; स्तोष्यं–त६; स्तोतव्य–भ४। स्तव्यं–मु ॥ २७ वनकक्षं—त१.२ ३.४.६.७-भ२.६.७-मु। नवकक्षं–ग; वनशक्षं–त५। वनकक्षं–भ१.४-मॅ। 'वनक्रक्षम्' इत्येव संहितापाठः ॥ उदकानां कर्षकं—त३.४-भ१.२ ४.६। उदकानां वर्षकं–ग-त६ भ७-मु। उदकानामर्षकं—त१.२.५-मॅ ॥ २५४. १८ [१०] अभिषुतः—ग-त३.६-भ१.२.७। अभिषुतस्त्वं–त१.२.४.५.७-भ४.६-मॅ-मु ॥ २५५. २१ [१४] लेटयाडागमः—ग-त४-भ४। लेस्यडागमः–त१.२.३.५-भ१.२.६.७-मॅ-मु ॥ २५६. ७ [१६] एतेभ्यः—त२-भ६। यतेभ्यो–त१.४.५। तेभ्यो–मु। च तेभ्यो–मॅ। ऋ. सं. ९.७०.८ द्रष्टव्यम् ॥ —जुष्टः पर्याप्तः—ग-त३ ४.६-भ५.६। जुष्टः–त१.२.५.७-भ२.४-मॅ-मु ॥

[९. १०९] २५८. १० [१३] इन्दुः सोमः—ग-त३.६-भ२.५.७। इंदुः–त४.५.७-भ६-मॅ-मु ॥ २५९. १८ [२२] गव्यैः क्षीरादिभिः......रिणन्—ग-त३.४-भ६। ('श्रीयमाणः' इत्यस्य स्थाने श्रियमाणः–त४; श्रयमाणः–भ६; 'मिश्रयन्वा' इत्यस्य स्थाने मिश्रइत्या–भ६; 'वसतीवरीः' इत्यस्य स्थाने वसतीवरीभिः–ग)। स्वीकृतपाठः त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मॅ-पुस्तकेषु नास्ति। 'श्रीणन् प्रेरयन्' इति पदयोर्मध्य उत्तरार्धस्य व्याख्यानं नष्टमिति व्यक्तमेव। अस्मत्स्वीकृतपाठ एतन्न्यूनं सुयोग्यतया संपूरयति। यद्यपि त४-भ६-पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं लिखित उपलभ्यते तथापि सायणभाष्यरीत्यनुसरणादयं सायणकृत एवेति मन्तुमुचितम्। 'श्रीणन्' 'रिणन्' इति पदयोः सादृश्येन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातः स्यात्। श्रीणन् प्रेरयन् उग्र उद्गूर्णः सोमो–मु। 'सोमोऽभिषूयते' इत्यन्तिमं पदद्वयमनावश्यकम् ॥

[९. ११०] २६०. १ [१] यापयिता विनाशयिता—ग-त३.६-भ। यापयिता—त१.२.४.५-मॅ-मु ॥ २६२. ७ [९] निःष्टाः—§-मॅ। निःष्ठा—मु। ऋ. सं. ३.३१.१० द्रष्टव्यम् ॥ २० [११] यज्ञवान्—ग-*मॅ-मु। यजमानः—त-भ ॥

[९. १११] २६३. ३० [२] आदरार्थे—*मॅ। आदरार्थां—ग-त३.६-भ१.४.७; आदरार्थे—त-भ६-मु; आदरार्थः—भ२ ॥ २६४. ९ [३] आदरार्थं—त४-*मॅ। आदरार्थां—त१.२.३.५.६.७-भ। आदरार्थे—मु ॥ १३ आदरार्थं—भ१.७-*मॅ। आदरार्थः—ग; आदरार्थां—त-भ-मु ॥

[९. ११२] २६४. २१ [१] सोमस्याजामित्वाय—§-मॅ। सोमस्य जामित्वाय—मु। निरु. ४.२० द्रष्टव्यम् ॥ २६५. १२ [३] सर्वं त्रय्या विद्यया भिषज्यति। किंमूलेयं श्रुतिः ? ॥ प्रक्षिणोति—त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-*मॅ-मु। प्रदाक्षिणोति—ग; प्रक्षिणेति—त६-भ७; प्रेक्षिणोति—त५ ॥ १७ जसः शसादेशः—*मॅ-मु; बस्याकानादेशः—ग; जसोकारादेशः—त; जस्याकारादेशः—भ ॥ २८ [४] नर्मसचिवाः—ग-भ४-*मॅ-मु। नर्मशविवा—त१.२.३.५-भ१.२.६; नर्मश्राविवा—त४; नर्मशायिव—त६-भ७ ॥

[९. ११३] २६६. २६ [३] दुहिता श्रद्धा नाम—ग-त३.४.६-भ। दुहिता—त१.२.५-मॅ-मु ॥ २६८. २६ [१०] यद्वा कामा......प्रज्ञापकस्य—ग-त३.४-भ। (त४-भ६-पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं पाठो लिखितोऽस्ति। 'निकामा' नास्ति—भ४; अभिलाषनिकामाश्च—भ१ २. ४; यत्र च विद्यते—त७-भ४.६; यत्र च लोके—भ२; तत्र लोके—ग)। त१.२.५.६.७-मॅ-मु-पुस्तकेष्वयं पाठो नास्ति। त्रुटितस्थाने लिखितपुस्तकेष्ववकाशोऽपि न दर्शितोऽस्ति इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम्। 'यद्वा' इति पदस्य द्विरागमन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातो दृश्यते ॥ २८ सहस्थानं—*मॅ। महस्स्थानं—ग-त३-भ१.४.५.६; महस्थानं—त१-भ२; महे स्थाने—त७ ॥ विष्टपं सहस्थानं विद्यते यत्र लोके—मु ॥ —यत्र—×-मॅ ॥ —हर्षणं हर्षश्च—§-मॅ।मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[९. ११४] २६९. १६ [१] तं जनं—*मॅ। तं म्नुजं—ग; तमनुजनं—त-भ-मु ॥ २७ [२] वर्धयन्—ग-*मॅ। वर्धन्—त-भ-मु ॥ २९ पालकः—*मॅ। पालकः सप्—ग; पालकः स—त-भ४.९-मु; पालकः सं—त३-भ१.२ ॥ २७०. ६ [३] नानासूर्याः—त१.२.३.६.७-भ। सोता नानासूर्या—त५। ता नानासूर्या—मॅ-मु ॥ ९ आदित्याः—त३-भ१.२.४। सप्तादित्याः—त-भ६-मॅ-मु ॥ —मार्ताण्ड°—ग-त३-भ१.५। मार्तंड°—त-भ२.४.३-मॅ-मु ॥ २७०. २० [४] यद्धविरस्ति—*मॅ-मु। हविरस्ति—§ ॥ २२ अरातित्ववान्—ग-त-भ४.६.७-मु। अरातित्वान्—भ१.२। अरातिवान्—भ७-मॅ ॥

नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

दशमं मण्डलम्

[१०. १] २७२. ४ [२] **मथितो यद्वा विभृतः**—ग-त३-भ५.६। मथितः—त-भ १.२.७-मॅ-मु॥ 'विविधं ह्रियमाणः' इत्याद्यर्थस्य वैकल्पिकत्वात् स्वीकृतपाठ एवोचितः॥ १४ [३] 'विष्णुः' इति प्रथममागतं पदमनावश्यकम्। मु-पुस्तके तत्यक्तं भाष्यारम्भे च 'परमं उत्कृष्टं' इति पदद्वयमधिकम्॥ पादटिप्पणीगतं पाठान्तरं द्रष्टव्यम्॥ १५ **अस्य इमं**—ग। अस्य इमे त-भ-मु। अस्य मे-मॅ॥ २७३. ९ [५] 'प्रतिऽअर्धिम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम्। तैत्तिरीय-संहितायां (५.४.८.३) 'यत्त्वर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति' इति पाठः॥

[१०. २] २७४. २८ [३] **प्रायणीयायामाग्नेयस्य**—ग-त३-भ। प्रायणीयायामपि—मॅ-मु। त-पुस्तकेषु किंचिद्व्युल्लिखितम्॥ २७५. १८ [४] **वः युष्माकं**—ग-त३-भ-मु। युष्माकं—त-मॅ॥ २० **तदेतन्**। तत एव—ग। तदेनं—त-भ। तत्—मॅ। अग्निस्तत्स्विष्टकृतं विश्वं—मु॥ २८ [५] **सततयाजनेन दीनबलाः**—ग। सततयानिजितेन°—त१.२.३.५-भ१.२.५; सततपान-जनितेन°—त६-भ७; संततयानिजितेन°—त४; सततयाविदितेन°—त७; सततयानिर्जितेन°—भ६। दीनबलाः—मॅ-मु॥ २७६. १० [६] **नानारूपं वा**—ग-त३.६-भ१.२.४.५.७। नानारूपं—त१. २.४.५.७-भ६-मॅ-मु॥

[१०. ३] २७७. ७ [१] **लभ्यते**—§-मु। लक्ष्यते—मॅ॥ २७८. ६ [४] **किंच**—त२.३-भ४.६-मु। किंतु—भ७-मॅ॥ **वग्नून्**—त१.२.६.७-भ-मु। वसून्—त३; यवग्नून्—त४. ५। न वग्नून्—मॅ॥ **स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टृयष्टव्यत्व°**—*मॅ। स्तुत्यस्तोत्रोत्वयष्टृयष्टव्य—ग; स्तुत्य-स्तोतृत्वशब्दयष्टव्य°—त१.२.४.५.७-भ६; स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टृयष्टव्य°—त३.६-भ१.२.४.७। स्तुत्य-स्तोतृयष्टृयष्टव्य°—मु॥ **अञ्जन्तः**। 'अजन्तः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः॥ १० **यान्ति वा**—ग-त३-भ१.२.४.७। यांति—त-भ६-मॅ-मु॥ २८ [६] '**किंच**' इति पदमनावश्यकं प्रतिभाति॥

[१०. ४] २८०. ९ [३] **सन्नस्मिन्**—ग-त३-भ१.२.४.५। तस्मिन्—त-भ६-मॅ-मु॥ **अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः**। वस्तुतः पञ्चम्यर्थे व्याख्यातः॥ २८१. १३ [६] **अधीतां**। एतस्मात्पूर्वं द्वितीयपादस्य भाष्यं लुप्तं प्रतिभाति॥

[१०. ५] २८२. ८ [१] 'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति' इति क्वत्रोक्तम्?॥ २८३. ३ [३] **अग्निसूर्यात्मना**—ग-त१.२.४.५.६-भ६-मु। अग्निं सूर्यात्मना—त३.७-भ२-मॅ। अग्निवा सूर्यात्मना—भ१.४; अग्निवा सूर्यात्मना—भ७॥ ३१ [५] **ततः**—ग-त१.२.३.६.७-भ२-५-६। व्यानः—भ१.४.७। प्रातः -मॅ-मु॥ ३२ **प्रायच्छदिति**—ग-त३-भ२। प्रायच्छति—त१.२.६.७-भ१.४-मु; प्रयच्छदिति—भ६। प्रयच्छति—भ७-मॅ॥ २८४. ६ [६] निरुक्तपाठः क्वचिद्भिन्नः॥ २४ [७] **प्रथममेव जातः**—ग-त३-भ१.२.४.७। प्रथमजातः—त-भ६-मॅ-मु॥ २६ **पूर्वस्मिन्**—ग-त३-भ५.६। पूर्वत्वं—त-भ१.२.४.७-मॅ-मु॥

[१०. ६] २८७. १० [७] **आहुतिप्रक्षेपार्हः**—ग-त-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ। आहुतिप्रक्षेपार्हः—भ७। आहुतिप्रक्षेपणार्हः—मॅ॥

[१०. ७] २८८. २३ [४] **मर्यादया**—§। मर्यादतया–मॅ-मु॥ २४ **मां त्रायसे**—त२-भ१.४.६-उद्गीथ। मात्रायसे–त१.३.७; मंत्रायसे–त४.५-भ७; मां त्रयसे–त६-भ२। त्रायसे–मॅ-मु॥ २८९. ६ [५] **अध्वरस्य यज्ञस्य**—§-मु-उद्गीथ। अध्वरस्य–मॅ॥

[१०. ८] २९०. २४ [३] **आङीषदर्थे**। **आरब्ध ईषद्भिनस्ति**—*मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः। आरब्ध आङीषदर्थे रभिर्हिंसार्थः ईषद्भिनस्ति–उद्गीथ। २९१. १३ [५] **सोमरसलक्षणस्य**। भौमरसलक्षणस्य–उद्गीथ। पुनरपि ऋ. सं. १०.२७.१३;२४ भाष्ये उद्गीथः "भौम०" इत्येवालिखत्। देवराजनिघंटुर्द्रष्टव्यः॥ २८ [६] **हविषां**—ग-त-भ१.२.४.५.६। हविषो–भ७-मॅ मु॥ २९२. ३ [७] **इममर्थं ब्रवीति**—ग-त३.६.७-भ६-*मॅ। इंममर्थ ब्रवीति–त१.२.४; इद्रममर्थं ब्रवीति–त५; इंद्र इमर्थं ब्रवीति–त३-भ१.४.७। इन्द्र इममर्थं ब्रवीति–मु॥

[१०. ९] २९३. २ [१] **ईशाना......प्रतिष्ठा**—*मॅ-मु-×॥ ४ **पञ्चमी ......प्रतिष्ठेति**—त७-भ२-*मॅ-मु॥ १७ [२] **स्तन्यरसं**—त-भ। तनये यथा रसं–ग। स्तन्यं रसं–मॅ-मु॥

[१०. १०] २९५. २१ [२] 'उर्विया परि ख्यन्' इत्यंशो भाष्ये न व्याख्यातो दृश्यते। उद्गीथभाष्ये तावदुत्तरार्धे 'वीरा उर्विया परि ख्यन्' इत्येतदेव व्याख्यातम्। सायणभाष्यस्य उद्गीथभाष्यस्य चातीव साम्यादुद्गीथभाष्यस्यांशोऽत्रोद्ध्रियते–'(वीराः) उरु बिस्तीर्णे विजनं चावान्तरद्वीपं गूढसंभोगस्थानं त्वयाभिप्रेतं परि ख्यन् सर्वतोऽव्यवधानेन पश्यन्ति। तस्मादत्र न कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम्' उक्तं च मनुना–'मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः। तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः' (मनु. ८. ८६) इति '॥ २९५. २७ [३] **देवा अपि**—ग-भ। देवा–त-मु। अपि देवा–मॅ॥ २९६. ९ [४] **प्रजापतिः**—§-उद्गीथ। प्रजापतेः–मॅ-मु॥ **कृतवान्**—भ६-उद्गीथ। कृ–भ१.२.४; त-वर्गपुस्तकेषु 'कृतवान्' नास्ति। कृतं–भ७-मॅ-मु॥ १० **ऋता ऋतानि**—ग-भ-मु। ऋतानि–त-मॅ॥ २९८. १० [१०] **उत्तरा उत्तराणि**—ग-त४-भ१.२.४-उद्गीथ। उत्तराणि–मॅ-मु इतरेषु च॥ **गच्छान्**—भ७-*मॅ-मु-उद्गीथ। गच्छन्–ग; गछन्–त-भ१.२.४.६॥ २९९. १४ [१३] **परिष्वङ्क्तुं**। परिष्वक्तुं–§-मु-उद्गीथ। भाष्यकारैः प्रायः 'परिष्वक्तुम्' इति लिखितं दृश्यते॥

[१०. ११] ३००. २ [१] **वृषणः**। 'वृष्णे' इति प्रतीकम्। वृष्णे इति केवलं त४-पुस्तके। इतरत्र 'वृष्णः' इति॥ ५ **यज्ञार्हः सोऽग्निः**—ग-त-भ२.६-मु। यज्ञार्हः–भ१.४.७-मॅ॥ ३०१. ३ [४] **अभिगमनीयं तं व्रजन्तो**—*मॅ-मु। अभिगमाय त्वां व्रजंतो–ग; अभिगमनीय तां व्रतंतो–त-भ॥ ११ [५] **स्वपुष्टिं**—§-मु-उद्गीथ। च पुष्टिं–मॅ॥ २० [६] **उदीरय उद्गमय**—ग-त१.२ ३.४.६-भ२.४.५.६-मु-उद्गीथ। उद्गमय–त५-मॅ॥ २२ **स्वीयं ज्योतिः**—त३-भ५। स्वयं ज्योतिः–ग-त-भ२.६-मु। स्वज्योतिः–उद्गीथ। ज्योतिः–भ१.४.७-मॅ॥ २५ **इच्छति च**—त-भ१.२.४.६-मु। इच्छति–भ७-मॅ॥ ३०२. ३ [७] **ते त्वदीयां**—त-भ५.६-मु। ते तव स्वभूतां–उद्गीथ। त्वदीयां–ग-भ१.२.४.७-मॅ॥ ३०३. २ [९] **अस्मद्यज्ञादपगन्ता**—*मॅ। अस्मद्यज्ञांगं–ग; अस्मद्यज्ञामपगंता–त-भ१.२.४; अस्मद्यज्ञमपगंता–भ६.७-मु। अस्मद्यज्ञानपगंता–उद्गीथ॥

[१०. १२] ३०३. १५ [१] **अस्मद्यागकाले**—§-मु-उद्गीथ। अस्मद्यजनकाले—मॅ॥ २३ [२] **संदीपनेन**—ग-त-म१.२.४.५.६-मु-उद्गीथ। दीपनेन—भ७-मॅ॥ ३०४. २३ [५] **क्लिग्धेनाहूयमानः**—ग-त३। क्लिग्धेमा°—त१.२.५.६; क्लिग्धिना°—म१.४; क्लिग्धाना°—म५; क्लिग्धेजिह्व्मा°—म६; क्लिग्धोना°—म७। क्लिग्धमाहूयमानः—त४.७-मॅ-मु॥ **को वि वेद**। एतन्न व्याख्यातम्। २७ [६] षष्ठमन्त्रभाष्यं बहुषु पुस्तकेषु लुप्तम्। ग-त७-पुस्तकयोरुपलभ्यमानमषष्टि-मन्त्रानुद्धृतम्। त७-मु-पुस्तकयोर्भाष्यं समानमेव। अन्येष्वपि केषुचित्स्थलेषु मु-पुस्तकपाठः त७-पुस्तकपाठसमानो वर्तते। मु-पुस्तके भाष्यं कुत उद्धृतमित्यस्मिन् विषये मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वकीय-टिप्पण्यां जिज्ञासा प्रकटिता। उद्गीथभाष्ये षष्ठमन्त्रभाष्यं त्रुटितम्।

[१०. १३] ३०६. १३ [१] **गच्छतु**—ग-त२.३.४.५.६-म१.२.४.५-मु। गच्छत—त१; गच्छति—भ६; गछता—भ७। गच्छतां—मॅ॥ २५ [२] **प्रतिगच्छथः**—त१.२.५-म१.४। प्रतिगच्छतः—भ६.७-मॅ-मु। ऐतं गतवती स्थः—उद्गीथ॥ २६ **प्र भरन् प्रभरन्ति**—त१.२.६.७-म२.६-*मॅ-मु। प्रहरंति—ग; प्रतरन् प्रभरंति—त४.५-म४; प्रातरन् प्रभरंति—त३-म१; प्र भरन् प्रहरंति—म७। प्र भरन् प्रभवंत (?)—उद्गीथ॥ ३०७. ६ [३] **पदितृणि होतृत्वेन**। होतृत्वेन—त१.२; पदितृणि हेतृत्वेन—त३-म२; पदित्रीणि हेतृत्वेन—त४.५; हातृत्वेन—त६.७; तृणि हेतृत्वेन—म१.४; पदित्रीणि होतृत्वेन—म६। वृष्टिहेतुत्वेन—भ७-मॅ। वृत्तिहेतुत्वेन—मु। पदितृणि स्थितिहेतुत्वेन—उद्गीथ॥ **अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं**—मु। आरोहामि शकटे युवयोः स्वापनहवनानंतरं—त१.२.३.६.७-म१.२.४; आरोहामि शकटे युवयोः स्वामनहवना-नंतरं—त४.५; आरोहामि शकटे युवयोः वासनहवनानंतरं—म५; अस्वरोहामि शकटे युवयोः स्थापन-वहनानतरं—म७। अनुरोहामि शकटयोः स्थापनवहनानंतरं—*मॅ। अनु अरोहं युवयोः स्वाधनभव-नानंतरं—उद्गीथ। हे शकटे इति संबुद्धिः॥ ३०८. १ [५] **पुत्रभूताः**—ग-*मॅ-मु-उद्गीथ। पितृभूताः—त-म॥

[१०. १४] ३०८. ७ **सरमापुत्रौ......स्थितौ**—*मॅ-मु। पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोक-मार्गमभितस्थौ—§॥ ११ **'महापितृयज्ञे'** इत्यस्यानन्तरं त३-म१.२.४-पुस्तकेषु पञ्चाक्षराणा-मवकाशो दत्तः। 'महापितृयज्ञे परेयिवांसमित्येषा यमयागाख्या याज्या' इति पाठं संभावयामः। एतत्सूक्तगतचतुर्थमन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम्॥ ३० [२] **सर्वे स्वाः......गतीरनु-गच्छन्ति**—*मॅ-मु। सर्वे स्वः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गे प्रतिगताः अनुगच्छति—ग; सर्वस्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रत्यागताः (°प्रतागताः—त३.४.५-म) अनुगच्छंति—त-म॥ ३०९. ८ [३] **भवति - - -**। **तत्र**—मॅ। भवति तत्र—§। द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम्। 'भवति तथा बृहस्पतिः ऋक्वभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति तत्र'—मु। 'बृहस्पतिर्ऋक्वभिः। ऋक्वनो देवविशेषाः। ऋक्वभिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सह सदा वव्रुधानो वर्धमान आस्ते'—उद्गीथ। सायणभाष्यस्य उपलब्धोद्गीथभाष्येण सादृश्यात् सायणभाष्यपाठोऽत्रानुमातुं शक्यः॥ ३१०. ९ [७] **सत्रमध्ये दीक्षितमरणे**—भ६। सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मरणे—ग; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मर्त्यरयो (रयो—त४)—त; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मय्येरणे (माज्यरणे—त३; मय्येमरणे—म१; माज्य-राणो—म५)—त३-म१.२.४.५; सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे—*मॅ-मु॥ १७ **सत्रा मदन्ता मदन्तौ**—

§-मु। मदंतौ—मॅ ॥ २३ [८] 'यमेन' इति न व्याख्यातम् ॥ २५ **त्रियमानाख्यं**—त-म६। म१.२.४.७-पुस्तकेषु कियांश्चिदंशो लुप्तः। 'न्' इति दन्त्यवर्णस्य भावात् 'त्रि' युक्तः पाठोऽस्खद्धः। 'श्मशानाख्यं' इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति। तेषां टिप्पणी तै. आ. ६.४.२ च द्रष्टव्यम् ॥ ३११. ५ [९] **प्रमृज्यमानदहनस्थानात्**। प्रमृज्यमानदाहन°—त१; प्रमृजमानदाहन°—त.२.६; मृत्यक्षमानदहन°—त३-म२.४; प्रमृजमानदहन°—त४.७-म६; प्रमृजमानदेहन°—त५; प्रत्यक्ष-मानदहन°—म१। मृतयजमानदहन°—मॅ-मु ॥ २७ [११] **ताभ्यां श्वभ्यां**—ग-त-मु। ताभ्यां श्व—म१.४.७; ताभ्यां—म६-मॅ ॥ ३१२. २२ [१४] **प्रतिष्ठत च**—ग-त-म१.२.४-मु। प्र तिष्ठत—म६। प्र च तिष्ठत—मॅ ॥ ३१३. ९ [१६] **बृहद्महज्जगद्यमश्च**—*मॅ-मु। बृहज्जंगमश्च—ग-म६; बृहत् महज्जंगमश्च—त-म१.२.४; बृहत् अंगमाश्च—म७ ॥ **षण्मोर्वीरंहस**°...। ऋ. सं. ६.४७.३; १०. १२८. ५ भाष्यं श. ब्रा. १.५.१.२२ च द्रष्टव्यम् ॥ १० **सर्वा ता सर्वाणि**—ग-त३.४-म१.२.४.६-मु। सर्वा ता सर्वाणि—त१.२.५.६.७। सर्वाणि—म७-मॅ ॥ **आहिता आहितानि**—त-म१.४.६-मु। आहितानि—ग-म७-मॅ ॥ ११ **अवस्थितानि**—§-मॅ-मु। 'अव-स्थापितानि' इति भाष्यम् ॥

[१०. १५] ३१३. ३२ [२] **आग्निमारुते इदं पितृभ्यः**—त१.२.७-म२.७-मु। म७-वर्जयित्वा सर्वेषु पुस्तकेषु 'इदं पितृभ्यः' इत्यारभ्य 'पूर्वमेवोदाहृतम्' इत्येतावत्पर्यन्तो भागो लुप्तः। त१.२.३.७-म१.२.४.६-पुस्तकेषु 'महापितृयज्ञे पितरो बर्हिषद इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या सूत्र तु पूर्वमुदाहृतम्' इत्यंशः 'चतस्रः इति' इत्यस्यानन्तरं पुनरावृत्तः। म७-मॅ-पुस्तकयोः 'आग्नि-मारुते' इति पदं नास्ति ॥ ३१७. ९ [११] **शुचीनि**—त१.२.४.६.७-मु-उद्गीथ। शुनि—त५; उक्तानि—ग; शब्दानि—त३-म१.२.४; शुचि—म६। सुचि—*मॅ। मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः 'प्रयतानि' इति पदेनान्वितः। 'शुचीनि' इति 'हवींषि' इत्यस्य विशेषणम्। बहुषु पुस्तके-ष्वभिप्रेतोऽयं पाठ उद्गीथभाष्येऽप्युपलभ्यमानत्वादस्माभिः स्वीकृतः ॥ शुचीनि इति न 'प्रयतानि' इति पदस्य व्याख्यानं किंतु स्वतन्त्रं पदम्। अस्य सूक्तस्य द्वादशे मन्त्रेऽपि उद्गीथः 'प्रयता' इत्यस्यानन्तरं 'शुचीनि' इति पदं निदधाति ॥ ३१८. १३ [१४] **तृप्यन्ति**—उद्गीथ-मॅ-मु ॥

[१०. १६] ३१८. २५ [१] **मषीभूतं**—त३-म१.४। मषीभस्मीभूतं—म२; मेषीभूतं म७। भस्मीभूतं—त-मॅ-मु। मन्त्रस्य पूर्वार्धे दहनस्यावस्थात्रयं कथितम्। मषीभवनं संतपनं त्वग्विक्षे-पणमिति क्रमेणावस्थाः। भस्मीभवनं न प्रथमावस्था। तै. आ. ६.१.४ द्रष्टव्यम् ॥ ३१९. ५ [२] **गच्छाति**—उद्गीथ। १० [३] **त्वदीयं**—§। ते त्वदीयं—मॅ-मु। 'ते' इति मन्त्रे नास्ति ॥ १३. एतन्मन्त्रस्यान्तिमो भागः अपूर्णो व्याख्यात इति मॅक्समुल्लरमतम्। 'कर्मफलम्' इत्यत्रैकं वाक्यं परिसमापितं चेत्, नैतदपूर्णं किंतु संक्षिप्तम्। मु-पुस्तके 'तत्रान्तरिक्षे' इत्येतस्मात्पूर्वं 'यदि' इत्यधिकम्। प्रति तिष्ठ—म७-मॅ। प्रति तिष्ठति—त१.२.४.६.७; प्र तिष्ठति—त५-म६; प्रतिष्ठितः—त३-म१.२.४। प्रति तिष्ठ प्रतितिष्ठति—मु। तै. आ. ६.१.४ अत्रायं मन्त्रो व्याख्यातः। तत्र अन्ति-मभागस्य व्याख्यानमेवं वर्तते—यत्र यस्मिँल्लोके ते तव हितं सुखमस्ति तत्र गत्वौषधीषु प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव ॥ ३२०. १२ [६] **श्वापदः श्वशृगालादिः**—त३.४-म५-मु। श्वापदः सृगालादिः—ग; श्वापदः श्वशृगादिः

त१.२.५.६.७-भ६; श्वापदश्चमृगालादिः–भ१.७। श्वापदश्च श्रृगालादिः–भ४-मॅ॥ —तै. आ. ६.४.२ अत्र ‘ विश्वात् सर्वस्मादुपद्रवात् ’ इति पञ्चम्यन्तं व्याख्यातम्॥ २२ [७] च सं—ग-त३-भ१.२.४.५। व सं–त; च-भ६.७। मांसेन च सं–मु। मांसेन–मॅ। ‘ मेदसा ’ इत्यस्य ‘ मांसेन ’ इति व्याख्यानमयुक्तम्॥ २५ लेस्याडागमः—ग-त-भ१.२.४। लेस्यडागमः–भ६.७-मॅ-मु॥ ३२१. ६ [८] हव्यैः कव्यैश्च—ग-त३.४-भ२.६-मु। दव्यैः कव्यैश्च–भ५। हव्यैश्च–भ१.४.७-मॅ॥ १५ [९] अयं —भ१.२.४.७-उद्गीथ। अथ–मॅ-मु-त-भ६॥ शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः। शान्तिकर्मार्थमुपात्तः–उद्गीथ। शांतिकर्मार्थमुपासतः–त४-भ१.२.४.७; शान्तिकर्मार्थमुपासन:–त१.२.५.६.७-मॅ-मु। ‘उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते’ इति उपर्युक्तम्। तदनुकूलोऽयं पाठोऽभ्यूहितः। उद्गीथोऽपि तमुपोद्बलयति॥ ३२२. ३ [११] ‘ क्रव्यवाहनः ’ इति संहितापाठः। बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानत्वात् ‘ कव्यवाहनः’ इत्येव सायणपाठः। आश्व श्रौ. पाठोऽपि तथैव॥ ५. वोचतु। ‘ वोचति ’ इति संहितापाठः॥ १५ [१२] किमर्थं—ग-त३.४-भ६-उद्गीथ। एतन्नास्ति त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मॅ-मु-पुस्तकेषु॥

[१०. १७] ३२४. २५ [४] परि पासति परि पातु—*मॅ-मु-उद्गीथ। परि पासतु परिपासि–त; परिपासति–त३; परिपासि–त७-भ१.२.४; परिपासतु परि पाति–भ६॥ ३२७. २१ [११] यद्वा। द्रप्सः–त-भ१.२.४.६-मु। यद्वा–भ७-मॅ॥

[१०. १८] ३३०. १८ [५] पूर्वंपूर्वं—*मॅ। पूर्वं–§-मु॥ ३३१. २३ [८] अनुमरण°—*मॅ। असुसरण°–त-भ१.२.४-मु; अनुसरण°–भ६.७॥ ३३२. ४ [९] संवर्षयितृन्—भ१.४। संघर्षयितृन्–भ७। संघर्षयित्रीन्–त-मॅ-मु॥ १३ [१०] अत्र भाष्यादौ संशोधनं न दृश्यते। उद्गीथभाष्ये ‘ हे अस्थिकुंभ ’ इति प्रारम्भः॥ ३३३. ७ [१२] संपरिवार्य—§-मु-उद्गीथ। तं संपरिवार्य–मॅ॥ ८. ते पांसवः—भ४-*मॅ-मु उद्गीथ। तेषांसवा–त१.२.५.६.७-भ२.६; ते पार्थिवा–त४॥ २२ [१४] त७-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य समानं भाष्यमधष्टिप्पण्यां दत्तमेव। अन्येष्वेतद्भाष्यं लुप्तम्। अस्य मन्त्रस्य समग्रमुद्गीथभाष्यमुपलभ्यते तदधो दीयते–

प्रतीचीने प्रतिगते संप्राप्ते अहनि अस्थिसंचयनदिवसे मामस्थिकुम्भरूपं यजमानमादधुः त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृतवन्तः। किमिहाभिहितवन्तः। इष्वाः पर्णमिव। यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः संबन्धि पर्णं वाजाख्यं सुश्लिष्टमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा प्रतीचीं त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् ‘ एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ’ (ऋ. सं. १०.१८.१०) ‘ उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना ’ (ऋ. सं. १०.१८.११) इत्यादिकामचिकृतसत्कारां जग्रभ गृहाण। किमिव। अश्वं रशनया रज्ज्वा यथा कश्चित् गृह्णीयादेवं गृहाण कर्तव्यत्वेन मनसि कुर्वित्यर्थः। अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति। प्रतीचीने प्रतिगते अद्याहनि मां मृतस्य पुत्रमा दधुः श्मशानकर्मणि कर्तव्ये महतादरेण श्लिष्टमाहितवन्तः अधिकृतवन्त ऋत्विगादयः स्मृतिकारा वा। किमिवा दधुः। इष्वाः संबन्धि पर्णं वाजाख्यं यथा केचिदिषुकाराः पर्णं सुश्लिष्टमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा पृथिवी प्रतीचीं प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् ‘एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्’ ‘ उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः ’ इत्यादिकां जग्रभ गृहाण कर्तव्यत्वेन। किमिव। अश्वं रशनया यथा कश्चित् गृह्णात्येवम्॥

[१०. १९] ३३६. १६ [१] **सेचयत। अवगाहनगोदोहन°**—त३। सेवत अवगाहनगोदोहन°–ग; मेवयत अवगाहत गोदोहन°–त५। सेचयत अवगाहन°–भ१.२.४। सेवयत अवगाहत मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत गोदोहन°–त१.२.६.७। एतेषु उपरितना भाष्यपङ्क्तिः मध्ये प्रविष्टा। सेवयत अवगाहन°–भ६; सचयत अवमाहन°–भ७। सेचयत अवगाहत गोदोहन°–त४-*मॅ-मु। 'सेचयत' इत्यस्य 'अवगाहत' इति पुनर्व्याख्यानं नोचितम्। तथा च गाहृधातुरात्मनेपदी। 'अवगाहध्वम्' इति भाव्यम्। बहुषु पुस्तकेषु 'अवगाहन' इति भावात् 'त' स्थाने 'न' एव पठनीयः। वाहनदोहन°–उद्गीथ ॥ १७ **आच्छादयितारौ हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ**—त३-४-भ६-मु। आच्छादयितारौ–त१.२.५.६.७-भ१.२.४.७-मॅ ॥ ३३५. ४ [३] **सास्नादिमतीनां**—ग-त३-भ२-*मॅ-मु-उद्गीथ। सास्वादिमतीनां–त१.२.४.५.६; सास्वाद्यादिमतीनां–त७; सास्न्यादिमतीनां–भ१.४; सस्त्यादिप्रतीनो–भ७ ॥ **वृष्टिलक्षणानामपां।** 'अपां वा वृष्टिलक्षणानाम्' इत्युद्गीथभाष्यपाठः साधीयान्॥ १५ [४] 'संज्ञानं यत्परायणं आवर्तनम्' इति पदत्रयस्य व्याख्यानं लुप्तम्। उद्गीथभाष्ये उपलभ्यते तद्यथा— यदपि गवां संज्ञानं। सम्यग्ज्ञायतेऽनेनेति संज्ञानम्। शबलादिचिह्नं नाम वा। तदपि प्रार्थये। यदपि गवां परायणं परागमनं चरित्रं वनं प्रति गमनं तदपि प्रार्थये। यदपि गवामावर्तनं वने चरितुमितश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये ॥

[१०. २०] ३३७. १ [१] उद्गीथमते 'भद्रं नो अपि वातय मनः' इति मन्त्रस्यानन्तरं सप्तमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः 'अग्निमीळे' इति मन्त्रेण च नवं नं सूक्तमध्यायश्च प्रारब्धः ॥ १४ [२] स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः। अशुद्धः प्रयोगः॥ ३३९. २० [१०] **किंचिद्देयमस्ति**—ग-त३-भ१.२.४.६-*मॅ-मु। किंचिद्दवं यमस्ति–त१.२.४.५.६; किंचिद्देयं यमस्ति–त७; किंचिदेयमस्ति–भ७ ॥

[१०. २१] ३४०. १९ [३] **आसते उपासते**—भ। आसते–त-मॅ-मु ॥

[१०. २२] ३४३. ८ [३] **आङ् मर्यादायाम्। आ समाप्तेः**—*मॅ-मु। आमयादया (अमर्यादया–त६) असमाप्तः–ग-त३.४.५.६-भ६-उद्गीथ; असमाप्तः–त१.२; अमर्यादया असुजमासः–त७; आ मर्यादया आ समाप्तेः–भ१.२.४; आङ् मर्यादायां असमाप्तः–भ५; आ मर्यादायां आ समाप्तेः–भ७॥ ३४५. २३ [११] **क्षिप्रकरण°**—ग-त४। क्षिप्रकारण°—त१.२.५.६-मॅ-मु। क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः–उद्गीथ ॥ ३४६. २ [१२] कुध्न्यक्—त-मॅ-मु। अकुध्न्यक्–भ७-उद्गीथ। अंकुध्न्यक्–भ१.४। 'अकुध्न्यक्' इति संहिता॥ ११ [१३] **सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्**—ग। सनि निर्देशमाविशेषणत्वात्–त; सति निर्देशविशेषणत्वात्–त३-भ१.२.४.७; बहुवचननिर्देशविशेषणत्वात्–भ६। सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्–मॅ। सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात्–मु। स्तुतिनिर्देशविशेषत्वात्–उद्गीथ ॥

[१०. २३] ३४७. ३० [२] **मघवा**—ग-त३-भ१.२.४-मु। अथवा–त-भ६। मघवान्–मॅ॥ ३४८. ९ [३] वहतः—§-मॅ। वि वहतः–मु॥ ३४९. १ [५] **वर्धयति**—§-उद्गीथ। ववृधे वर्धयति–मॅ-मु। 'ववृधे' इति प्रतीकस्य अग्रे वर्तमानत्वात् पुनर्ग्रहणमनावश्यकम्॥ २० [७] **केचिदपि**—§-मु-उद्गीथ। काचिदपि–मॅ। पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठः मॅक्समुल्लर-

महाशयैः कुतो गृहीतः ? मुद्रणदोषो वा ? केचित्–उद्गीथ ॥ २१ प्रमतिं प्रकृष्टां मतिं—त१.२. ६. ७-मु-उद्गीथ। प्रकृष्टमतिं-ग-त३.४-भ५-६; प्रकृष्टामतिं–भ१.२.४। प्रमतिं–भ७-मॅ ॥

[१०. २४] ३५१. ४ [४] ईळिता ईळितौ—ग-भ-मु। ईळितौ–त-मॅ ॥

[१०. २५] ३५४. ९ [७] प्राथ्र्यसे—त-मु-उद्गीथ। प्राथ्र्यते–भ-मॅ॥ २५ [९] तस्मिन्। अतिमहतीत्यर्थः—*मॅ-मु। तस्मिन् सतीत्यर्थः–ग; तस्मिन् सतिमहतीत्यर्थः–त-भ६; तस्मिन् सर्वेति महतीत्यर्थः–त३-भ१.४; तस्मिन् सर्वाणि महतीत्यर्थः–भ७॥ ३५५. ६ [१०] वर्धयेदित्यर्थः—भ। अवर्धयदित्यर्थः–त-मॅ-मु। वर्धयत्विति शेषः–उद्गीथ ॥

[१०. २६] ३५६. २० [४] परिचर्याद्वारेण—मु। परिचर्यादावादरेण–ग; परिचर्यादा–त१.२.६.७; परिचर्यादारणं–त४.५-भ२; परिचर्याद्वारण–त३-भ१.४; परिचर्याचरणं–भ६। परिचर्यादरेण–भ७-मॅ। परिचर्यात्यादरेण–उद्गीथ ॥ २५ [५] रथानामश्वहयः। हयतिर्गतिकर्मा। रथानां संबन्धिभिः—मॅ। रथानां संबंधिभिः अश्वहयः हयतिर्गतिकर्मा–§-मु। उद्गीथभाष्यपाठः मॅ-पाठं द्रढयति॥ ३५७.१६. [७] वि अदूधोत्—§–मॅ। वि दूधोत्–मु संहितायां च॥

[१०, २७] ३५८. २३. [२] यत् यदा अहमित् अहमेव—त३.४-भ६-मु। अहमिदहमेव–ग; यद्यदाहमित्य अहमेव–त१.२.५.६.७; यद्यदा अहमेव–भ१.२.४। यदीद्यदाहमेव–मॅ। 'यदि' इत्यस्य स्थाने 'यत्' इति भाष्यकारैः पठितमित्येव मन्तुमुचितम् ॥ ३५९.१६. [४] शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः। शरीरशस्त्राबलादिभिः–भ१;शरीराशस्त्राबलादिभिः–भ४; शरीरशस्त्रबलादिभिः–भ७; शरीरशस्त्रास्त्रेषुबलादिभिः–भ६; शारीरशस्त्रास्त्रबलतः–उद्गीथ; शरीरबस्त्रास्त्रबलादिभिः–त-मॅ-मु॥२६ [५] वै उ इत्येवैव–भ१.४-*मॅ। वै उ इत्येतैव–मु बहुषु पुस्तकेषु च ॥ ३६०. १७ [७] मध्यमपुरुषेणेन्द्रस्यो°—भ७-मु। मध्यमपुरुषेद्रस्यो°–त-भ१.२.४; मध्यमपुरुषस्येंद्रस्यो°–भ६। मध्यमपुरुषत्वेनेद्रस्यो°–मॅ। मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च–उद्गीथ ॥ ३६०. २१. [७] गच्छंत्यौ—*मॅ। गंत्यौ (गंत्र्यौ–ग-त-४.६-भ५; गच्छंत्यौ–भ६) यद्वा सर्वस्य प्रकर्षेणाच्छादयित्र्यौ रेफश्छांदसः (रेफलोपश्छांदसः–भ६-मु)–ग त-भ मु॥ ३६१. ११. [८] दुदुहे—*मॅ। दुदुहु–ग; दुहदि–त१.२.५.६; दुहृ–त३.४-भ१.२.४.६; दुह–भ७। दुहे–मु ॥ १२. [९] त७-मु-पुस्तकयोरुपलभ्यमानं नवममन्त्रभाष्यमधष्टिप्पण्यामुद्धृतमेव। इतरपुस्तकेष्वेतन्मन्त्रभाष्यं लुप्तम्। उद्गीथभाष्य उपलभ्यमानमस्य मन्त्रस्य भाष्यमधो दीयते—

'पुरुष एवेदं सर्वं' (ऋ. सं. १०. ९०. २) 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छां. उ. ३.१४.१) इत्यादिवचनात् कारणात्मनः सर्वात्मकत्वादहमेव सम्यक् ज्ञानयोगात् कारणात्मरूपेण स्थित्वा स्थावरजंगमलक्षणं यद्यत् द्विपाच्चतुष्पादादिकं च सर्वमुत्पादयामीति कारणात्मरूपेणात्मानमिन्द्रः स्तौति।जनानां सर्वप्राणिनां यदत्तव्यं यवसं यवाद्यन्नं च तस्य सर्वस्य यवसस्य यवाद्यन्नस्य च वयमेव सम्यगत्तारो द्विपदचतुष्पदादीनां कार्यरूपेण स्थित्वाहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकान्नस्यात्ता। क्व स्थितः सन्नत्ता त्वमुच्यते–उरुअज्रे अन्तः। उरु विस्तरेण। अज गतिक्षेपणयोः। अन्तरिति समिध्यवचनः। विस्तीर्णस्य जनस्य गमनस्य जगतो मध्ये स्थितः सन्नत्तास्मीत्यर्थः। 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (भगवद्गीता ६. ४५) इति वचनान्मोक्षस्य दुष्प्रापत्वात्। अत्रास्मिन्नेव जन्मनि

अवसातारं संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव इच्छात् आराधयितुमिच्छति । कः । योगीन्द्र एव संसारसागरादुद्धर्ता नान्य इति परया भक्त्या योऽयमाराधयति योगेन तमहमस्मिन्नेव जन्मनि संसारान्मोचयामीत्यर्थः । अथो अपि च अयुक्तमयोगिनं युनजत् । उत्तमस्य स्थाने प्रथमोऽयम् । युनज्म्यात्मना संसारान्मोचयामीत्यर्थः । ववन्वान् संभजन्नहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ २२. [१०] उत्पादयानीति त्वं जानीहि—ग-भ५। उत्पादयानीति–त-भ१.२.४; उत्पादयामीति त्वं जानीहि–त३-भ६; उत्पादयामीति–त४-मॅ-मु। उत्पादयानीति जानीहि त्व–उद्गीथ । यत्स्थावरजंगमात्मकं जगत् तदहं संसृजानि उत्पादयानीत्यर्थः ॥ ३६२. २४. [१२] अवस्थितमिति । 'अवस्थितमपि' इति भाव्यमिति प्रतिभाति ॥ ३६३. १३. [१४] पराशद्नवर्जितः—त२-मॅ-मु-उद्गीथ । मॅ-पुस्तकेऽयं पाठो मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः ॥ ३६४. १ [१५] तिरन्ति—ग-भ६-*मॅ-मु । तरं–त; तरंति–भ ॥ ४. तिरन्ति—*मॅ-मु । तरंति–त-भ ॥ १४. [१६] तत्र—*मॅ । गति°–त-भ; गर्भ°–भ१(२) । गर्भवासं–उद्गीथ ॥ २२. [१७] पक्वन्तो—§-मॅ-मु । ऋ. सं. ६.२०.१३ भाष्ये 'पक्वान्' इति पाठोऽस्माभिरभ्यूह्य स्वीकृतः । सोऽनेन प्रमाणितः ॥ ३६५. ८. [१८] वनति–त-भ१.२.४.७-मु-उद्गीथ। वनते–भ६ । वनुने-मॅ ॥ १३. [१९] भूतसंघं–त-भ-मु । ग्राम-भूतं संघं–मॅ । भूतसंघातं- उद्गीथ ॥ १७. युगा युगानि–ग-त३-भ६-*मॅ-उद्गीथ । युगा युग्मानि–त-भ१.२.४.७–मु ॥ २५. [२०] अभेदोपचारान्—भ१(२) । उपचारात्–त-भ-मॅ-मु । एकत्वोपचारात्–उद्गीथ ॥ २६. युक्तौ रथे नियुक्तौ —ग-त३-भ५.६ । युक्तौ–त-भ१.२.४.७-मॅ-मु ॥ सु सुष्ठु—भ६ । सुष्ठु–त-भ१.२.४.७-मॅ-मु ॥ सुष्ठु अभिपूजितौ-उद्गीथ । 'सुष्ठु पूजितौ' इत्यस्य स्थाने 'सुष्ठु योजितौ' इति पाठो 'युक्तौ' इति पदस्य व्याख्यानत्वेन मॅक्समुल्लरमहाशयैः सूचितः । परं 'सुष्ठु पूजितौ' इति 'सु' इति पदस्य व्याख्यानम् । 'युक्तौ' इति पदस्य व्याख्यान-मुपर्यागतमेव । 'युक्तौ' इत्यस्य 'सुष्ठु योजितौ' इति व्याख्यानाभ्युपगमे 'सुष्ठु' इति पदं 'योजितौ' इति णिजन्तं रूपं चोभयमप्यनावश्यकम् ॥ ३६७. ३. [२३] प्रीणयितृ पूरयितृ वा—ग-त३-भ५.६-उद्गीथ । प्रीणयितृ–त-भ१.४-मॅ । पालयितृ प्रीणयितृ वा–मु ।

[१०.२८] ३६७. २३. शेषा । शिष्टा–अनु ॥ ३६८.२६. [४] अत्सारीन्—*मॅ । अत्सान्–ग; अत्सात्–त१.२.४.५.७-भ-मु;सत्यात्–त६॥ २७ अतिगहनदेशान्—*मॅ-मु । निम-र्जनदेशात्–ग; अभिहनदेशात्–त-भ६; निर्गहनदेशात्–भ१.२.४.७। गहनं देशात्-उद्गीथ॥ ३६९. २८. [७] मेघमसुरं वा-भ६-मु । मेघासुरं वा–त-भ१.२.४.७ । मेघासुरं–मॅ । वृत्रमसुरं मेघं–उद्गीथ ॥ ३७०.१६. [९] बलवत्क्रूरशूरमृग°—भ१.२.४.७-उद्गीथ । बलवत्क्रूरस्यमृग°–त । बलवत्क्रूरमृग°–ग-भ६-*मॅ-मु ॥ २७. [१०] करस्योपरि—§-मॅ-मु । पञ्जरस्य परि–उद्गीथ ॥

[१०. २९.] ३७२.९. [१] एवं तावत्—भ६-मु । एव तावत्–त१.२.५.६.७–भ२; एता एतावत्–त४ । एतावत्–मॅ ॥ ३७३.२. [२] स रथः कुत्सेन कुत्सो—*मॅ । स रथः कुत्भेर–ग; स रथः कुत्सो–त१.२.४.५.६-भ६; रथः कुत्सो–त७; स रथः कुत्सेन–भ१.२.४.७ । तं रथं कुत्सो–मु ॥ १३. [३] सर्वार्थदर्शिनी—भ१.४.७ । सर्वार्थदर्शनीय–त४ (प्रान्ते) । त–पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः । सर्वार्थदर्शना–मॅ-मु । सर्वार्थदर्शनी–उद्गीथ ॥ १५. वयं...शक्यां... संगमयेयम् (?)–§-मॅ-मु । उद्गीथभाष्ये 'वयं' नास्ति ॥ ३७४. १७. [६] स्वाद्मन्—

त२.६.७–भ४.७–मॅ। स्वाद्मन् स्वादु–त४; स्वाद्मन् स्वादुयुक्ता–भ६। त५-भ१.२–पुस्तकेषु 'स्वाद्मन्' इत्यस्यानन्तरमवकाशो दत्तः। स्वाद्मन्शब्दस्य व्याख्यानमत्रापेक्षितं दृश्यते ॥ १८. **अस्माभिर्दत्ताः**—त–भ२.६। अस्माभिर्दत्तः–ग; अस्मादताः–भ१.४.७। स्वाद्मन् स्वाद्मानः स्वादिष्ठाः भवंतु अस्माभिर्दत्ताः संतु–मु। आस्वादिताः–*मॅ। स्वाद्मन्शब्दस्य व्याख्यानं लुप्तमस्तीति स्वीकरणे 'आस्वादिताः' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः स्यात्। बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतपाठ उपपन्नः प्रतिभाति। 'मधूनि' इति पदस्य व्याख्यानं स्वीकृतपाठमेव प्रमाणयति। उद्गीथभाष्यमशुद्धमपि द्रष्टव्यम्॥ २४. [७] **अस्येन्द्रस्यार्थं**—ग–उद्गीथ। अस्यैंद्रार्थं–त-भ१.२.४.६.मु; इंद्रायार्थं–भ७। इंद्रार्थं–मॅ॥ ३७५.३. [८] **इन्द्रः**—§–मु। स इंद्रः–मॅ॥

[१०. ३०] ३७५. १२. **अप इष्य**—§–मु। अपयिष्य (?)-मॅ॥ ३७६. ११. [३] **आर्थिकोऽयं**—ग-भ६-मु। अर्थिकोयं–त। स्वार्थिकोऽयं–भ१.२.४-मॅ। अर्थोऽयं–उद्गीथ॥ ३७७. २१. [७] **°वेष्टनाभिर्हिंसनात्**—*मॅ-मु। मु-पुस्तकपाठ एव मॅ–पुस्तके स्वीकृतः। °वेष्टिताभिः हिंसनात्–त-भ६; °वेष्टिताभिः हिंसात्–भ१; °विष्टिताभिः हिंसात्–भ४। °वेष्टनाभिः हिंसातः–उद्गीथ॥ ३७८. १. [८] **प्रगमयत......शृणुत**—ग-त१.२.४.६.७–भ१.२.४.६–मु। भ६–पुस्तके 'प्रगमयत' इत्यस्य स्थाने 'प्रसंगमयत', 'तैर्धनवत्यः' इत्यस्य स्थाने च 'तद्वत्यः'। त१.२.७-भ२–पुस्तकेषु 'रेवतीः' नास्ति। उत्तरार्धव्याख्यानरूपोऽयं भागः त५-मॅ–पुस्तकयोर्नास्ति। न वायं मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वीयेषु लिखितपुस्तकेषूपलब्धः। अस्य मन्त्रस्योद्गीथ-भाष्यमत्रोद्ध्रियते–'यच्छब्दसंबन्धाद्द्वितीये पादे ? गर्भसारः यो वः युष्माकं स्वभूतः हे सिन्धवः स्यन्दन-शीलाः मध्वः मधुनः मृष्टरसस्य उत्सः उत्स्यन्दिनः उत्सिपिता। यच्छब्दसंबन्धात् गर्भं ? मधुमन्तं मधुस्वादोपेतं ऊर्मिमप्संघातम्। घृतपृष्ठं घृतेनाज्येन पृष्ठमीड्यं स्तुत्यमध्वरेषु यज्ञेषु। ईदृशं सारं युष्म-त्संबन्धिनमस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय प्रहिणोत प्रगमयत प्रस्थापयतास्मद्यज्ञं प्रत्यंगभावाय। हे आपः अस्म-भ्यं युष्माभिः दातव्य ? दृष्टादृष्टफललक्षणेन तद्वत्यं शृणुत इवमाह्वानं वचनमेतदित्यर्थः। मे मम स्वभू-तम्'। अशुद्धमेतत्सायणभाष्यानुसारेण शोधयितुं शक्यम्। ईषद्वचनाभेदे सत्यपि स्वीकृतपाठमेतत्प्रमा-णयति॥ ११. [९] **नभोजाः**—ग-त७-भ६-*मॅ-मु-उद्गीथ। नभोजं–त१.२.४.५.६-भ२; नभोज–भ१.४॥ ३८०. ११. [१४] **आग्मन्**—*मॅ-मु–उद्गीथ। अग्मन्–§॥

[१०. ३१.] ३८२. ११. [४] **वाग्भिः स्तुतः**—भ२.५.६। वाग्भिः स्तुत–त३-भ-१.४। वाग्भिः–त-मॅ-मु॥ २८. [६] **सुष्टुतिः**—त६। सुष्टुस्तुतिः–मॅ-मु इतरेषु च। सुस्तुतिः–उद्गीथ॥ ३८३. १४. [८] **एतावद्देवजातं...अपि तु एना**—*मॅ-मु। तावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तं–ग; एतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति अपि तु एता–त; एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं भ१.४.७; एतावद्देवजातं सामर्थ्याद्युक्तं एता–त३; एतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति एता–भ२। न एतावत्। नैतावदेवजातं सामर्थ्ययुक्तं। किं तर्हि एता–उद्गीथ॥ ३८४. १३. [१०] **ङ्यादेशः**—त-भ१.२.४.६-मु। ङ्याडागमः–त३; ङ्याडागमः–भ५। ङ्यादेशः–ग-भ७-मॅ। ङ्यादेशे 'शम्या' इति रूपं भवेत्। अतः स्वीकृतपाठो न युक्तः। परं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतः। 'ङ्यादेशः' इति मॅ-पाठोऽवद्य एव। 'आ–आदेशः' इति युक्तम्॥

[१०. ३२] ३८५. १२. [२] **रजःशब्दाच्छस आकारः**—भ६-*मॅ-मु। इतरलिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः॥ ३८६.४. [४] **यद्यत्र**—त-भ२.६-मु। यद्य–त३-भ१.४; यदा–भ७। यद्यत्रा–मॅ॥ ६. **यत आगत्य प्रकाशयेत्यत्र** (प्रकाशसेत्यत्र-भ६) **कारणमाह** (तारणमाह–त३-भ१.२)–ग-त-भ-मु। यत आगत्य प्रकाशस्ततोऽत्र कारणमाह–*मॅ। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैरुपलब्धोऽपि किमर्थं त्यक्तोऽभ्यूहश्चाश्रित इति न ज्ञायते। स्वीकृतपाठ एव सम्यगर्थमावहति न मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः॥ ३८७. २. [६] **अन्तर्हितं त्वां**—ग-त३-भ। अंतर्हितंत्वं–त४.५। अंतर्हितं–त१.२.६.७–मॅ-मु॥ ३८८.५. [९] **हे कलश कलावन्**—भ६-मु। हे कलश कलावान्–त१.२.६.७; हे कलश कलाशन्–त३.४.५; हे कलश कलशान्–भ१.२.४। हे कलश–भ७-मॅ। हे कलश कलाशयन सर्वकलाधारपरिपूर्ण–उद्गीथ॥ १३. [९] **बहुवचनम्। एवं**—त३.४-भ५। बहुवचनं पदं–त१.२.५.६–मु; बहुवचनं पदा–त७; बहुवचनं–ग-भ१.४.६। बहुवचनपदं-मॅ॥

[१०. ३३] ३८९. १२. [२] **पार्श्वस्थीनि**—ग-भ१.२.४-*मॅ-मु। पार्श्वस्थानि–त; पार्श्वस्थीनि–भ६; पार्श्वस्थानि–भ७॥ १६. **कम्पयते** (२)। 'कम्पते' इति साधु॥ ३९०.८. [५] **प्रष्टिवाहिनं रथं**—*मॅ। तिष्टिवाहिनं रथं–ग; प्रतिष्ठवाहिनं (प्रतिष्ठ°–त५) रथं च–त१.४.५.६.७; प्रतिष्ठवाहिनं रथं–भ१.२.४.७; प्रतिष्ठावाहिनं तं रथं च–भ६। प्रष्टिवाहिनं रथं च–मु॥ २९. [९] **न जीवति**—त-भ६-मु। जीवति–भ१.२.४.७-मॅ॥

[१०. ३४] ३९१. २. **अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति......सा देवता**—*मॅ। अयं पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः। अभ्यूहे कारणान्यपि तैः स्वकीयटिप्पण्यां प्रदर्शितानि। लिखितपुस्तकेषु साधारण्येनैतादृशः पाठो विद्यते–'अत्र द्वादश्याक्षान्स्तौति नवम्याद्यावातस्तास्तद्देवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता'। बृहद्देवतापाठस्त्वेवं वर्तते–'अत्राक्षान्द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी। त्रयोदशी कृषिं स्तौति......'। बृहद्देवतापाठमुद्धृत्य सूक्तदेवताः कथयितुं भाष्यकारा उद्युक्ताः। सप्तमी ऋक् न कृषिं स्तौति किंतु अक्षान् स्तौति। तथा च 'स्तौति' इति क्रियापदमेकवचनान्तम्। 'तयोः' इति पदमप्यबद्धमिति स्पष्टमेव। एतामशुद्धिं दूरीकृत्य यः पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः स युक्त एव। मु-पुस्तकेऽशुद्धः पाठः॥ १०. **विभीतकस्य**—ग-*मॅ-मु। बिभीतकस्य–त१.२.४.५; बिभीदकस्य–त७; विभीतस्य–भ१.४.७॥ १३. [१] **अचच्छदत्**—ग-*मॅ-मु। अवछत्–त१.२.६; अचछत्–त४.५; अचछदत्–त७-भ॥ ३९२. १७. [५] **न दूषये**—त७-*मॅ-मु। न दूये–ग; दूषये–त-भ॥ ३९३. ५. [७] **नितोदितवन्तश्च**—*मॅ। नितोदितनंतश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमानेन–त१.२.६; नितोदितवंतश्च पुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने–त४-मु; नितोदितवंतश्च पुरुषश्च कृषौ प्रवर्तमाने–त५; नितोदितवंतश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमान–त७; नितोदितवंतश्च पुरुषस्य कृष्टौ प्रवर्तमाने–ग; नितोदितवंतश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने–भ१.२.४; नितोदितवंतश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानाः–भ६। एतत्सूक्तप्रस्तावनायां सप्तममन्त्रस्य देवताविषये योऽभ्यूहः कृतः स यद्युचितस्तर्ह्ययमप्यभ्यूह आवश्यको भवति। सप्तम्याः कृषिस्तुतित्वं यदा प्रस्तावनायां प्रविष्टं तदैव 'पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य' इत्यपपाठो भाष्ये प्रविष्टः॥ १६. [८] **आस्फारे**—भ१.२.४-*मॅ। आस्थाल्य–ग; अस्फारे–त-भ६-मु। आस्कोरा–भ७॥ ३९५. ४. [१३] **रतिं**—उद्गीथ–मु-आउफ्रेख्ट। मतिं–§-मॅ॥

[१०. ३५] ३९५. २७. [१] **द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ**—ग-त३-भ१.२.४.५.७। द्यावापृथिव्यौ–त-भ६-मॅ-मु ॥ ३९७. ६. [६] **अश्विनावपि**—त-भ-मु। अश्विनौ–मॅ ॥ १४. [७] **स प्रार्थितः**—ग-त३ भ१.२.४.७। अप्रार्थितः (?)–त-भ६-मॅ। प्रार्थितः–मु ॥ ३९८. २७. [१२] **पश्वे पशवे**—मु। पश्वे–भ। पश्वे पश्वात्मकाय–त१.२.७-भ६-मॅ; पश्वात्मकाय–त४.५। ऋ. सं. १.४३.२; १.६५.१; ८.५.२०; १०.६१.१२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३६.] ३९९. २७. [१] **सर्वं**—ग-त३-भ१.२.४.७-*मॅ। स्वर्ग–त१.२.६.७-मु; सर्व–त४; सर्ग–त५; सर्ग–भ६ ॥ ४००. २८. [५] **पिन्वतां सिञ्चतु**—ग-भ५.६। पिन्वतां प्रीणयतु किंतु–त१.२.६.७-मृ; पिन्वतां किंतु–त४.५-भ१.४.७-मॅ। पिन्वतां वृष्ट्या सिंचतु–उद्गीथ ॥ ४०१. ८. [६] **अस्माकं**—ग-त३-भ। नोऽस्माकं–त-मॅ-मु। प्रथमायां पङ्क्तावपि 'नोऽस्माकम्' इत्यनावश्यकम्। 'अस्माकम्' इत्येव प्रतीकम् ॥

[१०. ३७.] ४०३. २०. **येन सूर्य**–भ-मु। येन सूर्यो–त-मॅ ॥ ४०४. २. [१] **देवेषु जाताय**—त१.३.४-भ। देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय–त२.७-मॅ-मु। देवार्थमुत्पन्नाय–त५.६-भ६। देवजाताय देवात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाय-उद्गीथ ॥ ४०७. १०. [१२] **निधत्त**—ग-त३-भ५.६-मु-उद्गीथ। विधत्त–त-भ१.२.४.७–मॅ ॥

[१०. ३८.] ४०७. १३. **ताण्ड्यशाट्यायनकाः**—भ६-मु। तांडकं छाट्यायनकाः–ग; तांडवा शाट्यायनका–त१.२.४.५.६; तांडवा छाट्यायनका–त३-भ१.२.४; तांडवाः शाट्यायनकाः–त७-*मॅ। पञ्चममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम्। 'तांडवशाट्यायनका' इति मॅ-संसूचितम् ॥ ४०८. ५. [३] **त्रैवर्णिको वा अदेवः देवादन्यो**—भ१.४.६.७। त्रैवर्णिको वादेवः अन्यो–त१.२.६; त्रैवर्णिको वा देवादन्यो–त५। त्रैवर्णिको वादेवश्चान्यो–मु। त्रैवर्णिकोऽदेवः देवादन्यो–भ२-मॅ। यो दासः अकुलीन इत्यर्थः। आर्यो वा कुलीनो वेत्यर्थः। अदेवः देवादन्यो वा पिशाचासुरराक्षसादिकः–उद्गीथ ॥ २७. [५] **कुत्सस्याहवं**। कुत्सस्य हवं–शा. ब्रा; जै. ब्रा.। २८. **अभ्यवदत्**—*मॅ-मु। न्यवदत्--ग-त-भ ॥ ३०. **प्रादुद्रुवदिति**—ग-*मॅ। प्रादुद्रवदिमपि--त; प्राद्रुवदिति--त३ ॥ ३२. **वार्ध्रीशतेत**—*मॅ। ध्रिशतेन--ग; वाध्रियतेन--त; वाध्रिशतेन--भ-मु। प्राद्रुवदिति--भ-मु। प्राद्रवत्--शाट्या ब्रा., जै. ब्रा. ॥ ३१. **आहूतवन्तौ**—भ६-*मॅ-मु। आहूयतांतं--ग; आहूतवती--त१.२.६.७; आहूतवंती--त४.५; आहूतवंतं--त३-भ। ताण्ड्य ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३९.] ४१०. [३] **ऋतस्य**। 'रुतस्य' इति संहिता ॥ ४१. २८. [६] **मे मम संबन्धिनमिममाह्वानम् (?)**—§-मॅ-मु ॥ ४११. २०. [८] **पुनः पुनरपि**—ग-त३-भ२.६। पुनरपि--त४-भ१.४.७-मॅ-मु ॥ ४१३. २१. [१४] **वां**—त-भ६-मु। ततो वां--त३-भ१.२.४.७-मॅ ॥

[१०. ४०.] ४१४. २६. [३] **बन्दिनो वाणी कापा**—त३-भ२.६-मु। वंदीनो वरणी कापा--त१.४.६; बंदीनो वरणी कापा--त२.५; बंदिनो वाणी सापा--भ१.४। वंदिनो वाणी कापा--ग-*मॅ ॥ ४१५. ५. [४] **युवां**—ग-*मॅ-मु। युवं युवां--त-भ ॥ ४१६. ४. [७] **पराजीयमानं**—ग-उद्गीथ। पराजयमानं--त-भ-मॅ-मु ॥

[१०. ४२] ४२०. २२. [५] **स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं**—ग-मु। स्यंद्रं स्यंदनशीलं–त-भ-मॅ। 'स्पन्द्रम्' इत्येव संहितापाठः न 'स्यन्द्रम्'। ऋ. सं. १.१८०.९; ५.५२.३; ८;८७.३; ६.१२.५ अत्रापि स्पन्द्र इति पकारयुक्त एव पाठः। नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते। ऋ. सं. ६.१२.५ टिप्पणी द्रष्टव्या। 'स्पन्द्रम्' इत्येव उद्गीथभाष्ये॥ २५. **पूर्वाह्ने**–ग-*मॅ। पूर्वाह्णः–त१.२.४.७; पूर्वाह्नः–त३.५-भ-मु॥

[१०. ४३.] ४२२. २७. **इति याज्ये**—§-मॅ-मु। इतिं याज्या-आश्व. श्रौ.॥ ४२४. ११. [५] **पूर्वोऽपि**—ग-*मॅ। पुत्रोपि–त-भ१.२.४.७; प्रत्नोपि–भ६। पुरातनोपि-मु॥ ४२५. ६. [८] **पतयति**—*मॅ। पतयत् पतति–ग; पतयद्धि–त१.२.४.५.६; पतयत् गच्छति वि–त७; पतति–त३-मु; पति–भ१.२.४; पतयत् अपातयत्–भ६; तपति–भ७॥

[१०. ४४] ४२६. १७. [२] **अस्मदभिमुखं**—त-भ-मु। अस्मदभिमुखः-मॅ॥ २३. [३] **नृणां**—ग-त४.५-भ६। नृणां–त७-मु; नेतॄणां–त१.२.३.६-भ१.२.४.७। नरां नेतॄणां–मॅ॥ ४२७. १७. [५] **अनाधृष्याणि**—ग-भ२.६–*मॅ। अनाधृष्यानि–त-भ१.४.७। अनाधृष्या अनाधृष्याणि–मु॥ ४२८. ८. [७] **ये उपरे**—*मॅ–उद्गीथ। ये अपरे–§-मु॥ २०. [८] **किंचेन्द्रो वृष्णः......मदे सति**—*मॅ। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। किंचेंद्रो वृष्णः स्वोदरस्यासक्तृ वर्षणशीलान् सोमान् पीत्वा मदे सति–मु। वृष्णः वर्षितॄन् स्वोदकस्य सेक्तृ सोमान् पीत्वा मदे सति मत्तः सन्नित्यर्थः–उद्गीथ॥

[१०. ४५] ४२९. १४. **वत्सप्रिराग्नेयं**—§-मॅ-मु। वत्सप्रीराग्नेयं–अनु.॥ ४३०. ४. [२] **धामानि**—त१.२.६.७-मु-उद्गीथ। सद्मानि–त३.४.५-भ-मॅ॥ १३. [३] **त्वा त्वां**—§-मु। त्वां-मॅ॥ ४३१. ३. [४] **द्यावापृथिव्यौ**—त-भ२.६.७-मु-उद्गीथ। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ–भ१.४-मॅ॥ ५. **क्षामां वै रेरिह्यमाणो**—*मॅ-मु। क्षाम वै रोरिह्यमानणं-ग; क्षामामा वै रेरिह्यमाणं–त१.२.४.५; क्षामा वै रेरिह्यमाणं–त६-भ॥ ४३२. २१. [९] **सुम्नं**—भ२(प्रान्ते).७-*मॅ-उद्गीथ। द्युम्नं-ग-त-भ१.४.६-मु॥ ४३३. २. [१०] **जनिष्यमाणैः**—ग-त-भ६-मु-उद्गीथ। जनयिष्यमाणैः-भ१.२.४-मॅ। जैनिष्यमाणैः–भ७॥ १६. [१२] अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमधो दीयते—अस्तावि स्तुतोऽग्निः। नरां मनुष्याणां सुशेवः बहूपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैर्यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिरस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षआदिभ्यः। इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयं अद्वेषे द्वेषरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो वा द्यूते द्यावापृथिवी हुवेम आह्वयाम नश्रयदृष्टादृष्टफलदानायास्मभ्यं यूयमपि हे कर्माङ्गदेवाः अग्निसहिताः धत्त दत्त रयिं धनं दृष्टादृष्टफललक्षणं अस्मे अस्मभ्यं सुवीरं सुपुत्रसहितं॥

अष्टमोऽष्टकः

अष्टमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि–ग (१,२,४), त (१,२,३,४,५,६,७,८), भ (१,२,४,५,६,७,८)॥

[१०. ४६] ४३५. ८. **अनुवर्तनात्**—ग१.२-त१.२.३.७-मु। अनुवर्तमानात्–ग४-भ-मॅ॥ १६. [१] **वेत्ता**—त१.२.३.४.५.७-*मॅ-मु। ज्ञाता–ग-त६.८-भ१.४.५.६.८;

अपसामित्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.७.८-

ज्ञानं—भ२ ॥ १८. **यद्वा अपां अपसामित्यर्थः**—*मॅ। अपसामित्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ; यद्वा अप इति ('इति' नास्ति—त४) कर्मनाम अपसामित्यर्थः—ग४-त४; अपां समीप इत्यर्थः यद्वा ('यद्वा' नास्ति—त५)—त५.६ ॥ ४३६. १. [२] **चतति°**—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। चरति°—त४; चसति°—त५। चति°—ग१.२-मॅ ॥ **स्तोत्रैर्वा इच्छन्त आत्मन इच्छन्तः**—*मॅ-मु। स्तोत्रैर्वा इच्छंतैः अनमिषंतो—त१; स्तोत्रैर्वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः—त२.६-भ६; स्तोत्रैर्वा इच्छंतः अंनमिषंतो—त३.७; र्वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः—त८-भ१.२.४.८; स्तोत्रैर्वा अग्निमिच्छंतः अनिमिषंता—त४; स्तोत्रैर्वा हवंतः अनिमिषंता—त५ ॥ २०. [४] **नेतारं प्रापयितारमरतिं गन्तारं**—त४-*मॅ-मु। नेतारमरतिं गंतारं—ग-त८-भ; नेतारं प्रापयितारं—त१.२.३.५.७; नेतारं—त६ ॥ २८. [५] **जेतव्यान् शत्रून जयन्तं**—*मॅ। जेतव्यं—ग-त८; जेतव्यान्—त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु ॥ २९. [५] **भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा**—ग१.२-*मॅ-मु। भूर्जयंतमित्येकपदमिति मत्वा—ग४-त६.८-भ; भूर्जयंतमित्यकं पदमिति कृत्वा—त१.२.३.४.५; भूर्जयंतमित्येकपदं कत्वा—त७। उद्गीथभाष्यस्य अयमेक एव निर्देशः सायणभाष्ये। 'भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः अत एव च महां महांतं विपोधां...' इत्यादि उपलभ्यमानोद्गीथभाष्यलिखितपुस्तके। 'जयन्तम्' इति पदस्य व्याख्यानाभावात् भाष्यमिदं त्रुटितं दृश्यते। तथापि 'भूः' इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते ॥ ४३७. १७. [६] **कर्मणा यन्त्रैः**—मु। 'अयन्त्रैः' इत्यस्य स्थाने 'यन्त्रैः' इति भाष्यकारैः पठितम्। कर्मणायंत्रैः—मॅ। अयन्त्रैः अयमनैः गमनप्रतिबंधरहितैः स्वर्गमार्गैः—उद्गीथ ॥ २६. [७] **श्वेतिमानमञ्चन्तः**—ग४-भ६.८-*मॅ-मु। श्वेतिमानमन्वमंचतः—ग१.२; श्वितिमानमवंत—त१.२.३; श्वितिमाननांचंत—त४; श्वितिमानवसंत—त५; श्वितिमानमर्चंतः—त७; श्वेतिमानमंवतः—त८; श्वेतिमानमवंतः—भ१.४.७; श्वेतिमानमंवंतः—भ२। ऋ. सं. २.३३.८ भाष्ये 'श्वितांचे' इति पदस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ **श्वेतं**—§-मु। श्वेतः-मॅ ॥ ४३८. १५. [९] **किंच ईळेन्यं**—§-मु। ईळेन्यं-मॅ ॥ **यमग्निं**—§-मु। अग्निं-मॅ ॥

[१०.४७] ४३८. २९. **बुद्ध्येन्द्र**—ग-त६-भ। बुध्यद्र—त८। बुध्द्वेंद्र—त१.२.३.४.५.७-मॅ-मु ॥ ४३९. २६. [३] **धनं च**—ग-त-भ१.४-मु। धनं—भ२.६.७.८-मॅ ॥ ४४०. १९. [६] **जिगाति अभिगच्छति**—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। जिगाति—भ७-मॅ ॥ ४४१. ४. [७] **हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानामिति सप्तम्या अलुक्**—त-भ१.२.४.६.८-मु। ङेरुपसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्—ग; हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानमिति—भ५। हृद्द्युभ्यामित्युपसंख्यानात् ङेरलुक्—मॅ। १२. [८] **दद दाने**—§-मु। ददातेः—मॅ ॥

[१०.४८] ४४२. २ [१] **हविषो दात्रे**—ग-त१.२.३.४.५.६.८-भ२.४.५.६.८-मु। हविर्दात्रे—त७। दात्रे—भ१.७-मॅ ॥ ११ [२] **तदत्रोच्यते**—ग-मु। तत्रोच्यते—त-भ-मॅ ॥ २४ [३] **सेनासमूहं**। समूहशब्दस्य नपुंसकलिंगप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ **कुर्वन्ति**—ग-त१.२.६.८-भ। कुर्वंते—त४-मॅ। मु-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवम्—मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं वज्रं आयुधं अतक्षत् संपादितवान्। अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वंति मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं। किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्वेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे आर्यंति गच्छंति ॥ **अर्यमीश्वरं**—त-भ। आर्यमीश्वरं—मॅ ॥ ४४३. १५ [५] **सर्वस्य**

धनस्य—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। धनस्य-भ१.७। धनस्य सर्वस्य-मॅ ॥ ४४४. १० [७] **यथा**—ग-*मॅ-मु। त-भ-पुस्तकयोः 'यथा' नास्ति ॥ **जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्**—त३-*मॅ। जीर्णकक्ष्यादिस्तंभान्–ग; जीर्णव्रीह्यादिस्तंभान्–त; जीर्णव्रीह्यादिस्तंभनात्–भ। निष्पावजीर्णव्रीह्यादिस्तंबान्–मु ॥ २१ [८] **उत वा अपि च**—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। उतावपि च–भ७। उतापि च–मॅ ॥ २८ [९] **आश्रयणीयः सन्**—त-भ१.२.४.६.८-मु। आश्रयणीयः–ग-भ७-मॅ ॥ ४४५. १४ [१०] **अस्था अस्थना**—त८-भ१.२.६। अस्था अस्थना न–त६; अस्था अस्था–भ४.७.८। अस्था–ग-त१.२.३.४.५.७-मॅ-मु ॥

[१०. ४९] ४४६. २१ [३] **सुखवासाय**—§-मु। सुखार्थे–मॅ ॥ ४४७. १७ [५] 'अकरम्' इति पदपाठः। 'करम्' इति भाष्यकारैः स्वीकृतमिति व्याकरणप्रक्रियया स्पष्टम्। अकरं कृतवानस्मि–उद्गीथ ॥ १८ **अरन्धयं वशमनयम्**—त-मु। अरंधयं वशं गमयः–ग१.२; अरंधयं वशमगमयं–ग४। अरंधयं–भ-मॅ ॥ २५ [६] **अनुषक्तः**—ग-त६.८-भ६.८-मु। आनुषक्तः–त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७-मॅ ॥ ४४८. ७ [७] **ऋधगित्ययं**—त५.६.८-भ। ऋधगित्यव्ययं–ग-त१.२.३.४.७-मॅ-मु ॥ १२ [८] **सप्तहा सप्त°**—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। सत°–त६.८-भ-मॅ ॥ **शत्रुपुरां**—ग-त२.३.४.५.६.७.८-भ४.५.६.८-मु। शत्रुपुरा–त१-भ२; शत्रूणां पुरां–भ१; शत्रूणां पुरां वा–भ७। पुरां शत्रूणां वा–मॅ ॥ १६ **अडभावः**—त-भ-मु। अडभावश्छांदसः–ग। अडभाव आर्षः–मॅ ॥ २३ [९] **स्रवतीः**—§। स्रवंतीः (?)–मॅ-मु। स्रवतः नदान् सिंधुलोहितप्रभृतीन्–उद्गीथ ॥ २६ **अलम्भयम्**—मु। लेभेयं–ग१.२; लंभयं–त-भ१.२.४.५.६.८; लभेय–ग४; लभयं–त३-भ७। अलभं–मॅ। लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात् मु-पाठः स्वीकृतः। 'अलभे' इत्यपि संभवेत्। विदं लब्धवानस्मि–उद्गीथ ॥ २७ **पुषादि° इत्यादिना**—भ१.२.४.६.८-मु। पुष्टादीत्यादिना–भ७; पुपादित्यादिना–त। पुषादित्वात्–मॅ। दिवादौ लाभार्थे विद्धातुर्नास्ति ॥ ४४९. ६ [१०] **आगामिवर्षासमय°**—ग४-त१.२.३.४.७.८-भ१.२.८-मु। आवर्षसमय°–भ७। आगामिवर्षसमय°–त५-मॅ ॥

[१०. ५०] ४४९. १९ **सप्तर्चं**—ग-त-भ२.६-मु-उद्गीथ। अष्टर्चं–भ१.४.७.८-मॅ ॥ ३० [१] **सांहितिको दीर्घः**—§-मु। दीर्घः–मॅ ॥ ४५१. ५ [४] **विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्**—ग-त-भ४.५.६-मु। विश्वस्मिन्–भ१.७-मॅ ॥ ६ **भुवः**—§-मु। अभवः–मॅ ॥ १६ [५] **अम गत्यादिषु...छान्दस उमादेशः**—*मॅ। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। अम गत्यादिषु औणादिकः अत्रन्प्रत्ययः छांदस ऊमादेशः–मु ॥ १८. **एता एतानि**—ग-त-भ५.६.८-मु। एतानि–भ१.२.४.७-मॅ ॥ २४ [६] **सर्वाणि सवना**—त-मु। सवना सर्वाणि–मॅ ॥ ४५२. ५ [७] **स्तोत्रकर्तारो**—त-भ-मु। स्तोत्रकृतो–मॅ ॥

[१०. ५१] ४५२. २८ [१] **तत् प्रावरणं**—ग१.२-त-भ-मु। तत्र प्रावरणं–ग४। प्रावरणं–मॅ ॥ **तत्तत्**—त-भ-मु। तत्–मॅ ॥ ४५३. १ **जातप्रज्ञ ते**—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। जातप्रज्ञान–भ७-मॅ। 'ज्ञ ते' इति पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'ज्ञात' इति स्यात् नतयोश्च सादृश्यम् ॥ १८ [३] **अप्प्रविष्टं**—त६.८-भ५.६। प्रविष्टं–ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७.८-मॅ-मु ॥ २७ [४] **देवा**—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। देवगणा–भ७-मॅ ॥ २९ **हविर्वहने**—ग४-त२.७-

भ१.४.६.७। हविर्वहनप्रयोजने–त४.५-मॅ-मु॥ नैव योजयन्तु—त६-मु। नैव योजयंत–ग-त १.३.७-भ१.२.४.५.८; नैवायोजयंत–त१; नैव योजयंतो–त४; नैष योजयंतो–त५; नैव योजयत–त८-भ६; नैव योजयंत्–भ७। मैव योजयंत (?)–*मॅ॥ ४५४. ९ [५] त्वं तु—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ मु। त्वं–त८-मॅ॥ १२ संमत्या। समित्य–मु। 'तव संमत्या' इति समीचीनमिति मॅ-मतम्॥ १३. वह च—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.५.६.८-मु। वह–त४.५-भ२.४.७-मॅ॥ २१ [६] वृणोति—§-मु। वृणुते–मॅ॥ २३ गौरो न गौरमृग— ग-त३.६.८-भ४.५.६-मु। गौपा न गौरमृग–भ८; गोरो न गौरश्रृंग–त१.२; गोरो न गौरमृग–त७; गौरमृग–भ१; गौरो मृग–भ७। गौरो न मृग–मॅ॥ ३० [७] युक्तः—§। युंज्मः–मु। तथा–मॅ॥ संयुक्तः—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। युक्तः–ग-त४.५-मॅ॥ ४५५. ८ [८] प्रतिजानाति। प्रति + ज्ञा इत्यात्मनेपदी धातुः॥ १४ तस्मादाहुराग्नेयाः......। 'तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजानुयाजा आग्नेयमाज्यमिति' इति शाङ्खायनब्राह्मणम् (१.२)। 'शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति' 'पुरुषाहुतिर्यस्य प्रियतमा' इति वाक्यद्वयं नोपलब्धम्। 'प्रियतमा' अस्य स्थाने 'प्रयतमेति' इति मु-पाठः॥

[१०. ५२] ४५६. १४ [२] आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः—त४.५.७-भ४-मु। आहुतिर्भवति भवतुमित्यर्थः–ग। आहुतिर्भवत्वित्यर्थः–त६.८-भ१.२.७.८-मॅ। प्रादुर्भवति भवत्वित्यर्थः–त१.२.३॥ १५ तदेवोभयं भवतीति—*मॅ। तदेव भक्षयंतीति–ग; तदेवाभंयंतीति–त१.२.३ ८; तदेवाभयं भवतीति–त४.५; ते देवा भयंतीति–त६-भ२.८; तदेवा नयंतीति–त७; तदेवा भवंतीति–भ४। तदेवोभयंतीति–मु। एतच्छन्दोगब्राह्मणवचनमन्वेषणीयम्॥ २९ [३] स्वात्मानं—ग-त१.२.३.४.६.७.८-भ-मु। आत्मानं–त५-मॅ॥ ४५७. ७ [४] कल्पयाति कल्पयति—भ४.६-मु। कल्पयति-ग-त४.५.६.८-भ५.७; कल्पयाति कलाधति–त१.२.३.७। कल्पयाति–भ१.२.८-मॅ॥ २५ [६] मह्यं—§। मह्यं च–मॅ-मु॥

[१०. ५३] ४५७. २८ द्वृचस्य—ग-त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु। तृचस्य–त४-भ७-मॅ॥ ४५८. ६ [१] जानंस्तथा—त-भ४-मु। जानन्–ग। तथा–भ१.२.६.७.८-मॅ॥ ८ नि षत्साद्धि—मु। नि षद्धि–त१.२.३.७-भ१.२.६; नि षत्संधि–भ७; नि षद्धि–भ८। नि हि षत्सत्–भ४-मॅ॥ २१ [३] जीवति मृतशब्दो जायते तस्य—*मॅ। जीवति सति मृतप्रया जायते तस्य (तस्याः–त४.५)–ग-त४.५; जीवति सति प्रया जायत (जायते–त६-भ६) तस्याः–त१.२.३.६.७.८-भ६; जीवति सति प्रजा अजायते तस्याः–भ४; जीवति प्रजाया जायते तस्या–भ१.२.७.८। जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य–मु। ऐ. ब्रा. ७.९; ऋ. सं. ५.१.६ भाष्यं च द्रष्टव्यम्॥ २९ [३] गुह्यां—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। जिह्वां गुह्यां–भ७-मॅ॥ ४५९. २७ [६] अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमणे—*मॅ-मु। अग्नितराले ख्यातिक्रमणे–त१.२.३.७; अस्यंतराले श्वातिक्रमणे--त५; अग्निनरोले ख्यातिक्रमेण--त६.८-भ१.६.८; अग्निनरोले ख्याभिक्रमेण--भ२; अग्न्यंतराले ख्यानिःक्रमेण--भ४; अग्निनरोवेद्याभिक्रमेण--भ७॥ २८ मध्यं—त१.२.३.६.८-भ-मु। मध्ये--त४.५.७-मॅ॥ च पूरयेत्—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। वापूरयेत्--त४.५। चापूरयेत्--मॅ॥ ४६१. १ [८] सं रभध्वम्—इति न व्याख्यातम्॥ ४६२. १ [११] ते मरुतो। 'ते ऋभवो' इति मु-पाठो युक्तः। 'चर्माणि' इत्यस्यानन्तरं 'वा' इति मु-पुस्तकेऽधिकम्॥

०. ५४] ४६३. ९ [३] केऽपीत्यर्थः—ग-त६-८-भ-मु । कोऽपीत्यर्थः (?)--त१.
मॅ ॥ १० मातरं च—§-मु । मातरं--मॅ ॥ १८ [४] उत्तरसूक्त उपान्त्यवर्जिते—
तरसूक्ते उपांत्यवर्जितेषु--त४.५; उत्तरसूक्ते उपेत्येवर्जितेषु--त१.२.३.७; उत्तरसूक्तेषु
षु--त६.८-भ; उत्तरसूक्ते उपांत्यवर्जितेषु दूरे तन्भामेत्यादिचतसृषु मंतृषु--ग ॥ १९
-त-भ१.२.४.६.८-मु । अदाभ्यान्यहिंस्यानि वेत्सि--भ७-मॅ ॥ ४६४. १० [६]
णि—ग-त६.८-भ८-मु । °मधुद्रव्याणि--त३.४.५-भ१.२.४.७-मॅ ॥

०. ५५] ४६४. २३ [१] सती—§-मॅ । सत्यौ--मु ॥ अवेत्यब्रूतां—*मॅ । आह्वा-
अहेत्यब्रूतां--त-भ । मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४६५. १५ [३] आपृणात्—त-भ-मु ।
-मॅ ॥ १६ °रक्षःसंज्ञकान्—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.७-मु । रक्षसःसंज्ञकान्--
.८; रक्षससंज्ञकान्--त८ । राक्षससंज्ञकान्--मॅ ॥ २९ [४] यश्च—ग-त१.२.३.४.७-
७.८-मु । या--त५.६.८; यदा--भ६ । यद्वा--मॅ ॥ ४६६. १० [५] अननमनः
*मॅ-मु । अनतिः प्राणनं--ग१.२; अनने अनः प्राणनं--ग४; अनेनमनः प्राणनं--त१.२.
भ२.४.६.८; अमनेन मनः प्राणनं--त६; अननः प्राणनं--त८; अनेनमनः प्रीणनं--भ१.
अद्य—ग-त३.४.५.७-भ-मु । अयं--त१.२.८-मॅ ॥ २३ [६] सुपर्णरूपकेण—त-
रूपेण--ग-मॅ ॥

०. ५६] ४६७. १७ वाय्वादि°—त१.२.३.७-भ७-मु । वाद्यादि°--त४.५.६.८-
.८-मॅ ॥ ४६८. २ [१] यत्सूर्यः—ग-*मॅ-मु । ये सूर्यं--त-भ१.२.४.६.८; यः
अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥ ४६९. २४ [६] संबन्धिनं—§-मॅ-मु । 'संबन्धि'
[॥

०. ५७] ४७०. १२ एतस्मादनुक्रमणीसूत्रात्पूर्वं विद्यमानः 'पराणि चत्वारि
ऋषयो द्वैपदे त्वत्रिमण्डले' इतीयानंशः भाष्यकारैर्नादृत इति दृश्यते ॥ २३ [१] लिखित-
मानाः शाट्यायनकब्राह्मणपाठभेदा मॅक्समुल्लरमहाशयैः सोद्धारं विचारितास्ते तदीयायां
ख्याः ॥ २३ [१] अभ्यगमंस्ते । अभ्यदासंस्ते--शाट्या ब्रा.; जै. ब्रा. । २४ तं ह
नेधाय । तौ ह स्मानग्नावविधाय-शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ पचतोऽग्नौ । पचतोऽनग्नौ–
, जै. ब्रा. । पचंते नग्नौ--ग ॥ २५ असुरान्नं दग्ध्वा । असुराशनं जग्ध्वा--शाट्या. ब्रा.;
२६ आवां । आवं--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २७ [६] 'अयं ह्याततन्तुर्यत्प्रजाः'
वाक्यस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ २७ न्वेता नाभितपन्तीति । त्वैता नाभितप्स्यन्तीति--
.; जै. ब्रा. ॥ २८ आहुत्य । आहृत्य--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. । समाहृत्य--ग । २९
—§ । प्र गाम--मॅ-मु ॥ ४७१. २ [२] साधयिता देवेष्वाततः—ग-त-मु । साधयिता--
प्राप्नुयाम—*मॅ । प्राप्नोमि--ग-त१.२.३.७; प्राप्नुमः--त५; प्राप्नोति–त६.८-भ ।
मु ॥ ५ [३] च तिसृभिः--मु-आश्व. श्रौ । चतसृभिः--§-मॅ ॥ ८. आ हुवामहे
—ग४-त१.२.३.४.५.७-मु । आ हुवामहे–ग१.२-त६.८-भ-मॅ ॥ ११. मन्म-
मु । मन्मभिः–मॅ ॥ १५. [४] क्रत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय—*मॅ । क्रत्वे प्राणनाय
नाय (अपाननाय–ग४) च–ग-भ८; क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय–त४.५-भ४;
य अपाननाय–त१.२.३.७-मु; क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपानाय–त६-भ६; क्रत्वे–त८;

क्रत्वे प्राणाय अपाननाय–भ१; क्रत्वे प्राणानाय दक्षाय अपाननाय–भ२; क्रत्वे प्राणाय अपानाय–भ७ ॥ १६. **ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं**—ग-त-भ-मु। ज्योक्च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं–मॅ ॥ २०. [५] 'पितरः' इति पदं भाष्यकारैः संबोधनान्तस्य स्थाने प्रथमान्तं गृहीतं दृश्यते। तथा च 'मनः' इत्यस्य स्थाने 'जनः' इत्यपि स्वीकृतम् ॥ २७. [६] **युक्ताः सन्तः**—ग-त-भ५.८-मु। युक्ताः–भ१.२. ४.७-मॅ ॥

[१०. ५८] ४७२. ७. [१] **°जीवनाय**—§-मु। °जीवनायेत्यर्थः–मॅ ॥ ४७३.१. [५] **तदिति गतम्**—त-भ-मु। तदावर्तयामः–मॅ ॥

[१०. ५९]. ४७५.६. [२] **अत्रापि न्विति**—मु। अत्रान्विति–§। अत्र न्विति-मॅ ॥ **जीर्णा स्तुता वा**—ग-त३-भ२.८-*मॅ। जीर्णा स्तुति– त१.२.७; जीर्णा स्तुतिर्वा–त३.६.८-भ; जीर्णा स्तोता वा–त४.५। जीर्णा स्तुता–मु ॥ ९. **गच्छतु**—ग-त३.४.५-मु। गच्छतां–त१.२. ६.७.८-भ-मॅ ॥ २३. [४] **मा कार्षीः**—त१.२. ३.भ-मु। नोऽस्मान् मा कार्षीः–ग-त७-मॅ ॥ २४. **सूर्यदर्शनासंभवात्**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.८-मु। सूर्यसंदर्शनासंभवात्–त४.५; सूर्यदर्शनात्–भ७। सूर्यादर्शनात्-मॅ ॥ ४७६. ३. [५] **चिरसंदर्शने**—त१.२.३.७-*मॅ-मु। चिरसंदर्शन–ग-त४.५.६-भ ॥ **वर्धयस्व वर्धय**—ग-त४.५.७-भ१.२.७-मु। वर्धयस्व वर्धयस्व–त१.२.३; वर्धय वर्धय–त६-भ४.८। वर्धय वर्धयस्व–मॅ ॥ ९. [६] **प्राणं पुनः**—त-भ-मु। पुनः प्राणं–मॅ ॥ ४७७. ५. [८] **रपः**—त१.२.३.७-भ६.८-मु। परः–भ१.२.४; परं–भ७। परं रपः–मॅ ॥ ६. **हिनस्तु**—त१.२.३.७-भ४.६-८-*मॅ-मु। हिनस्ति–ग-त४.५; हिनस्सु–त६.८; मा आगच्छतु–भ१.७ ॥ १५. [९] **परिरक्षन्तु**—§-मु। रक्षंतु-मॅ ॥ २१. [१०] **समीरय संप्रेरय**—भ६-मु। संप्रेरय समीरय–त-भ१.२.४.७.८। समीरय प्रेरय–ग-मॅ ॥

[१०. ६०] ४७७. २८. **स्पर्शनहेतुभूतो देवता**। °भूतो हस्तो देवता इति पाठं मॅक्समुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति ॥ २९. **पञ्चाद्या**—मु-अनु। पञ्चम्याद्या–त-मॅ ॥ ४७८. २८. [५] **अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थं**—*मॅ। अनयेंद्रमाशते समत्यर्थे–ग; अनयेंद्रमासते असमात्यर्थे–त१.२. ३.६.८-भ६; अनया इंद्रस्य समासतेत्यसमात्यर्थे–त४.५; अनया इमासते असमात्यर्थे–भ१.२.४; अनया समातिषु असमात्यर्थे–भ७; अनया इंमासते–भ८। अनयेंद्रमाशासते असमात्यर्थे–मु ॥ ३०. **दर्शनाय**—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। संदर्शनाय-भ७-मॅ ॥ ४७९. १३. [७] **एषान्तः°**। एषोंऽतः°–शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥ **सुप्रीतस्तस्थौ**—§-मॅ-मु। सव्रीळस्तस्थौ–बृहद्दे ॥ १४. **गौपायनानभि**—त६.८-*मॅ-बृहद्दे। गोपायनाविभि–ग; गोपायनानिति–त१.२.३. ७; गोपायननभि–त४.५; गोपायनानभि–भ२.४.६.७.८। गौपायनानिति–मु ॥ १५. **सूक्तेन ते**—§-मॅ-मु। सूक्तेनाप्य–बृहद्दे ॥ १५. **द्वैपदेन यथाविषु**—*मॅ-मु-बृहद्दे। द्वैपदसूक्तेन स्तुवन् येद्वदचिषु–ग; द्वैपदं यद्वदत्रिषु–त१.२.३.६.७.८-भ; द्वैपदं यद्वमत्रिषु–त४.५ ॥ **अथाग्निरब्रवी°**—§-मॅ-मु। अग्निरप्यब्रवी°–बृहद्दे ॥ १६. **चेक्ष्वाको°**—§-मॅ-मु। चैक्ष्वाको°–बृहद्दे ॥

[१०. ६१] ४८१. ६. **सूक्ते शंसय ते**—ग२-त६-भ६-*मॅ। सूक्ते संयते–ग१-त१. २.३.७; सूक्तं संयते–त४.५; सूक्ते संस्तूयते–भ१.२.७; सूक्ते संयंते–भ८। सूक्ते संयच्छते-मु ॥

८. **यज्ञं पारं प्रापय्य**–*मॅ। यज्ञपरं पारं प्रापय्य–ग-त-भ८; यज्ञपारं प्राप्य–भ१.२.७; यज्ञपारं प्रापय्य–भ४; यज्ञस्य परं पारं प्रापय्य–भ५.६; यज्ञं परं पारं प्रापय्य–मु ॥ ९. **तं च**–भ६-*मॅ-मु। ते च–ग-त-भ२.८ ॥ २२. [१] **तेन नाभानेदिष्ठः**—*मॅ-मु। तेनायं नाभानेदिष्ठः–ग; तेन यन्नाभानेदिष्ठः–त-भ ॥ २५. **यज्ञं पारं** । यज्ञपारं–§-मॅ-मु। सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४८२. ३. [२] **यथा घनः**--*मॅ-मु। यथा धनं–§ ॥ १६. [३] **आदिशम् आदिश्य**–ग-त४.५-भ६-मु। आदिशे आदिश्य–त१.२.३.७; आदिश्य–भ। आदिशं–त६.८-मॅ ॥ ४८३. ९ [५] **अस्तेः सिपि** – – – –मॅ। अस्तेः तिपि लोपः–ग; अस्तेः सिपि रूपं–त४-मु। अत्र भाष्यांशो लुप्त इति विस्पष्टम्। ऋ. सं. १०. १२९. ३ भाष्ये 'आः' इत्यस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ २५. [७] **रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा**—मु। रोहितां भूतां म्रश्यो भुत्वा–ग; रोहिता भूतामृश्यो भूता–त१.२.७; रोहिता भूतां मृश्यो भूता–त३.४.५; रोहिता भूतां–त६.८; रोहिता भूत्वा–भ१; रोहिता–भ४; रोहिता भूता–भ६.८। रोहितो भूत्वा–भ२-मॅ॥ ४८४. ५. [८] **गोनिरोधायागच्छन्तं**—मु। गोनिकरायागच्छतं–ग; गोनिरोपागच्छंतं–त१.२.३.७; गोभिरोच्चागच्छंतं–त४.५; गोनिरोपगच्छंतं–त६.८; गोनिरोयछतं–भ१.४; गोनिरोधायागच्छतं–भ२। गा निरोधयंतं–मॅ॥ ८. **यः कश्चित्**–ग१.२-*मॅ; किंच–ग४-त४.५; यं किंचि–त१.२.३.७.८–भ८; यं किंचित्–भ१.४.६; यं कांचि–भ२; यं किंच -त६। मु-पुस्तके 'यः कश्चित्' इति नास्त्येव ॥ २९. [१०] **ऋतयुक्ति**–ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु। ऋतयुक्तिमग्मन्–ग१.२-भ७-मॅ ॥ ४८५. २. 'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वाक्यद्वयं कुत उद्धृतम्? ॥ १०. [११] **हे इन्द्र**—§-मॅ-मु। 'हे रुद्र' इति भाव्यमिति–मॅ-मतम् ॥ २०. [१२] **स्तोता इति**—त४। स्तोत्रकर्ता–ग१.२; तेतेति–त१.२.३.६.७.८-भ२.८; तेते–त७; ते इति–भ१; तेति–भ६; ति–भ४; इति–ग४-भ७-मॅ-मु ॥ ४८७. १. [१६] **रेजयत् अकम्पयत्**—त१.२.३.७-भ६-मु। रेजयत् कंपयत्–त४.५। रेजयत्–ग४-त६-भ१.२.४.७.८-मॅ॥ **स एवाग्निं**—*मॅ-मु। स एवाग्निः–त१.२.३.६.८-भ; सोम एवाग्निः–त४.५.७ ॥ **अशक्तं सन्तं**—*मॅ-मु। अशक्तः सन्--§ ॥ २. **रेजयत्**—त१.२.३.७–भ४.६.८-मु। रेजयत् अकंपयत्–ग४-भ१.२.७-मॅ ॥ २०. [१८] **सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति**—मु। सूर्यापत्यमपि मित्येवं पर्यवसाम्यति–त१.२.३.७-भ१.२.८; सूर्यापत्यमित्येवं पर्यवस्यति–भ४; सूर्यापत्यमपीत्येवं पर्यवसाम्यति–भ६। सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति–भ७-मॅ॥ ४८८. ५. [१९] **द्विजा......प्रथमजाः**—*मॅ। द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः–ग; द्विजा ऋतस्य--त१.३.७; द्विजाः प्रथमजाः ऋतस्य–त२; द्विजा – – ऋतस्य प्रथमजाः–त४.५; द्विजा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः–त६; द्विजा--ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः–त८; द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः–भ१.४.७; द्विजा – – ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः–भ६; द्विजाः ऋतस्य तस्य – – सत्यप्रथमजाः--भ८। द्विजा ब्रह्मांडजा ऋतस्य–मु ॥ १४. [२०] **शिशुः शंसनीयः सेनेव**--*मॅ। शिशुः सेनेव--ग; शिशुर्न सेनेन–त-भ४.८; शिशुर्न सोनेन–भ१.२.७। श्रेणिर्न पिपीलिका पंक्तिरिवाहिं शिशुः शंसनीयः–मु ॥ ४९०. १०. [२६] **अद्भिर्देवताभिर्देववान्**—ग१.२-मु। देवताभिर्देववान्–त१; देवतातिर्देववान्–त७; देवताभिदंवचने–त४.५; देवताभिर्देवान्–भ७। देवताभिर्देववान्–त२.

३.६.८-भ१.२.४.८-मॅ। 'अङ्गिरब्देवताभिर्देववान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितम् ॥ २०. [२७] प्रापयथ—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। प्रापय-त४; प्रापय ये च-ग४। प्रापयत-मॅ ॥ २१. अमूरा अमूढाः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। अमूढाः-त६.८-भ। अमूराः-मॅ ॥

[१०. ६२] ४९३. २० [७] तत्पुण्याय च कर्माणि—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु। तत्पुण्यानि च कर्माणि-ग१.२। तत्पुण्याय च कर्मणि-ग४-त४.५.६-भ७-मॅ। अयं श्लोको बृहद्देवतायां नोपलभ्यते। एवमेवाष्टममन्त्रप्रस्तावनायामागतः 'सावर्णिना' इत्यादिरपि ॥ ४९४. १३ [१०] गोवरिणसौ—*मॅ। 'गोपरीणसौ' इति मुद्रणदोषः। परिणद्धपशू-§। गोपरीणसौ परिणद्धपशू-मु ॥

[१०. ६३] ४९४. २९ चोत्तरया—ग४-भ८-*मॅ-मु। चरया-ग१.२; सोत्तरया-त१.२.३.४.५-भ२.४; वात्तरया-त६; उत्तरया-त७; वोत्तरया-त८; तोत्तरया-भ१; वा सा सहोत्तरया-भ६ ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्—त१.२.३.४.५.७-मु। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं-ग१.२; पृष्ठ्याभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं-त६-भ४; पृष्ठ्याभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्धानं (वैश्वदेवनिविद्धानं-त८-भ६.८)-ग४-त८-भ१.२.६.७.८-मॅ। ऋ. सं. १०.६६ सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४९५. २० [२] उत अपि च......भवन्ति—ग-त२.३.४.६.७.८-भ१.२.४.५.८-मु। इदं नास्ति भ७-मॅ-पुस्तकयोः ॥ ४९६. २ [३] स्तुतिबलान्—§। अतिबलान् (?) -मॅ-मु ॥ ४९७. ४ [६] कः वा यजमानः। 'वः' इत्युत्तरार्धे पदम्। भाष्यकारैः 'वा' इति पठितम् ॥ ४९८. ८ [१०] उदयनीयायां—ग१.२-त१.४.५-भ१.२.७-मु। उदनीयायां-ग४-त२.३; उदयनीया-त६.८-भ४.६; उदनीयां-त७; उदयनी-भ८। उदयनीयाया-मॅ ॥ ४९९. ८ [१२] दुर्ज्ञानं-§। दुर्विज्ञानं-मॅ-मु ॥ १५ [१३] हे देवाः—ग-त-मु। हे श्व देवाः-भ१.७। हे विश्वे देवाः-भ२.८-मॅ ॥ १९ सन्मार्गे नयथ—त१.२.३.६.७-भ१.२.४.८-मु। सन्मार्गेण प्रापयथ-ग; सन्मार्गेण नयथ-त४। सन्मार्गं नयथ-त८-भ७-मॅ ॥ २५ [१४] विनाश्यन्ते-ग-त१.२.३.६.७.८-भ६.८-मु। विनश्यंते-त४-भ१.२.४.७-मॅ ॥

[१०. ६४] ५०२. ३ [३] गन्तुमशक्यं—§-मॅ-मु। 'गूहितुमशक्यम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः। अगोह्यमगूहनीयं सर्वजनप्रकाशमित्यर्थः-उद्गीथ ॥ ५०३. ३० [८] सोमाभिषेकार्थं—ग-त६.८-भ। सोमाभिधानार्थं-त२.३; सोमाभिधानार्थं-त७। सोमाभिषवार्थं-त१.४.५-मॅ-मु ॥ ५०४. ३ [८] यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं—ग-त४.५-भ२.८-मु। यज्ञपरिशिष्टे स्वामिनं-त१.२.३.७। परिशिष्टस्वामिनं-त६.८-भ६-मॅ ॥ १४ [९] प्रयच्छन्तु—ग-त१.२.३.४.६.८-भ। प्रयच्छतु-त५.७-भ७। प्रयच्छत-मॅ-मु। हे देवीः देव्यः आप......दत्तेत्यर्थः-उद्गीथ ॥ २२ [१०] सौधन्वनः—ग-*मॅ-मु। सौधन्वः-त१.२.३.७; सोधन्वः-त४.५; सौधन्व-त६.८-भ ॥ २३ शंसमानस्य स्तोतुः—ग। शंसमानं स्तोतुं-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; तस्समानं स्तोतुं-त४.५। शंसमानं स्तोतॄन्-*मॅ। 'शंसमानान् स्तोतॄन्' अथवा 'शंसमानस्य स्तोतुः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। अपरः पाठो लिखितपुस्तक उपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ५०५. ८ [१२] हे मरुतः......दत्तवन्तः स्थ—मॅ-मु। हे इंद्रादयो देवाः यां धियं यत्कर्म मे मह्यं

दातुमिच्छथ हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो–त४.५) देवा (हे देवा–ग-भ५) हे वरुण हे मित्र यूयमददात दत्तवंतः स्थ–§ । पूर्व भाष्यांशो लुप्तः स्यात्, अनन्तरं केनापि प्रान्ते पूरितः पुस्तकेष्वस्थाने प्रविष्टः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ १२ प्राप्ताः स्थ—मॅ-मु । 'प्राप्नुथ' इति भाष्यमिति प्रतिभाति । 'वहाथ लोडर्थे लङ् वहथ प्रापयथ यूयं'–उद्गीथ ॥ ५०६. १ [१४] लटि—ग-त४.५ । लिटि–त२.३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु । भूते लट्–उद्गीथ ॥

[१०. ६५] ५०७. ५ [१] सजोषसः संगताः सन्तः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः—त१.२.७-मु । सजोषसः संहत्या--ग-त३.४.५-भ१.२.४.६; सजोषसः--भ७ । सजोषसः संहत्य--*मॅ । अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमेवं वर्तते—ऋज्वर्थे याद्दग्देवतानामानिर्देशार्थत्वात् । सजोषसः समानप्रीतयः समानसेवाः स्वर्बृहत् । द्यौर्महतीत्यर्थः । सोमोऽत्र चंद्रमाः ॥ ११ [२] वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु । यद्वा कर्मणि छान्दसः क्यप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहत्या युद्धानि—त१.२.७-मु । युद्धानि--ग-त३.४.५.६.८-म । वृत्रहत्या युद्धानि--मॅ । एतौ प्रथमद्वितीयमन्त्रभाष्यभागौ सायणाचार्याणामेव कृतिरिति विश्वसितुं प्रमाणं नास्ति । परं केषुचित्पुस्तकेषूपलब्धत्वात् सम्यगर्थकरत्वाच्च स्वीकृतौ । द्वितीयमन्त्रस्योद्गीथभाष्यं–इन्द्राग्नी सत्पती सतां पातारौ वृत्रहत्येषु वृत्रहनने शत्रुवधेषु निमित्तभूतेषु मिथः परस्परेण सहितौ हिन्वाना शत्रुवधाय गच्छन्तौ तन्वा शरीरेण । स्वयमेवेत्यर्थः । समोकसा संगतनिवासौ अनन्तरितपृथिव्यन्तरिक्षस्थानौ सोमश्च घृतश्रीः उदकलक्ष्मीरुदकन्नेव नोपा उदकाश्रया वा । महिमानं महत्त्वमात्मानमीरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तेथे । एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षमाकाशं महि महत् आपप्रुः आपूरयन्ति स ओजसा स्वेन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ ५०९. ५ [७] वा देवाः । वा--ग-त१.२.३.६.७.८-म; देवा वा--त४.५-मॅ । देवा--मु । ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारः--उद्गीथ ॥ ५१०. १९ [११] आकारलोपः—ग-त१.२.३.४.५.७-म६-मु । अकारलोपः--त६.८-म१.२.४.७.८-मॅ ॥ २० व्रता व्रतानि—ग-त१.२.३.७-उद्गीथ । व्रतानि--त४.५.६.८-म-मॅ-मु ॥ ५११. ११ [१३] भवार्थे—ग । भावार्थ--त४.५ । भावार्थे--त१.२.३.६.७.८-म-मॅ । भावर्थे (?)-मु ॥

[१०. ६६] ५१२. १९ [२] तत्तत्कार्येषु—ग-त-म२.८-मु । नतत्कार्येषु--म१.४ । तत्कार्येषु--म७-मॅ ॥ ३० [३] गयं गृहं—ग-त१.२.३.४.५.७ । गृहं गयं--त६.८-म-मॅ-मु ॥ ५१३. २ लेटय्याडागमः—ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.५.७.८-मु । लेटयडागमः--त४.५-म४-मॅ ॥ ५१४. ७ [७] अग्नीषोमा अग्नीषोमौ—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अग्नीषोमौ--त६.८-म-मॅ॥

[१०. ६७] ५१७.२३ [२] प्रज्ञावतः—ग१.२-त-म-मु । प्रज्ञानवतः--ग४-मॅ । प्राणवतः प्रज्ञावतो वा--उद्गीथ ॥ ५१८. २० [४] आडागमः—ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.५.८ । अडागमः--त४.५-म७-मॅ-मु ॥ २७ [५] उषःकालं ततः—§-मु । उषःकालतः (?)-मॅ ॥ २८ मन्त्रं सूर्यं—§-मॅ-मु । 'मन्त्रम्' इति मास्तु अथवा 'मन्त्रं सूर्यं वा' इति भवलिति मॅक्समुल्लरमहोदयाः ॥ ५१९. ७ [६] सः पणिं—ग१.४-त-म-मु । पणिं--त२-मॅ ॥ २५ [८] कप्रत्ययः—ग१.२-त१.२.७-मु । प्रत्ययः--ग४-त३.४.५.६.८-म-मॅ ॥ ५२०. २१ [११] निधानाय—ग१.२ । धानाय--ग४-मु । ध्यानाय--त-म-मॅ । ऋ. सं. १०.५५.१ द्रष्टव्यम् ॥ ५२१. ३ [१२]

ततः—ग४। अतः--त-भ-मॅ-मु ॥ ४ प्रत्यगमयत् अस्रावयत् वा। प्रत्यगमयत् अस्रावत् (अस्रवयत्--ग१; अस्रावत्--ग४; अस्रवत्--भ२; अस्रावयत्--भ४) यद्वा--ग१.४-त-भ२.४.५.६.८; प्रत्यगमयत् यद्वा--ग२। प्रत्यगमयत् अस्रावयत्- मु। प्रत्यगमयत्--भ७-मॅ ॥

[१०. ६८] ५२१. १५ [१] यथा—*मॅ। न-ग२; मु-इतरेषु च 'यथा' नास्ति ॥ २३ [२] संनयति—ग-त-भ-मु। नयति--मॅ ॥ २५ स्वसामर्थ्येन—ग१.२। स्वसामर्थ्यं -मॅ-मु इतरेषु च ॥ ५२२. २३ [५] समन्तात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ। आ समंतात्--त४.५-मॅ-मु ॥ ५२३. २३ [८] निर्जभार पर्वतान्निर्जहार—ग-त१.२.३.७-मु। निर्जभार--त४.५.६.८-भ-मॅ ॥ ५२४. ३ [९] °वलस्य पर्वणः... ..निर्जहार—*मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः ॥ १४ [१०] सूर्याचन्द्रमसौ—§-मु। सूर्यचंद्रमसौ--मॅ ॥

[१०. ६९] ५२६. १२ [४] त्वा त्वां—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु। त्वां--त६.८-भ१.४.६.७.८-मॅ ॥ ५२८. ९ [१०] प्रत्नान्—ग-*मॅ-मु। सत्वान्--त५.६.८-भ; सश्वान्--त४; इतरेषु नास्ति ॥ १८ [११] °दीप्तिमन् वा—ग-त१.२.७-मु। °दीतिमन्--त३.४.५.६.८-भ-मॅ। विकल्पार्थत्वात् 'वा' आवश्यकः ॥

[१०. ७०] ५३०. ६ [४] °शब्दस्येमनिचि—ग१.२-त२.३.६.७.८-भ२.८-*मॅ-मु। °शब्दस्यमनिचि--ग४-भ६; °शब्दस्येमनिनि--त४.५; °शब्दस्येमनिवि—भ१.४; °शब्दान्मनिनि---भ७ ॥ ७ अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.७-*मॅ-मु। इकारस्य अकारो वर्णव्याप्त्या--ग१.२; अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या--त४.५; आकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या--भ८ ॥ १७ [५] 'पृथिव्या' इति पदम्। 'पृथिव्याः' इति भाष्यकाराः। पृथिव्या वा मात्रया वा इत्थंभूतेलक्षणे तृतीयैषा पृथिव्या परिमाणभूतया--उद्गीथ ॥ ५३१. २४ [९] प्राप्तवानसि—§-मु—उद्गीथ। प्राप्तवान्--मॅ ॥ २५ तप्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८। वप्रत्ययस्य--भ१.२.७.८; तुप्रत्ययस्य--भ४। प्रत्ययस्य--त४. ५-मॅ-मु। ऋ. सं. १०.१०४.६ द्रष्टव्यम् ॥ सहायः—ग२। सखायो--ग४-त१.२.६.७.८-भ; रूखायो--त३; स्तदायो--त४; स्तदाया--त५। सखा--मॅ-मु ॥

[१०. ७१] ५३२. १९ सुज्योतिः परमं ब्रह्म—§-मॅ। यज्ज्योतिः परमं ब्रह्म--मु। यज्ज्योतिरमृतं ब्रह्म--बृहद्दे ॥ ५३४. २६ [५] शुश्रुवान् —ग-त-भ४.६-मु। शुश्रुवान् श्रुतवान्--भ१.७-मॅ ॥ ५३५. ५ [६] तित्याज तत्याज—ग-त१.३.४.५.७-मु। तित्याज--त२.६.८-भ-मॅ ॥ १८ [७] तस्मादेते व्यक्ततरे इव। अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥ २१ ऋच्छन्ती इव खे उद्गन्ताम्। अस्या अपि मूलमन्वेषणीयम् ॥ ५३६. २६ [१०] सखिभूतेन—ग४। प्रतिभूतेन—त-भ-मॅ-मु। 'प्रतिभूभूतेन' अथवा 'सखिभूतेन' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। विद्वत्सखिभूतेन—उद्गीथ ॥ २९ एषां—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। येषां—भ७-मॅ ॥ जायते—§-मु। संजायते—मॅ ॥ ५३७. १० [११] प्रयोगं—*मॅ-मु। प्रयोगे—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.७.८; प्रयोगेषु—त४.५.६; प्रयोगः—भ६ ॥ १३ [११] न निघातः—ग४-त६-*मॅ-मु' निघातः—त१.२.३.७.८-भ२.४.७; प्रतिघातः—त४.५; अनिघातः—भ८ ॥

[१०. ७२] ५३८. २०. [२] अधिष्ठानस°—ग-त४.५-*मॅ-मु। अधिष्ठानाः स°—त१.३.७-भ२; अधिष्ठानात्स°—त२; अष्टानाः स°—त६.८-भ८; अदितेः स्थानाः स°—भ६; अष्टानां

तत्स°–भ८ ॥ ५४०. १० [८] **विवस्वानादित्यश्च** । इन्द्रश्च विवस्वांश्च–तै. आ. ॥ २१ [९] **मृताद्व्यृद्धाद्ण्डात्**—ग२.४-त१.२.३-भ२.४.८-*मॅ-मु ॥

[१०. ७३] ५४०. २८ **महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये**—§-मॅ-मु । 'महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १.१६५;६.१७;१०.२७ प्रस्तावनासु द्रष्टव्यम् । **निविद्धानम्**—§-मॅ-मु । मरुत्वतीयम्–ऐ. आ. ॥ ५४१. १५ **तमिन्द्रं निषण्णेति**—ग-त-भ२.८-*मॅ-मु । सहितं च निषणेति–भ१.४; सहितमिंद्रं निषणेति–भ६; सहितं च निषणोति–भ७ ॥ १६ [२] **अवर्धयन्**—ग१.२-त४ । अवर्धंत–ग४-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मॅ-मु ॥ २३ [३] **पादा पादौ**—ग१.२-भ२ । पादादौ–त१.३.७; पदो पदौ–त४.५; पादौ दौ–त२; पादौ–ग४-त६.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ५४२. १९ [५] **तमांसि......**मॅ । तमांसि च ता माया व्यनाशयत्–ग१.२; इतरेषु भाष्यं लुप्तम् । वृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः–मु ॥ २१ [६] **अथेन्द्रस्त्वं**—ग-*मॅ । अथेंद्रस्त्वं–त१.२.३.४.५.७-मु; अथेंद्रः त्वं–त६.८-भ८; अथेंद्र त्वं–भ१.४.७; अथेंद्रः–भ६ ॥ ५४३. १ [७] **किंच त्वं**—ग-त३.४.५.७-भ२-मु । किंच–त६.८-भ८-मॅ ॥ ५ **स्रुघ्नं** । स्रुघ्न-ग१.२; स्रुघं–ग४-त४.५.६.८; स्रुघ्न–त१.२.७; स्रुघ्न–त३; स्रुघ्नं–भ१.२; स्रुम्नं–भ४; मृध्रं–भ६; स्रघ्नं–भ८ । शीध्रं–भ७-मॅ-मु । 'स्तुघ्नं' इति ग्वालियरलिखितपुस्तके । 'स्रुघ्न' इति पाटलिपुत्रसमीपं वर्तमानस्य कस्यचन देशस्य नगरस्य च नाम । अद्यतने यमुनायास्तीरे 'स्रुग' इति ग्रामः वर्तते । स एवायम् ॥ **काञ्चीं**—ग४ । काञ्चीति–ग१.२; कांती–त-भ१.२.४.८; कांति–भ६ । कांत्या–मॅ । 'काञ्चीं गतो मार्गं' इति मु-पुस्तके नास्ति ॥ १७ [९] **नवममन्त्रस्योद्गीथभाष्यम्**—अस्य तवेन्द्रस्य यच्चक्रं । चक्रायुधमित्यर्थः। अप्सु लब्धव्यत्वेन निमित्तभूतासु आ निषत्तमुतो मर्यादया मेघैर्निषण्णमपि अनुप्रविष्टं :चेत्यर्थः । तच्चक्राद्यायुधमस्मै तुभ्यमिन्द्राय मधु उदकं मेघोदरगतमित् चच्छद्यात् । इदित्येवार्थे । चच्छद्यादिति कान्तिकर्मा । कामयत एव दातुमिति शेषः। तवायुधचेष्टितं निष्फलं न भवति । तदन्तर्गतमुदकमपश्यन् तुभ्यं ददाति तवायुधमित्यर्थः । दत्तं च सत्तदुदकं त्वं पृथिव्यामदधाः दधासि पर्यायेण ओषधीषु औषध्यादिस्थावरेषु च दधासि । यच्च अतिसितं अतिशुद्धं पयः पयोरूपमुदकं ऊधः प्रतीति शेषः । ऊधःप्रदेश इत्यर्थः । गोषु धारयसि त्वं ॥

[१०. ७४] ५४६. ५ [५] **इन्द्रं देवं**—§-मु । इंद्रं–मॅ ॥

[१०. ७५] ५४७. ३ [१] **त्रिप्रकारं**—मु । त्रिःप्रकारं–§-मॅ ॥ ५४७. २० [३] **व्याप्नोति**—ग-त१.२.६.८-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । प्राप्नोति–त३.४.५.७-भ७.८-मॅ ॥ ५४८. १ [४] **मातरः पुत्रमिव**—ग-त१.२.३-मु । पुत्रमिव–त४.५.६.७.८-भ-मॅ ॥ ३ **तरौ**—*मॅ । भरौ–ग-त-भ१.२.६.८-मु; भाये–भ४; भये–भ७; तदौ–ग्वालियरपुस्तके ॥ १२ [५] **शृणुत च**—§-मु । शृणुत–मॅ ॥ १४ त७-पुस्तके पञ्चमषष्ठमन्त्रयोर्मध्ये 'सितासिते सरिते यत्र संगते' इत्यादिर्मन्त्रस्तस्य विस्तृतं भाष्यं च लिखितमस्ति । खिलेष्वयं मन्त्रो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थकत्वादस्य भाष्यस्योद्धरणमनावश्यकम् । भाष्यकारस्य नामादिसूचकं वाक्यं भाष्यान्त उपलभ्यते तद्यथा–'इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरकुलावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्य कृतिः स्वोद्धृतमंत्रकाशीखंडमंत्ररहस्यप्रकाशिका समाप्तिमगमत् ॥ ५४९. ५ [८] **शोभनवसना**—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६-मु । शोभनसाना–भ८ । शोभनवस्त्रोपेता–त४.५-मॅ ॥

[१०. ७६] ५४९. २९. [१] 'यथा' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥ ५५०. ६. [२] धृतोऽश्व—*मॅ-मु। धूर्त अश्व-ग-त१.२.३.६.७.८-भ; धृताश्व-त४.५ ॥ ७. दृढं गृहीतो—ग४-त१.२.३.७-भ२-मु। दृढगृहीतो—त४.५-मॅ। गृहीतो-त६.८-भ ॥ वल्गति—ग४। चलति—ग१.२; बलानि—त१.२.३.७-भ६; वलाति—त४ ५-भ२.८; ब॰ाति—त६.८-भ१.४.७। बलवान्--*मॅ-मु। वल्ग इति गत्यर्थो धातुः। वल इत्यश्वगतिवाचको धातुः स्यात् अतः 'बलते' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥ ९. 'महो' इति संहिता। 'महे' इति भाष्यकाराः ॥ ५५१. २८. [७] हव्या न—त३.७-भ२.४.६.८। हव्या न्—ग४-त१.२; ह न--भ१। हव्या मॅ-मु ॥

[१०. ७७] ५५२. १८. [१] शोभनानां—ग-त-भ२.६.८-मु। शोभमानां—भ१.४; शोभमाना—भ७। शोभमानानां—मॅ ॥ १९. स्तुतवानस्मि—*मॅ-मु। स्तुतोस्मि—ग-त-भ ॥ ५५३. ६. [३] रिरिक्रे रिरिचिरे—ग४-त२.३.७-मु। रिरिचिरे—त१। रिरिक्रे--भ-मॅ ॥ १६. [४] परिष्कर्तारः—*मॅ-मु। परिवेष्टारः-ग; परिष्टारः—त१.२.३.६.७.८-भ; परिष्टा—त४.५ ॥ २४. [५] तेजस्वन्तः—त४.५-मु। तेजोवंतः—त१.२.३.६.७.८-भ-मॅ। 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति, न पदसंज्ञा ॥ ५५४. ५. [६] द्वेष्टॄन्। कीदृशान्—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। द्वेष्टॄन्—भ७-मॅ ॥ १२. [७] अध्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यः। अयुक्तमिदम्। 'ऋत्विग्भ्योऽध्वर्य्वादिभ्यः' अथवा 'अध्वर्युप्रभृतिभ्य ऋत्विभ्यः' इति भाव्यम् ॥ २४. [८] यामन् यागगमने—ग-त३.६-भ२.६-*मॅ। यामन् यागगमन—त१.२.३.७; यागे यागगमने-त४.५; यामन् यागमने—भ१.४; यामन् यामनि गमने—भ७-मु ॥

[१०. ७८.] ५५५. ६. [१] यजमाना—ग-त१.२.३.७-भ६-मु। ये यजमाना—त४.५.६.८-भ८-मॅ ॥ ७. व्यापृता इत्यर्थः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। व्यापृता भवंति—त६.८-भ२.४.६.८-मॅ ॥ ५५६. १५. [५] ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः—त१ २.३.७-मु। ज्येष्ठाः—ग-त६ ८-भ-मॅ ॥ ५५७. ४. [७] दूराध्वनीना—*मॅ-मु। दूराध्वनिनो—ग-त७-भ१.२.७; दूराध्वानिनो—त१.२.३.६.८-भ४.६.८; अदूराध्वानिनो—त४.५ ॥

[१०. ७९.] ५५८. ३. [२] गुहा गुहायां—ग-त१.२.४.५.७-मु-उद्गीथ। गुहायां—त३.६.८-भ-मॅ ॥ २६. [४] प्रभवामीत्यर्थः—ग-त१.२.३.७-*मॅ-मु। भवामीत्यर्थः—त४.५.६.८-भ ॥ ५५९. १६. [६] चकर्थ—§-मॅ-मु। 'चकर्त' इति संहिता। वि चकर्त विकृतवानहं--उद्गीथ ॥

[१०. ८०.] ५६१. ६. [४] विभृतानि संभृतानि—ग-त१.२.४.५.६ ७.८-भ। विभृतानि—त३-मॅ-मु ॥ १६. [५] गोनां गवां—§-मु-उद्गीथ। गोनां—मॅ ॥

[१०. ८१.] ५६२. ७. ब्रह्म वै स्वयंभु—श. ब्रा। ब्रह्मा नै स्वयंभूः—त-मॅ-मु। ब्रह्म वै स्वयंभू—भ१; ब्रह्मा वै स्वयंभू—भ४ ॥ ३०. [१] बहुः—*मॅ-मु। बहु—§ ॥ ५६३. ५. [२] अत्र तस्य—त१.२.३.६.७.८-भ२.६-मु। अत्रैतस्य—त४.५; तत्रास्यां—भ१.४.७। तत्र तस्य—मॅ ॥ ५६४. १७. [५] मध्यमा मध्यमानि—ग४-त१.२.४.५.६.७-भ२.४.६। मध्यमो बध्यमानि—त३। मध्यमानि—त८-भ८-मॅ-मु ॥ शरीराणि—त१.२.३.७-भ२.४.६.८। धामानि

शरीराणि—मॅ-मु ॥ ५६५. ११. [७] °गमनं देवं—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.६-मु । °गमनं—त८-भ४.७.८-मॅ ॥

[१०. ८२.] ५६६. ४. [२] बहुविधप्रकाश°—ग-त भ१.२.४.६.८-मु । बहुविध-प्रकार°—भ७-मॅ ॥ २५. [३] तत्तत्पदेषु—ग१.२-भ२.४.७.८ । तत्पदेषु—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ६ मु । तत्रत्यदेवेषु—त४.५-मॅ । स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहोदयैरुपलब्धोऽपि न स्वीकृतः । मॅ-पाठादयमेव साधीयान् । तत्रत्य इति पदं साकाङ्क्षम् । ५६७. २६. [६] 'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनुस्मृतिपाठः । वाजसनेयिसंहिता-यामपि (१७. ३०) 'तमिद्गर्भम्' इति मन्त्र आगतः । तस्य व्याख्याने 'बीजमवासृजत्' 'सूर्यकोटि°' इति स्मृतिपाठः ॥ ५६८. ४. [७] सर्ववेदान्तवेद्यं—§-मॅ-मु । तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्येऽप्येवमेव । वा. सं. १७.३१ महीधरभाष्ये सर्वोवदानं वेद्यं इति पाठोऽस्ति सोऽशुद्धः । पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'सर्ववे' इति 'सर्वोव' इति लिख्यते ॥ ६. असन्—ग१.२ । असत्—ग४-त-भ-मॅ-मु । नीहारशब्दस्य पुंलिंगत्वात् स्वीकृतपाठ एव युक्तः । वा. सं. १७.३१ महीधरभाष्ये तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्ये च 'असन्' इत्येव पाठः ॥ नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादि-रूपान्तरेण संबन्द्धुमयोग्यत्वात् । काष्ठपाषाणादिचांतरेण संबद्धुमयोग्यत्वात्—ग; काष्ठपाषाणादि-चांतरेण (वंतरेण-त२; व्यंतरेण—भ१.४) संबुद्धमयोग्यत्वात्—त१.२.३.७-भ१.२.४.६.८; काष्ठ-पाषाणादितरेण संबंधुमयोग्यत्वात्—त४.५; एतन्नास्ति भ७-पुस्तके । नात्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादि-वत्संबोद्धुमयोग्यत्वात्—*मॅ-मु । अस्मिन् विषये मॅक्समुल्लरमहोदयानां टिप्पणी द्रष्टव्या । अयं मन्त्रः तै. सं. ४.६.२.२; वा. सं. १७. ३१ अत्रागतः भाष्यकारैश्च व्याख्यातः । काठकमैत्रायणीसंहित-योरप्ययमागतः । तै. सं. पाठे 'बभूव' इत्यस्य स्थाने 'भवाति' इति वर्तते । तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यस्य वाजसनेयिसंहिताया महीधरभाष्यस्य च ऋग्वेदसायणभाष्येणातीव साम्यमस्ति । उभय-भाष्यभागस्तुलनार्थमत्रोद्ध्रियते—

वा. सं. महीधरभाष्यं—नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः ॥

तै. सं. सायणभाष्यं—नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानन्ति । यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाणादिरूपान्तरेण संबद्धुमयोग्य-त्वात्, एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्भाव(? द्बोध)मात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किंतु जल्प्या च ॥

महीधराचार्याः सायणाचार्येभ्यः पूर्वकालीना इति स्पष्टमेव । सायणाचार्यैश्च पूर्वं यजुर्वेदो व्याख्यातः अनन्तरमृग्वेदः । 'आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥' इति स्वयं तैरेव स्वकीयऋग्वेदभाष्योपोद्घातप्रारम्भे लिखितम् । अत एतन्मन्त्रस्य महीधरभाष्यं दृष्ट्वा सायणाचार्यैः यजुर्वेद एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमारचितं, यजुर्वेदमन्त्रभाष्यानुसारेण

च ऋग्वेदेऽयं मन्त्रो व्याख्यात इति मन्तुमुचितम्। एतदनुसृत्यैवास्माभिरत्र भाष्यपाठोऽभ्यूहितः। 'नाप्यत्यन्तं सन्' इति पाठो लिखितपुस्तकेष्वविद्यमानोऽपि महीधरसायणभाष्ययोर्विद्यमानत्वादभ्यूहितः। 'नात्यन्तं सत्' इति मॅक्समुल्लरमहोदयानामभ्यूहः। तथा च तै सं. सायणभाष्ये 'काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण' इति पाठोऽस्ति। लिखितपुस्तकेष्वपि तत्सदृश एव पाठ उपलभ्यते। अतः तै. सं. भाष्यपाठ एवास्माभिः स्वीकृतः। मॅ-पुस्तके तु 'काष्ठपाषाणादिवत्' इति पाठः महीधरभाष्यानुसारेणाभ्यूहितः। किंतु अंतरेण इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु वर्तते इति मॅक्समुल्लरमहोदयैर्निर्दिष्टमेव। तै. सं. सायणभाष्यपाठः साधीयानित्यपि तैर्लिखितम्। 'संबद्धुमयोग्यत्वात्' इति तै. सं. सायणभाष्यपाठः। लिखितपुस्तकेष्वपि तदनुकूला एव पाठाः। संबन्द्धुमयोग्यत्वात्' इति व्याकरणशुद्धः पाठः त४.५-पुस्तकानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः। 'संबोध्दु०' इति मॅ-पाठो लिखितपुस्तकपाठैर्न समन्वैति। 'रोधयितुम्' इति महीधरपाठेन 'संबन्द्धुम्' (अथवा संबद्धुं) इति सायणपाठस्य समानार्थकत्वं न 'संबोद्धुं' इति मॅ-पाठस्य॥ ८. भवन्तः सर्वे जीवाः—§-मु। सर्वे जीवाः–मॅ। वा. सं. महीधरभाष्ये तै. सं. सायणभाष्येऽपि 'भवन्तः सर्वे जीवा' इत्येव पाठः। अतोऽत्रापि तथैव लिखितमिति व्यक्तम्। मॅक्समुल्लरमहाशयानां लिखितपुस्तकेष्वपि 'भवन्तः' इति पदेन भाव्यमेव। वा. सं. तै. सं. भाष्ययोः युष्मच्छब्दसमानार्थकभवच्छब्दस्य 'भवन्तः' इति प्रयोगः पूर्वमागतः सन् पुनरुपयुक्तः ऋग्वेदभाष्ये तु 'यूयम्' इति युष्मच्छब्दप्रयोग एव पूर्वमागतः॥ न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जल्प्या च। न केवलं नीहारेणैव प्रावृताः किंतु जल्प्या अपि इति विवक्षा। उपर्युद्धृतं महीधरभाष्यमवलोकनीयम्॥ ९. उदरंभरा। व्याकरणदुष्टः प्रयोगः॥

[१०. ८३] ५६८. १४. [१] मन्युदेवत्यं—ग-त१.२.३.७-भ२.६। मन्युदेवतं–त८-भ१.४.७.८। मन्युदैवत्यं–मु। मन्युदैवतं–मॅ॥ ५६९. १०. [३] उपक्षपणकारी—ग२-भ१.२.४.७। उपलक्षण°–ग४-भ३; उपक्षण°-त१.२.३.६.७.८; उपक्षणंपण°-भ८। उपक्षय°-त-४.५-मॅ-मु॥

[१०. ८४] २५. [१] अयं मन्त्रः तै. ब्रा. २.४.१.१० अत्र पाठभेदेनागतः। तत्रस्थं भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः॥ ५७२. २१. [७] हृदयेषु—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। हृदये–त४.५-मॅ॥

[१०. ८५] ५७२. २५ पृच्छमानावित्येका—ग-त-भ२.४.८-मु। °वित्येषा–भ१.६.७-मॅ॥ ५७३. १२ [१] यज्ञे—§। यज्ञेन (?)-मॅ-मु॥ २० [२] सोमो नक्षत्राणामेषाम्। न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—त४.५.६-*मॅ-मु। सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमासादयः–भ१.२; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रग्रहचयसादयः–ग४-त१.२.३; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रग्रहचमसादयः–त७; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः–भ१.४.८; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः–भ२; सोमेन नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः–भ६। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या॥ २१ प्रसिद्धानां—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। सिद्धानां–भ१.७-मॅ॥ २४ [२] प्रथमां पिबते......। कस्याः स्मृतेर्वचनमिदम्?॥ ५७४. १ [३] तं सोमं—ग-त-भ१.२.४.५.७.८-मु। सोमं–भ६-मॅ॥ वर्धनकामार्थं। नवैधनकामार्थं–ग१.

२-भ२; न वैवेनकामार्थ–ग४-त३.६.८; वैवेनुंकामार्थ–त१.२.७; नद्योषनकामार्थ–त४.५; नवैवेनंकामार्थ–भ१.४.६.८। वैवेनकामार्थ–मु। मैथुनकामार्थ–*मॅ॥ ३ [३] **यद्ब्रह्मशब्दो**—§-मॅ-मु। 'यत्' इत्यनावश्यकम्॥ ११ **अपशवो वा**—ग। अपशवो वो–त१.२.३.६.७। अपशवो–त४.५.८-भ-मॅ-मु॥ २१ [४] **पौर्णमास्याम्**—मु। पौर्णमास्याममावास्यायां–त४; पौर्णमास्यायां–त१.२-भ-मॅ॥ °रूपः **सोमोऽत्रत्यैः**—मु। °रूपः सोमोन्यैः–ग१.२; °रूपात्सोमात्–ग४; °रूपासोमासत्रैः–त१.२.३; °रूपसोमासुत्रैः–त४.५; °रूपात्रत्रैः–त६-भ१.४.६.८; °रूपाः सोमा अस्वम्रैः–त७; °रूपास्वम्रैः–त८; °रूपासोमास्त्रत्रैः–भ२; °रूपैस्तस्तैः–भ७। °रूपोऽत्रत्यैः–मॅ॥ ५७५. १ [५] **मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते**। मसी परिमाणे रमस्यते परिमीयते–ग१.२; मास परिमाण मस्यते परिमीयते–ग४; मांस परिमाणे मस्यते परिमीयते–त१.२.३; मास परिमाणे मस्यते परिमीयते–त४.५.७–भ२; मासः परिमीयते–त६-भ१.४.६.७.८; मस्यंत परिसाद्यत–त८। मस्यते परिमीयते–मु। परिमीयते–मॅ॥ ३ [५] 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति श्रुतिद्वयस्य मूलं नोपलब्धम्॥ ८ **चासि एकैककलाह्रासवृद्धिभ्यां**—ग-त३.४.५-भ२-मु। चास्यै केवलाह्रासवृद्धिभ्यां–त१.२.६; चास्यै केवला ह्रासवृद्धिभ्यां हि–त७; वास्यै कैकला – सवृद्धिभ्यां–भ१.६; त्वास्यै केवलसवृद्धिभ्यां–भ७। चासि एकैककलाक्षयसंवृद्धिभ्यां–मॅ॥ २६ [७] **त्रिककुन्नामपर्वते......आञ्जते**—*मॅ। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनांजनेन (त्रैककुदेवानांजननेन–त६) सजातीयेन चक्षुष्यांजते (चक्षुषांजते–ग१.२; चक्षुष्यंते–ग४; चक्षुष्यांजने–भ)–ग-त४.५.६.८-भ; त्रिककुन्नाम पर्वतः तेनात्रैककुदेनांजनेन सजातीयेन चक्षुष्यांजात–त१.२.३.७। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाञ्जनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जेत–मु। तै. सं. ६.१.१.५; श. ब्रा. ३.१.३.१२ द्रष्टव्यम्॥ ५७६. ४. [८] **येनोपशेरते**—*मॅ-मु। येनोक्तनुभवंति–ग१.२; येनोत्तभवंति–ग४; येनानोवति–त१.२; येनोवंति–त३-भ८; योनेः तुवंति–त४.५; येनोक्तभवंति–त६; येनावति–त७; येवानोवति–त८; येनोभय्वंति–भ१; येनोभवंति–भ२.४; येनो–वंति–भ६। ऋ. सं. ६.५३.९; ८.१४.५; ९.७२.१; १.१७३.६ द्रष्टव्यम्॥ ५७८. १८. [१६] **विनिर्दिष्टे**—*मॅ-मु। निविष्टे–ग-त६; निविचष्टे–त१.२.३.४.५.७.८-भ१.२.४.६.८; विनचष्टे–भ७॥ ५७९. ४. [१८] **भुवना भुवनानि**—त१.२.३.७-भ२-मु। भुवनानि–ग-भ१.४.६.७.८-मॅ॥ ५. **यद्यपि**—ग-त-भ१.२.४.५.६.७-मु। यग्वपि–भ८। यदि–मॅ॥ **पुनर्जनिरस्ति**—§-मु। पुनर्जातिरस्ति–मॅ॥ ५८०. ३. [२१] **यतः एषा**—त४। त एषा–ग४। त१.२.३.५.७-भ१.२.६-पुस्तकेषु 'एषा' इत्यस्मापूर्वं कियांश्चिदवकाशोऽस्ति। एषा–त६.८-भ४.७-मॅ-मु॥ १४. [२२] **लभामि तेन**—त-भ१.२.४.६.८-*मॅ-मु। लाभामि तेन–ग; लभामि ते–भ७। अयं मन्त्रः क्वत्यः?॥ १५. **तादृश देव**—त-भ२.६.८-मु। तादृशं देवं–ग। स तादृश देव–भ७-मॅ॥ २७. [२४] **अथास्या योक्त्रं विचृतेत्**—ग४-भ२-*मॅ-मु। अथास्यो योक्त्रं विवृतेत्–ग१.२; अथास्या योक्त्रं विवृते–त१.२.३.७-भ८; अथ योक्त्रं विवृते–त६; अथास्या योक्त्रं विसृजेत्–त४.५; अथा योक्त्रं विवृते–भ६॥ ५८१. ४. **येन पाशेन**—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु। येन–त६.८-भ१.४.६.७.८-मॅ॥ **पुसुखो**—ग-त१.३.४.५.६.७-भ। सुखा–त८। सुखो–त२-मॅ॥ ५. **यज्ञविनियोगपक्षे**—ग।

यज्ञयोगपक्षे–त१.२.३; यज्ञवियोगपक्षे–त४.५-भ२; यज्ञविगपक्षे–त६.८-भ१.४; यज्ञयागपक्षे–त७; यज्ञाविगपक्षे–भ८। यज्ञांगपक्षे–मॅ-मु॥ २६. [२७] गृह्यप्रवेशनी—ग-त१.२.३.७-मु-*मॅ। °प्रवेशनं–त४.५; °प्रवेशिनी–त६.८-भ॥ ५८२. १३. [२८] पतिश्च—ग-त४.५.६-भ। पतिः–त१.२.३.७.८-मॅ-मु॥ ५८३. २. [३०] पापया पापरूपया—ग-त१.२.३.४.५.७.८-भ६.७-मु। पापया रूपया–त६; पापया–भ४। पापरूपया–मॅ॥ २. स्याच्चेदिति—मु। चदिति–ग४; स्योच्चेदिति–त१.२-भ२.८; स्याच्चेति–त३; स्यच्चेदिति–त७; कथं स्मच्चेदिति–भ१; कथं स्माच्चेदिति–भ४; कथ स्माद्येदिति–भ६; कस्माच्चेदिति–भ७। स्यादिति–मॅ॥ १२. [३२] जप्या—§-मु। याज्या (?)–मॅ॥ ५८४. १४. [३५] अधिविकर्तनं—*मॅ-मु। विकर्तनं–§॥ यत्त्रिधा वासो त्रिकृन्तन्ति—*मॅ-मु। यन्निधा वासो विकृंतंति–ग४; यत्त्विधान्निधायसो विकृंतंति–ग१.२; यत्त्विधा वास्ये विकृंतंति–त४.६; यच्चिधा वास्ये विकृंतंति–त८; यन्विधा वास्ये विकृंतंति (विकृंतनि–भ१.२; विकृंतति–भ८)-त१.२.३.७-भ१.२.४.८; यद्विधा वास्ये विकृंतति–भ६; यन्विधा वसे विकृतंभि–भ७। एतद्दुर्बोधमिति मॅक्समुल्लरमतम्॥ ५८५. ५. [३७] यस्यामूरौ। एतत्पदद्वयं द्विवारमागतं न सम्यगर्थमावहति। यस्याम् इत्यलम्। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या॥ ५८६. १०. [४२] पौत्रैः—*मॅ-मु। प्रपौत्रैः–§॥

[१०. ८६] ५८८. २५ [१] माधवभट्टास्तु......। ऋग्वेदव्याख्याकर्ता माधवभट्टो वेंकटार्यसुतोऽत्राभिप्रेतः इति तत्पुस्तकसंपादकैः सी. कुञ्जन् राजा--महोदयैः दर्शितम्। ऋ. सं. ९.३५.५ भाष्यं टिप्पणी च द्रष्टव्या॥ २९. [१] जनपदे—त५.८-भ१.२.४.६.८। जन--त१.२.३.६.७; जनपदेषु--ग-त४-भ५.७। देशे--मॅ-मु॥ ५९०. १७ [७] यथेव इति संहिता। 'यथैव' इति भाष्यकाराः॥ २८ [८] किं किमर्थं—त१.२.३.६.७-मु। किमर्थं--ग४-त४.५.८-भ-मॅ॥ एकः किंशब्दः पूरणः—ग१.२। एकः किंशब्दः--ग४-त-भ-मॅ-मु॥ ५९१. १४ [१०] संग्रामं वा। समितिः समनमिति संग्रामनामसु। संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामनामसु--ग४-त७-मु; संग्रामं वा समिति संग्रामसु--त१; संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामसु--त२.३; संग्रामं वा समितिः संग्रामसु--भ१.२.४.६.८; संग्रामं समितिः संग्रामनामसु--भ७। संग्रामं समनमिति संग्रामनामसु--मॅ। ५९२ [१२] संस्कृतं—ग१.२-त-भ-मु। संस्तुतं--त४। सुसंस्कृतं-मॅ॥ ५९३. १८ [१७] ईशे ईष्टे—त-भ-मु। ईशे--ग४-मॅ॥ २७ [१८] सूनामुद्धानं—*मॅ-मु। सूनामुद्धनं--ग१.२-त८; सूनामन्नं--ग४; सूनामुद्वहनं--त१.२.३.४.५.६.७; सूनामुद्धनं--भ॥ ५९४. १५ [२०] मृगोद्वास°--*मॅ-मु। मृगावास°--ग१; मृगोवास°--ग४-त१.२.३.४.५.६.७-भ१.२.४.६.८; मृगोवाः स--त८; मृगोवामरणं--भ७॥ ५९५. १५ [२३] इन्द्रविसृज्यमानमनेन मन्त्रेण—मॅ-मु। इन्द्रेण विसृज्यमानं शरमुद्दिश्यानेन मन्त्रेण इत्यपेक्षितम्॥

[१०. ८७] २२ अङ्गाराभिविहरणे—*मॅ-मु। अंगाराभिहरणे--ग; आहाराभिहारणे--त१.६; आहाराभिहरणे--त२.७; आहाराभिहारण--त३; अहाराभिहरेण--त४.५; संहाराभिहरणे--त८-भ॥ ५९६. १० [२] मारकव्यापारान्—*मॅ-मु। मारकव्यवहारान्--ग-त४; मारकाद्यावाहन--त१.२.७; मारकावाहन्--त३; मारकद्येवाहन्--त८-भ६; मारकाद्यवाहन्--भ२.८। 'मारव्यवहारान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। १४, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ॥ ५९७. ५ [५]

शरीरसंधिषु—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु। शरीरसंबंधिषु--त४.५-भ७-मॅ॥ ५९८ २७ [११] **यो यातुधानः**—*मॅ। यं यातु°--ग; यातु°--त१.२.३.६.७.८-भ-मु; त्वं यो यातु° --त४; त्वं यातु°--त५॥ ५९९. २३ [१४] **मारकव्यापारान्**—ग२। मारयितव्यान्--त-मु। मारव्यापारान्--भ-मॅ। २, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ॥ ६००. २० [१७] **अस्मदीयाया गोः**—ग-त१. २.३.४.५.७-मु। गोः--त६.८-भ-मॅ॥ २९ [१८] **हिंस्रेभ्यः**—ग-त१.२.३.६.७-मु। किभ्यः –त४; हिंसेभ्यः–त५.८-भ२.४.६; हिसेभ्यः–भ८। सिंहेभ्यः–भ१.७-मॅ॥ ६०२. २५. [२५] **त्वं हरसा**—ग त१.२.३.४.५.६.८-भ-मु। हरसा–त७-मॅ॥

[१०. ८८.] ६०३. २२. [२] **चौषधीः**—ग१.२; ओषधीः–ग४; चोषधीः–त१. २.३.६.७ मु; बोषधीः–भ। बौषधीः–त४.५.८-मॅ॥ ६०४. ६. [४] **समञ्जन्ति**—ग-त-भ१. २.६.७-मु। समंजति–भ४-मॅ॥ ७. [४] **स वैश्वानरोऽग्निः**—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। वैश्वानरोऽग्निः–भ७-मॅ॥ ८ **जगदित्यर्थः**—§-मु। यज्जगदित्यर्थः–मॅ॥ ६०५. ६ [७] **आभिमुख्येन जुहुवुः**—त७-*मॅ। आभिमुख्येन आ जुहवुः–ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ; आभिमुख्येनाभिजुहुवुः–ग४। आभिमुख्येन जुहवुः–मु॥ १२ [८] **अजनयन्त जनयन्ति**—ग-त१. २.३.६.७-मु। अजनयंत–त४.५.८-भ-मॅ॥ ६०७. ३ [१३] **प्रयक्षम् इत्यादौ**—*मॅ-मु। प्रयक्षतममित्यादौ–ग१.२; तद्र प्रयक्षतमित्यादौ–ग४; प्रयतमिहादौ–त१.२.३.४.५.७; प्रयंतमिहादौ–त६; प्रयतमित्यादौ–त८-भ४.६; प्रयतत्यादौ–भ१; प्रत्ययमित्यादौ–भ२.८; प्रत्यक्षत्यादौ–भ७। ऋ. सं.२.५.१ अत्र 'प्रयक्षन्' इत्यस्य स्थाने 'प्रयक्षम्' इति भाष्यकारैः पठितं तद्वदत्रापि॥ २० [१५] **द्यावापृथिव्योर्मध्ये**—ग-त-मु। द्यावापृथिवीमध्ये–भ-मॅ॥ ६०८. २ [१६] **उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि**—ग४-त४.५.६-भ६-*मॅ-मु। उत मन्येहमेनयोर्हि–ग२; उत मन्येदमेनमनयोर्हि–त१.२; उत॰ मन्येहमेनसमयोर्गि–भ१; उत मन्येहमेनमसयोर्गि–भ४; उत मे हन्यमेनसमायोगे–भ७। अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलभ्यते॥ ५ **विश्वा विश्वानि**—ग-त-मु। विश्वानि–भ-मॅ॥ ६ **मन्यन्ते**—§-मॅ-मु, मन्यते–तै. सं.॥ [१७] **वेत्ति**। अस्यानन्तरं 'इति' आवश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः॥

[१०. ८९] ६०९. १९ [१] **वारकैः**—ग-त-मु। वरेकैः (= वारकैः)–भ। वरकैः–मॅ॥ २८ [२] **सर्गोऽश्वः। तम्। कृष्णा कृष्णानि**—ग-त-मु। सर्गोऽश्वः तं कृष्णानि–भ। सर्गोऽश्वः। कृष्णानि–मॅ॥ ६१०. ७ [३] **य इन्द्रः**—*मॅ। इंद्रो–§-मु॥ **यज्ञेषु**—ग-भ२। यज्ञ यज्ञेषु–त१.२.३.७; यज्ञे यज्ञेषु–भ१.४.६.८-मु। यज्ञे यज्ञे–भ७-मॅ॥ १५ [४] **य इन्द्रः**—ग४-*मॅ॥ ६१०. २१ [५] **ग्रावभिः**—ग-भ। ग्रावादिभिः–त-मॅ-मु॥ २५ **गुरूणि**—§-मु। पुरूणि–मॅ (मुद्रणदोषः!)॥ ६११. २५ [८] **उपद्रवाणि**—§-मॅ-मु। नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः॥ ६१२. १३ [१०] **प्रज्ञानां**—*मॅ। प्रज्ञानां–ग४-त१.६-भ२.८-मु; प्रज्ञानानां–त२.३.४.५.७; प्रजानां–भ१.७॥ २९ [१२] **पताकास्थानीयो**—ग१। पातकास्थानीयो–ग२-त४.५। पताकात्स्थानीयो–भ७। पताकस्थानीयो–ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२. ४.८-मॅ। ऋ. सं. १०.१.५ द्रष्टव्यम्॥ ६१३. १८-१९ [१४] **यत् यया हेत्या......यत् यया च शक्त्या**। यद्यया हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे आहननभूतमेषद्युद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदो-

ऽभिनः यद्यदा ल शक्त्या–ग१.२; यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेघयुघार्थमागच्छ-द्रक्षो भिनदोभिनः यद्यदा ल शक्त्या–ग४; यद्यदा च शक्त्या–त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८। भ-१.४.६.७-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः। यद्यया हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेघयुद्धार्थ-मागच्छद्रक्षोभिनद्दो भिनदः यद्यदा च शक्त्या–त४.५। त४-पुस्तके 'यद्यदा च शक्त्या' इति पदसमूहे 'यद्यया' इति पूर्वं लिखित्वा अनन्तरं 'या' इत्यक्षरं हरितालेन विलिप्य 'दा' इति लिखितम्। यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अहृतमेघयुद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः अभि-नत् यद्यदा च शक्त्या–*मॅ-मु। ग-त४.५-वर्जयित्वा सर्वेषु लिखितपुस्तकेष्वयं भाष्यांशो नोपल-भ्यते। अतः केवलं ग-त-४.५-पुस्तकपाठानुसारेणात्र पाठोऽभ्यूहितव्यः। 'यद्यया हेत्या' इति पाठः ग-त४.५-पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् समीचीनत्वाच्च स्वीकृतः। 'यद्यदा च शक्त्या' इति पाठे ग-त४.५-पुस्तकेषूपलब्धेऽपि 'यद्यया हेत्या' इति पाठानुसारेण 'यद्यया च शक्त्या' इति पाठः स्वीकृतः। त४-पुस्तके पूर्वं 'यद्यया' इति पाठ आसीदिति लिखितचरमेव। यया हेत्या त्वं शत्रून् हतवानसि यया च हिंसिताः शत्रवः भूमौ शेरते सा तव हेतिः कदा भविष्यतीति तात्पर्यम्। 'यद्यदा' इति पाठः उभयत्र सर्वथाबद्धः। 'अभिनः' इति पाठः 'भिनदः' इत्यस्य व्याख्यान-त्वेनास्माभिः स्वीकृतः। ग१.२-पुस्तकयोस्तादृशः पाठ उपलब्ध एव। 'अभिनत्' इति मॅक्समुल्लर-पाठः अभ्यूहितोऽपि पुरुषव्यत्ययेनाबद्धः। 'अभूतमेघत्' अस्य स्थाने 'अहृतमेघत्' इति पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः। यद्यपि स न समीचीनस्तथाप्यनन्यगतिकत्वात् स एव स्वीकृतः। 'अत्र' इत्यस्य 'आहन्तृ' इति व्याख्यानं प्रायः सायणभाष्ये आगच्छति। तदेवात्रापि युक्तं स्यादिति प्रतिभाति॥ ६१४. ७. [१६] शोभना। शोभिता–ग१.२; शोचना–ग४–त-भ२.४.८। शब्दवती–भ७-मॅ-मु॥ १४. [१७] सुमतीनां सुमतीः—ग-त४.५। सुमतीः–त१.२.३.६.७.८-भ। सुमतीनां–मॅ-मु॥ १६. लभेमहि—ग४-त४.५। लभेम–त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मॅ-मु। लंभंत–भ७॥

[१०. ९०.] ६१६. २२. [५] माययैव इति—*मॅ। ययेवेति–त; ययेति-ग। माय-येति-मु॥ ६१८. १. [९] सामानि च—त-मु। सामानि–भ-मॅ॥ २५. [१२] यन्न यावृरू तद्रूपो—मु। यद्यावुरू तद्रूपो–भ२.८; यद्यदोरू तद्रूपो–त२.४; यद्यदास्तद्रूपो–त१.६.७; यद्यदोस्तद्रूपो–त३; यद्यारू तद्रूपो–भ४; यातद्रूपो–भ७। यदूरू तद्रूपो–मॅ॥ २६ [१२] ऊरूभ्यां-ग१.२-मु। उरूभ्यां–त१.२-भ७। ऊरूभ्यां–मॅ॥ ६१८. २७ ब्राह्मणादीनां—§-मु। ब्राह्मणानां–मॅ॥ ६१९. २३ [१५] दधात्यादित्यो—त४। दध्यात्यादित्यो–त२। दध्यादित्यादित्यो–भ-मॅ-मु॥ ६१९. २६ °युक्तेध्मत्वेन—ग-त४.५-मु। °युक्तेनधात्वेन–त१.२.३.६; °युक्तेनेध्मत्वेन–त७; °युक्तेवात्वेन–त८-भ२.४.८; °युक्तः धात्वेन–भ७। °युक्तेंधनत्वेन–मॅ॥

[१०. ९१] ६२०. १३ अग्निदेवत्यम्—ग-त८-भ४। अग्निदेवत्यं–त१.२.३.४.५.६.७-भ२.७.८-मॅ-मु॥ ६२१. २ [२] आ क्षेति अभिगच्छति—ग-त-मु। आ क्षेति–भ-मॅ॥ २०-२१ [४] सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्गता रश्मयः दृश्यन्ते तद्वत् आ चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपसः पापरहिता निर्गता (निर्गत्वा–त१.२.६) रश्मयो (रामयो–त१.२.६.७) दृश्यंते तद्वदाचिकित्रे (तद्वदारिकित्रे–त१.६) प्रज्ञायंते (आज्ञा-

यंते–त१.६; आज्ञायंते–मु)–त१.२.६.७-मु। सूर्यस्य वारेपसः पापरहिता निमन्वा रश्मयो दृश्यंते तद्वदादिचिकित्र – – – ज्ञायते–ग४; सूर्यरश्मयः अरेपसः अपापाः आचिकित्रे आसमंतात् प्रज्ञायंते–ग१.२। सूर्यस्येव – – – – मॅ इतरपुस्तकेषु च ॥ २६-२७ [५] हे अग्ने तव श्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः। **वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य।** हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्रा (विभूतयाश्चित्र–त६) विचित्रा (चिरित्रा त६; चिरिश्–त१; चिकित्रा–त२; 'विचित्रा' नास्ति–मु) श्चिकित्रे प्रज्ञायंते। तत्र दृष्टांतः स्तोत्रपर्यायवर्षितुर्मेघस्य ('तत्र दृष्टांतः स्तोत्रपर्याय' नास्ति–त६)–त१.२.६.७-मु। तव विभूतयः चित्राः चिकित्रे ज्ञायंते वि वर्ष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य–ग१.२। – – – यथा वर्षितुर्मेघस्य–मॅ इतरपुस्तकेषु च। साम.२.३.२.७.१ भाष्यं द्रष्टव्यम्। यद्यप्यस्माभिः स्वीकृतश्चतुर्थपञ्चममन्त्रभाष्यभागो बहुषु लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि तस्य मूलपाठत्वं संभवति। 'यथा' इति पदस्य 'चिकित्रे प्रज्ञायन्ते' इति पदद्वयस्य च सामान्येन भाष्यलोपः संजातो दृश्यते। दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तकेऽपि स्वीकृतपाठसदृशः पाठ उपलभ्यत इति विशेषः। 'चिकित्रे' इति पदस्य पुनरुक्तं समानं व्याख्यानं स्वीकृतपाठं द्रढयति। अरेपसः, चित्राः इत्येतयोः स्वीकृतपाठसदृशं व्याख्यानं ऋ. सं. ६.१७.२; २६.५; ९.६१.१६; १०.७८.१ अत्र द्रष्टव्यम्॥ ६२२. १६ [७] **अन्ना**—त-मु। अन्नानि–भ-मॅ॥ १७ **काष्ठानि**—ग-त-मु। काव्यानि–भ२.४.८। काननानि–भ७-मॅ॥ २५ [८] **चरुपुरोडाशादिके**—ग२-त७-मु। पशुपुरोडाशादिके–ग४। च पुरोडाशादिके–त१.२.३.४.५.६.८-भ मॅ॥ ६२३. १५ [१०] **अग्निन् नान्यः**—ग२-*मॅ। अग्निः नान्यः–ग१-त१.२.३.४.६.७-भ१.६-मु; अग्निः नन्यः–त८-भ४.८; अग्निः नग्निः–त५; अग्नि नान्यः–भ२; अग्नित् वान्यः–भ७॥ ६२४. २६ [१४] कीलालपाशब्दस्योभयथा व्याख्यातत्वात् 'सुरां पिबते' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा' इत्येतादृशं पदमावश्यकम्॥

[१०. ९२] ६२५. १३ **चातुर्विंशिकेन**—ग४-*मॅ-मु। चातुर्विंशकेन–ग१.२-त-भ१.२.४.७.८; चातुर्विंशिकेहनि–भ६। ऋ. सं. १. १६० सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या॥ ६२६. ५ [३] **विपणेः**। 'वि पणेः' इति भिन्नः पदपाठः॥ ६२६. १५ [४] **संबन्धिनमेनमग्निं**—ग-त-मु। संबंधिनमग्निं–भ-मॅ॥ ६२७. ३ [६] **अन्तरिक्षस्य**—ग-त-मु। अंतरिक्ष°–भ-मॅ॥ १३ [७] **पौंस्यं**। 'पौंस्ये' इति पदम्॥ ६२८. १५ [१०] **कर्ममार्गान् वा**—ग२। काममार्गान् वा–ग४; कर्ममार्गानर्वा–त१.२.८; कर्ममार्गानर्षान–त६; कर्मयागानर्वा–त७; कर्मयागान् वा–भ१.२.४.६.८; कर्मयोग्यान् वा–भ७। कर्मयोग्यान्–मॅ-मु॥ २३ [११] **पत्नी**—*मॅ। पत्नी पत्न्यौ–§। पत्न्यौ–मु॥ ६२९. ६ [१२] **धिया बुद्ध्या अस्य**—*मॅ। बुद्ध्या–ग-त१.७; बुध्न्या–त२.३.४.५.६.७.८-भ२.४.६.८। धिया बुद्ध्या–मु॥ ६२९. ७ **द्यौर्नहुषीयं...एष गर्भः** इति वाजसनेयकवचनमन्वेषणीयम्॥ १६ [१३] **यागगमने**—ग१.२-त१.२.३.५.७.८-मु। मागमने–ग४-भ; गमगने–त४; यागमने–त६.८। गमने–भ७-मॅ॥ 'अभि अर्चत' इति पदद्वयं न व्याख्यातम्॥ २२ [१४] **स्वयं समुपार्जितकीर्ति**—ग१.२-भ२.७। सं स्वशस्यमुपा°–ग४; स्वयशमुपा°–त-भ१.४.६; स्वयशामुपा°–भ८। उपार्जितकीर्ति–मॅ-मु॥ २३ **पत्युरपत्यान्तत्वेन**—*मॅ। पत्युरपरत्रागंतृत्वेन–ग१.२; पत्युररतंप्रत्यन–ग४; पत्युरपत्यंतंत्रेन–त१.२.३.४.५.६; पत्युर-

पर्यंततन्वेन–त७; पत्युरपतंतन्वेन–त८-भ६; पत्युरयतंतत्वेन–भ१.२.४.८; यत्पुरयतत्वेन–भ७। पत्युरप्रत्यृतत्वेन–मु ॥ २४ **सहितां स्तुमः**–भ७-मु। सह संस्तुमः–ग४-त४.५-भ६.८; सहस्रस्तुमः–त१.२.३.६.७-भ१.२.४; सहसस्तुमः-त८। सह स्तुमः-मॅ॥ ६३०. १ [१५] **सन्**—त-भ-मु। सन् अनेन–ग। स-मॅ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थः अस्य सूक्तस्यर्षिः। तथैवानुक्रमण्यामनुक्रमणीभाष्ये च। पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः। तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम्। अनुक्रमण्याः केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः। मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः। तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम्। सूक्तप्रस्तावनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव॥ ६३१. १. [३] **द्योतनादि०**—ग-भ७-मु। द्योतमानां द्योतमानादि०–त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि०–त७। द्योतमानादि०–त४.५.८-भ१.२.४.६.८-मॅ॥ ६३१. ८. [४] **अन्यो देवजनश्च**—§-मॅ। देवश्च-मु॥ २५. [६] **उरुष्यतां रक्षताम्**–त१.८-भ। रक्षतां–ग४-त२.३.४.५.६.७-मु। उरुष्यतां रक्षेतां–मॅ॥ २७. **गच्छति प्राप्नोति**—ग-त-मु। प्राप्नोति गच्छति–भ-मॅ॥ ६३२. १४. [८] **यागं प्रति शीघ्र०**—ग१.२। प्रतिशीघ्र०–ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु। अतिशीघ्र०-भ७-मॅ। मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या। 'यज्ञं प्रति शीघ्र०' इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम्॥ २६. [९] **रश्मिं न यथा रश्मिं चक्रादिकं**—ग१। रश्मिं न यथा रश्मिः चक्रादिकं–ग२.४-त; रश्मिं चक्रादिकं–भ१.४.६; रश्मिं न रश्मिमिव चक्रादिकं--भ७। रश्मिं न यथा रश्मिचक्रादिकं--मु। रश्मिं न यथा चक्रादिकं--मॅ॥ ६३३. २१. [१२] **विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति**—*मॅ--मु। विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यइव--ग१.२; विस्तृतान् रश्मीन् (विस्तुताद्रश्मीन्--त१; विस्तृताद्रश्मीन्--त२.३.७; विसृतान् रश्मीन्--भ१.२.४) वर्धयंत--त-भ॥ २७. [१३] **स्तुतिराववर्त**—*मॅ। स्तुतिस्थाराववर्त वर्तते--ग१.२; स्तुतिः सारायाववर्तते--ग४; स्तुतिः सा ववर्त वर्तते--त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा ववर्त ते--त४.५; स्तुतिः साराववर्त--त८-भ४.८; स्तुतिः सा राववर्त वर्तते--भ१.६; स्तुतिः सा राया ववर्त--भ२; स्तुतिराववर्तते--भ७। स्तुतिराववर्त वर्तते--मु॥ ६३४. ८. [१४] **वा विशेषेण**—ग१.२-त-भ४.६.८--मु। ना विशेषेण--भ१.२। नानाविशेषेण--भ७-मॅ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] **शब्दायन्ते**—ग-भ४.५.६.८। शब्दायंति–त; शब्दयंते–भ१.२; शब्दयंति–भ७-मु। शब्दं कुर्वंति–मॅ॥ ६३६. २६ [७] **बन्धनसाधनभूता**—त-भ२-७। बंधकसाधनभूता–ग४; बंधसाधनभूता–ग१.२-भ६.८; बंधसाधसाधनंभूता–भ१.४। बंधने साधनभूता–मॅ-मु॥ ६३७. १६ [९] **सोमादः**—ग१.२-त३.४.५। ते सोमादः–ग४-त१.२.६.७.८-भ-मॅ-मु। 'ते' इति प्रतीकमग्र आगतमेव॥ १७ 'गवि अधि अधिषवण०' इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः। गवि गव्ये अधिषवण०-मु॥ ६३८. १४ [१२] **सदांस्यात्मना न युञ्जते**—ग१.२-त३.४.५.७-मु। न युंजते सदांस्यात्मना–मॅ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ **शप्तवन्तौ मनुजभोग्या**—ग-भ६-*मॅ-मु। शतवंतौ मनुजोभोग्यां–त१; शतवंतौ मनुजौभोग्यां–त७; शतवंतौ मनुजभोग्यां–त२.३.६-भ१.२.८; सपूर्वंतौ मनुजभोग्यां–त४.५; शप्तवंतौ मनुजभ्योग्या–भ४; शतवंतौ मनुजोभाग्यं–भ७॥ ६४०.१ **सोमपुत्रा-**

ज्जातो—§-मु। सोमसुताज्जातो–मॅ॥ **तमुर्वशी तु**—ग-भ४-*मॅ-मु। तमुर्वशीति–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.६.७.८; तमुर्वशी क–त४.५ ॥ २ **तत्पादन्यत्र**—त२.३.६.८-*मॅ-मु। तदान्यत्र–ग-त४.५-भ१.२.७.८; तत्पादन्यंत्र–त१; रतादन्यत्र–भ४; यदान्यत्र च–भ६ ॥ ३ **°रुरणकद्वयं**—भ२-*मॅ-मु। °रुणकद्वयं–ग१.२; °रुरुणकद्वयं–ग४-त२.३.६.७.८-भ१.६.७.८; °रुरुणकद्वहतं–त४.५; °ररुणकद्वयं–त१-भ४ ॥ ८ **साश्रं सापश्यदुक्ता**—*मॅ। साश्वं सापश्यदुक्ता–त१.२.३-भ२; ससापश्य उक्ता–त४.५; साश्वं सापश्यदुक्त्वा–त६.७; साश्वां सापश्यदुक्ता–त८; साश्वः सापश्यदुक्ता–भ१.४.६.७.८। साश्रं सापश्यदुक्त्वा–मु ॥ ६४१. ७ [२] **तथाहमपीति**—ग१.२-त४.५-भ२। अहमपीति–ग४-त१.२.३.६.७.८-भ८-मॅ-मु ॥ ८ **माता मय्यभिलाषं**—ग४-भ१.२.६.८। मय्यभि°–त१.२.६; मय्यभिलाषं मा–त३.७-मु; मामप्यभि°–त४.५; मा माभि°–त८। मा ममाभि°–मॅ ॥ ९ **स्वस्या**—ग-त१.२.४.५.६-भ४-मु। तस्या–त८-भ१.६-मॅ ॥ १९ [३] **मत्सामर्थ्यं**—ग१.२-त३.४.५-भ१.२.४.६.८-मु। नत्सामर्थ्ये–ग४; न तत्सामर्थ्ये–त७; तत्सामर्थ्ये–भ७। न मत्सामर्थ्ये–त१.२.६.८-मॅ ॥ २० **भटा**—ग.त५.७.८-भ२.४.५.८। भवन–त१.२.३.६; भ–त४। नरा–भ१.७-मॅ-मु ॥ ६४२. १ [४] **यच्छ्वशुरस्य**—*मॅ-मु। यस्य श्वशुरस्य–ग-त-भ२; यस्य श्वरस्य–भ१.६; यश्व्यसुरग्य–भ४; यस्येश्वरस्य–भ७ ॥ ६४४. ४ [१०] **कर्मसु कर्मवान् वा**। कर्मसु–मॅ-मु। ऋ. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम् ॥ १२. [११] **भूमे रक्षणाय**—ग-त-मु। सूरेक्षणाय–भ१; सूरे रक्षणाय–भ२.४; मे क्षणाय–भ६; सूरक्षणाय–भ७; भूरे रक्षणाय–भ८। भूरक्षणाय–मॅ ॥ १३ **पुनस्तदेवाह**—ग१.२-भ५.६। पुत्रदेवाह–ग४-भ७; पुत्र एवाह–त; पुत्रवदेवाह–भ१.२.४.८। पुनर्दैव्याह–मॅ-मु ॥ १६ **शिक्षितवत्यस्मि**—*मॅ-मु। शिक्षितवानस्मि–§ ॥ १८ **वदेर्लेट्याडागमः**–ग१.२। वदेतेद्यागमः–ग४; °लंव्या°–त३.७; °लिंटया°–भ८; °लैंटय°–त१.२.४.५.६.८-भ१.२.४.६.७-मॅ-मु ॥ [११] **एडकद्वय°**–ग-त८-भ२.५.८-मु। एकद्वय°–त१.२.३.४.५.६.७; एडकबालकद्वय°–भ१; एकलकद्वय°–भ४; पलकद्वय°–भ६। एडकबालक°–मॅ॥ ६४५.१८ [१३]**अमादेशः**—ग२। अणादेशः–ग४। आमादेशः–त-भ-मॅ-मु ॥ २६ [१४] **असमर्थः**—ग-भ। समर्थः सन्–त-मु। समर्थः–मॅ ॥ ६४६. १२ [१५] **एता एतानि**—ग२-त। एतानि–ग४-भ-मॅ-मु ॥ १३ **तेषां हृदयानि यथा**—ग-त१.२.३.६.७-मु। तेषां यथा–त४.५। यथा–त८-भ-मॅ ॥ २१ [१६] **प्ररमयित्रीः**—ग-त-भ१.२.४.६.८। परमयित्री–भ७। पूरयित्रीः (?)–मॅ-मु ॥ ६४७. ७ [१८] **यजासि**। 'यजाति' इति संहिता ॥

[१०. ९६.] ६४८. ५. [२] **नवप्रसूता**—त८-भ-मु। प्रसूता–त१.२.३.६.७। नवप्रसूतिका–ग-त४.५-मॅ ॥ **पुरस्तादुपाचारो**—ग-त-भ८। °दुपचारो–भ१.२.६.७-मॅ-मु ॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि–§-मु। रूपाणि-मॅ ॥ ६५०. २७. [१०] **हे इन्द्र हर्यतः**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। हर्यतः–त४.५-मॅ ॥ ६५१. १५. [१२] **प्रापयन्तु**–§-मु। प्रापयंतु प्रवहंति-मॅ ॥

[१०. ९७] ६५२. १२. [१] **ओषधीः ओषधयः**—ग-त-मु। ओषधयः भ-मॅ ॥ १८. **सोम्या ओषधयः औषधः पुरुषः**—ग१-त३-*-मॅ-मु। इतरपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥ ६५३. २६. [५] **शप्चेति द्विविकरणता**–*मॅ। शप्चेति विकरणता–मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥

६५४. ३. [६] ब्राह्मणः सः—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। ब्राह्मणः अ--त४.५। ब्राह्मणः—मॅ॥ ६५५. १२. [११] **शकुन्यादीनां**—ग१.२-त३.७.८-भ५-मु। कुशन्यादीनां—भ१.२.४.८; कुशलादीनां—भ६; शकुन्यानां—भ७। शकुनादीनां—ग४-त४.५-*मॅ॥ **ग्राहकादूव्याधात्**--ग-*मॅ-मु। ग्राहकाव्याधात्—त१.२.३.७.८; ग्राहकात् व्याघ्यात्—भ६; ग्राहकाव्योधात्—भ१; ग्राहकाव्यात्—भ४; ग्रहकोवाधात्—भ७॥ १९. [१२] **समनन्तरशत्रून्**—ग४-त-भ१.४.७.८; सामन्त°—ग२। समनंतरं°—भ२.६-मॅ-मु॥ २६. [१३] **गत्या वेगेन**—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु। गत्यनेन—ग४; गत्वा वेगेन—भ६। गतिवेगेन—त४.५—मॅ॥ ६५६. १३ [१५] भ६-लिखितपुस्तकं पञ्चदशमन्त्रभाष्यान्ते समाप्तम्॥ ६५८. १४. [२३] **अभिहिनस्ति**—ग-त-मु। भिहिनस्ति—भ१.४.७.८। हिनस्ति—भ२-मॅ॥

[१०. ९८] ६५९. १७ [३] **तां वाचमिति**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। वाचमिति--त४.५-मॅ॥ ६६१. १२ [१०] **सति आहुतानि**—मॅ-मु। सति आहूतानि?॥ २१ [११] **कुरुकुलजातमपि**—*मॅ-मु। एतत्कुलजातमपि शंतनुमपि भूताकुलं वाजमपि--ग१.२; भूतकुलजालमपि--ग४; भूताकुलाजालमपि--त१.६.७.८; भूताकुलजालमपि--त२.३-भ; भूताकुलजातमपि--त४.५। 'उलकुलजातमपि' इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संभावितम्॥ २६ [१२] 'मृध्रः' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम्॥

[१०. ९९] ६६२. २३ [२] **युक्तः सन्**—ग-त-मु। युक्तः--भ-मॅ॥ २४ **माया आसुरी ऋते**—*मॅ। माया आसुरीः ऋते--ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; मांदा आसर्यः ऋते--ग४; माया आसुर कृतेन—त४.५। भाष्यकारैः 'मायाः' इत्यस्य स्थाने 'माया' इत्येकवचनान्तं पठितम्॥ ६६३. ३ [३] **संग्रामे**—ग४-*मॅ-मु॥ ४ **शतदुरस्य शतद्वारस्य**—ग-त१.२.३.६.७-मु। शतदुरस्य—त४.५-मॅ॥ ६६४. ७ [६] **व्यहन्**। 'हन्' इति संहिता॥ २७ [८] **लम्भयन्। न इति**—ग४-*मॅ। लंभयतु न इति—ग१.२; लभयन् न इति—त१.२.३.६.७; अविदत् अलभत—त४.५-मु; लभयत इति—त८; लंबयन् इति—भ७॥ ६६६. १३ [१२] 'इन्द्रम्' इत्यस्य स्थाने 'इन्द्र' इति सायणाचार्यैः पठितं दृश्यते॥

[१०. १००] ६६६. २० **त्वन्त्या त्रिष्टुप्**। तु त्रिष्टुबन्तं—अनु.॥ ६६८. २८. [८] **सवितृदेवोऽस्माकं**—ग-त१.२.३.६.७। सवितृदेवो नोस्माकं—त४.५.८-भ-मु। सवितृदेवतास्माकं—मॅ॥ ६६९. १५. [१०] **अङ्ध्वे**—त१.२.३.६.७-*मॅ-मु। अङ्ध्वे—ग१.२; अङ्वे—ग४-भ१.४.८; अङ्ध्वे—त४; अग्ध्व—त५; अङ्य—त८॥

[१०. १०१] ६७१. १३ [३] 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बवचनमन्वेषणीयम्॥ २९ [५] **°कर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपान°**—*मॅ। °कर्षणार्थं गोपानसाधनं द्रुममयपान°—ग-त१.२.३.६.७.८-भ। °कर्षणार्थगोपानसाधनमुपपयमाने°—त४.५। °कर्षणार्थं गोपानसाधनद्रुममयपान°—मु॥ द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम्। ग४-पुस्तकस्थं द्वितीयपादव्याख्यानं पादटिप्पण्यां दत्तम्॥ ६७२. १ **पित्त्वेनाङित्वात्**—ग-त। त्वेनाङित्वात्—भ८; पत्वेनाङित्वात्—भ१.४। तेनाङित्वात्—मॅ-मु॥ ३ **कदाचिदपि**—ग४-त१.२.३.७-मु। कदाचित्—भ-मॅ॥ ६ [६] **कीदृशमवतं**—ग-त-भ८-मु। कीदृशमवटं—भ१.२.४.७-मॅ॥ २२ [७] **अश्वं रथं**—§-मु।

अश्वरथं–मॅ ॥ ३० **कूपरूपकव्याजेन**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.४। कूपव्याजेन–भ७। कूपरूपव्याजेन–त४.५-भ२.८-मॅ-मु ॥ ६७३. २५ [९] **अपि वा**—ग२.४-मु। अपि वो–त-भ१.२.४। अपि च–मॅ॥ अपि चा–भ७ ॥ ६७४. ५ [१०] **ईम् एनं**—ग-त४.५.८-भ। एनं–त१.२.३.६.७-मॅ-मु ॥ १० **प्रति**—ग४-*मॅ। प्र–त४.५। 'प्रति' नास्ति मु इतरेषु च ॥ 'वह्निम्' इत्यस्य स्थाने 'वह्नी' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ११ **°हलविषयतया**—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु। °हलाविषयतया–त८-मॅ ॥ १६ [११] **धुरौ आपिब्दमानः आपिशब्दमानः वह्निः हविर्वाहको**—*मॅ। धुरो वा आपिब्दमानो वह्निः वाहको–ग१.२; धुरौ वा आपिब्दमानो वह्निर्वाहको (°र्वाहका –त१.७)–ग४-त१.२.६.७.८; धुरावापिशब्दमानो वह्निर्वाहको–त४.५; धुरौ वा आपिब्दमानः हविर्वाहको–भ१.२.४.८; धुरौ चा अपिशब्दमानः हविर्वाहनको–भ७। धुरौ आपिब्दमानः आशब्दमानो वह्निर्वाहको–मु ॥ १९ **स्थापयतासन्द्याम्**—ग१.२-*मॅ-मु। °त सत्यां–ग४; °तासद्यां–त१.२; °त संद्यां–भ१; °त संद्यां–भ४; °तसद्यां–भ७ ॥ २१ **धुरावापिब्दमानोऽपिशब्दमानो**—*मॅ। धुरावापिब्दमानो–ग१.२-त७; धुरावापब्दमानो–ग४; धुरावपिशब्दमानो–त१.२.३.६.८; धुरावपि पिशब्दमनो–त४.५; धुरौ अपिशब्दमानो–भ१.२.४.८; धुरावपिशब्दौ–भ७। धुरौ अपिब्दमानः शब्दमानो–मु ॥

[१०. १०२] ६७५.८. **भर्म्यश्वपुत्रो**—त२-*मॅ। भर्म्याश्वपुत्रो–ग१.२-त३-मु। भाम्यन्श्वपुत्रो–ग४; भार्म्याश्वपुत्रो–त१; भार्म्यश्वपुत्रो–त७-भ४.७.८; भ्रार्म्यश्वपुत्रो–भ१.२ ॥ **ऋषभेण द्रुघणेन**। द्रुघणेन ऋषभेण–अनु. ॥ १२. **चोरमार्गानुसारकः**—ग-त१.२.३.४.५.६.८-*मॅ। चोरमार्गोनुसारकः–त७-भ१.२.७.८; चोरमार्गोनुवारकः–भ४। चौर°-मु ॥ ६७७. १. [५] **°चणकादिभक्षकम्**—ग४-त१.२.३.६.७-मु। °चरणकादि°–त८-भ१.२.४.८;°चरणादिक°-भ७। °चर्वणादि°–त४.५-मॅ ॥ २४. [७] **उत् उत्कृष्टम्**—त१.२.३.७-मु। उत्कृष्टं–ग४–भ। उदावन् उत्कृष्टं-मॅ ॥ ३१. [८] **वध्रौ**—त१.२.३.७-भ८-मु। वाधौ–भ१; वधौ–भ२.४; शर्धौ–भ७। वध्यां–मॅ ॥ ६७९. ६. [११] **°प्याडागमः**—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु। °प्यडागमः–ग४-त४.५.६-भ७-मॅ ॥ **अश्नोतेर्वा लिटि तलोपः**—ग-त१.४.५.६-भ२.८। अश्नोतेर्वा लिटि नलोपः–त२.३.७-मु; अश्नोतेर्लिटि वा तलोपः–त८-भ१; अश्नोतेर्लिटि वा लोपः–भ४; अश्नोतेर्लेटि वा तलोपः–भ७। अश्नोतेर्लिटि वा णल्लोपः–मॅ। ऋ. सं. १०. १०४. ६. द्रष्टव्यम् ॥ ६७९. १९. [१२] **त्वया दृष्ट्या**—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ। त्वया दृष्टा–ग१.२। त्वया–त४.५-मॅ-मु ॥

[१०. १०३] ६८०. ६. [१] हन्तेः **पचाद्यचि**—ग१.२-त१.२.६.७-भ१.२.४.८-मु। हंतः पचाद्यचि–त३.८-भ७। हंता पचाद्यचि–त४.५-मॅ ॥ २०. [२] **तत् शत्रुबलं**—ग४-त४.५-मु। तत्शत्रुं बलं–ग१.२; त्शत्रुबलं–त१.२.३.६.७-भ; तशत्रुबलं–त८। शत्रुबलं–मॅ ॥ ६८१. १. [३] **भवन्तीत्यर्थः**—त१.२.३.६.७-भ-मु। भवती°–त४.५.८-मॅ। इषवः वृथा न भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ७. [४] **गतिकर्मा**—ग-त-मु। गच्छतिकर्मा–भ-मॅ ॥ २८. [६] **जयन्तं**—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। जयंतं शत्रूनभिभवंतं-त४.५-मॅ ॥ ६८२. १६. [८] **अस्मत्सहायार्थं**—§-मॅ-मु। '°त्साहाय्यार्थम्' इति भाष्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥ २६ [९]

भुवनानां च्यावयितॄणां—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु। च्यावयितॄणां—त४.५-भ७.८-मॅ ॥ 'जयताम्' इति न व्याख्यातम् ॥ ६८३. ४. [१०] सैनिकानां—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ२-८-मु। प्रीतिकानां-भ१.४; प्रीतिकामानां—भ७। सेवकानां—ग४-त४.५-मॅ ॥ ६८३. १७. [१२] विमोहयन्ती सती—ग-त-मु। विमोहयंती—भ-मॅ ॥ 'परेहि' इति न व्याख्यातम् ॥

[१०. १०४] ६८५. १२. [४] शक्तिवन्निन्द्र—§-मॅ-मु। 'शक्तिमन्निन्द्र' इति शुद्धम् ॥ यज्ञमहर्जानन्तः—*मॅ-मु। महूजाज्ञानंतो—ग१.२; यज्ञं षष्ठमहर्जानन्तो—ग४; यज्ञं महर्जानंतो—त१.२.३.६.७-भ; यज्ञं महर्यातं यातगितांगिरसः—त४.५; यज्ञमहर्जानंस्तांगिरसः—त८ ॥ ६८६. २. [६] तप्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८-भ। सुप्रत्यस्य—त४.५। तत्प्रत्ययस्य—ग२-मॅ-मु। ऋ. सं. १०.७०.९; १०३. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ६८७. ३. [९] वृत्रहत्यायां मेघहनने। वृत्रहत्याय मेघहनने—ग१.२; वृत्रहत्यायां मघहन—ग४; वृत्रहत्याय मेहवमे—त१.२.३.६.७-भ२.८; वृत्रहत्यायां मे हवं—त४.५; वृत्रहत्याय मेहेवमे—त८; वृत्रहत्याय मे—भ१.४; वृत्रहत्याय—भ७। वृत्रहत्यायां—*मॅ-मु ॥ १४. [१०] शक्रः शक्तः—ग२.४-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.८-मु। शक्रः—त८-मॅ ॥

[१०. १०५] ६८७. २१ ऐन्द्रम्। कुत्सपुत्रो—ग१.२-त१.३.७-भ१.२-मु। ऐंद्र-कुत्सपुत्रो—त२.६.८-भ४.७.८-मॅ ॥ २२ स ऋषिः—§-मु। ऋषिः—मॅ ॥ २४ शिष्टाः सर्वाः—ग। शिष्टाभिः सर्वाभिः—त-भ-मॅ-मु ॥ ६८८. २१ [२] केशिना केशिनौ—ग१.२-त१.२.३.६.७-मु। केशा केशिनौ—ग४। केशिनौ—त४.५-भ-मॅ ॥ ६८९. २४ [६] प्रास्तौत् प्रस्तौति—ग४-त-भ२.४.५.८-मु। प्रास्तौति—भ१.७। प्रास्तौत्—मॅ ॥ ६९०. २३ तद्वती—*मॅ। यद्वती—त१.२.३.६.७; द्विती—त४.५; यद्ददती—त८-भ१.२.४.८; यद्वा—भ७-मु ॥ 'विश्वायुस्तन्वम्' इत्यस्य स्थाने 'विश्वाभिस्तनुम्' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ६९१. १ [९] प्रीयमाणः—त-भ१.२.४.८-मु। प्रीयमाणो वा—भ७-मॅ ॥ ९ [१०] दर्विः अपि अरेपाः—त१.२.३.७-ग२.७। दर्विरप्यपरेपाः—भ१.४.८। दर्विररणिररेपाः—मॅ-मु ॥

[१०. १०६] ६९२.६. ग४-लिखितपुस्तकं १०५ सूक्तान्ते समाप्तम् ॥ अश्विदेवत्यम्—ग४-त-भ१.४.७.८-मु। °दैवत्यं-भ२-मॅ ॥ ८ तिरिक्तोक्थ—त४.५.७.८-भ१.२.४.८-मु। °तिरिक्तोक्य—ग४; °तिरिक्तोरथ—त१.२.३.६; °तिरिक्तोक्य—भ७। °तिरिक्तोक्थ्य—मॅ ॥ १८ [१] अपसा अपस्विनौ—ग४-त१.२.३.६.७-भ-मु। बाह्यसा अपस्विनौ—त४; अपबाह्यसा अपस्विनो—त५। अपस्विनौ—त८-मॅ ॥ २३ लङि—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ। लटि—त४.५। लुङि—मॅ-मु ॥ ६९२. ४ [२] प्रायोगेन प्रायोगौ—ग४-भ१.२-मु। प्रायोगेन प्रायोगो—त१.२.३.६.७.८; प्रयोगेन प्रयोगो—त४.५-भ४। प्रायोगेव—भ७-मॅ ॥ ६९३. ११ नापगच्छतः—ग४-त-मु। आगच्छतः—भ७। अपगच्छतः—भ१.२.४.८-मॅ ॥ ६९४. ९ [४] भवार्थे—त-मु। तवार्थे—ग४। भावार्थे—भ-मॅ ॥ २२ [५] भवे—त५.८। भावे-ग४-त३.४.६.७-भ२.८-मॅ-मु ॥ शिम्वाता शिम्वातौ—त७-भ१.२.८-*मॅ-मु ॥ २३ हेतुना आतं व्याप्तमिति—भ७। हेतुनातितं व्याप्तमिति—मु। हेतुनातितं प्राप्तमिति—*मॅ। हेतुना आतं व्याप्तव्यमिति--त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८; हेतुना आतं प्राप्तव्यमिति--त४.५ ॥ सहावस्थानात्—ग४। सहावस्थानात्—त५; सहवेख्या-

तान्–त४; सहावस्थितान्–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८। सहावस्थित°–भ७-मॅ-मु ॥ २१ **सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन**—*मॅ-मु। सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे–ग४-त१.२.३.६.७.८; सुखस्य विवक्षितत्वेन–त४.५; सुखकरन्वक् विवक्षितन्वे–भ४ ॥ ६९५. ७ [५] **पुरीषं पुष्णातेः पोषयतेर्वा**। 'पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा' इति निरुक्तपाठः ॥ २२ [६] **तुर्फरी**—त६. ७-भ१.२-*मॅ-मु। तूर्फरी–त१.२.३.८-भ१.४.८; तुफरी–त४.५ ॥ २५ **अस्मादीकनि**—*मॅ-मु। अस्माकन्–ग४; अस्मादिति–त१.२.३.७.८; अस्मादिति–त४.५; अस्मादितीष्–त६ ॥ २७ **उदन्नादेशः**—ग४-*मॅ। उदन्यादेशः–त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु; उदनादेशः–त४ ॥ **रत्ने इव**—भ१.२-*मॅ। रत्नेर्वंश इव–ग४; रत्ते इच–त१; तन्ते इच–त२.३.७; रत्रे इव–त४.५; रन्ते इव–त६; रन्ने इच–त८; रत्ते इव–भ४.८; रत्नेव–भ७। जाताविव–मु ॥ ६९६. ११ [७] **वायुर्न वायुरिव**—त४.५-भ२.५.८। वायुरिव–त१.२.३.६.७.८-मॅ-मु ॥ २८ [८] **आह्लादकं**—त४.५-भ२-मु। आह्लादिकं–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ ॥ ६९७. ८ [९] **स्मरतेर्लेङ्ग्याडागमः**—त३.७.८-भ२.८-मु। स्मरतेर्त्येँव्याडागमः–त२-भ१.४; स्मरतेर्याडागमः–भ७; स्मरतेर्लैड्यडागमः–त४.५.८-मॅ ॥ ६९८. ५ [११] **गोरूधस्य°**—*मॅ। गोरूप्यस्य°–ग४; गोरूपस्य°–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; °रथं धनं वोचतः स्व–त४.५; गोरूपस्यांतस्थितं–भ७। गोरूधस्यन्तःस्थितं–मु ॥ ८ **आ अप्राः**—त४.५। विलिप्राः–ग४। अप्राः–त१.२.३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥

[१०. १०७] ६९८. २३ [१] **चैत्रमासे तयोरिन्द्रः**। किमस्य मूलम्? ऋ. सं. ३. ३४.१ मन्त्रे 'चैत्रमासे तपेदिन्द्रः' इति स्मृतिरुद्धृता ॥ ६९९. १५ [३] **पालिनी**। मॅक्समुल्लर-टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १९ [३] **हविर्भिश्च**—त-भ१.४.७.८-मु। हविर्भिर्वा–भ२-मॅ ॥ ३० [४] **एतौ**—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। तौ–त४.५-मॅ ॥ ७००. २७ [६] **लित्स्वरः**—त१. २.३-भ-मु। लिट्स्वरः–मॅ ॥ ७०१. २६ [९] **अनाहूयमानाः**—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। आहूयमानाः–त४.५-मॅ ॥ ७०२. ३ [१०] **शरीरावयवविशेषशोभया**—त१.२.३.७-मु। शरीरावसंनिवेविशेषशोभया–भ। शरीरावयवशोभया–मॅ ॥ ८ **देवमानमिव देवयानमिव**—त४.५-भ१.४.५.७। देवमानेव देवयानेव–त१.२.३.६.७.८-भ८; देवमानेव देवमानमिव देवयानमिव–भ२। देवमानमिव–मॅ ॥

[१०. १०८] ७०२. २६ [१] **°र्निगूळ्हा गा**—त७-*मॅ। °र्निर्दूढा गा–त१.३. ८-भ१.४.८; °र्निरूढा गा–त२-भ२; °र्निगच्छते–त४; °र्निर्गूढा गो–त६; °र्निगूढा गा–भ७-मु। °र्निरूळ्हा गा–अनु. ॥ [३] उत्तरार्धे कानिचित्पदान्यव्याख्यातानि ॥ ७०४. ६ [४] **हिनस्त्येव**—§-मु। हिनस्त्वेव–मॅ ॥ ७०४. २३ [५] **को वा**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। को नाम–त४.५-मॅ ॥ ७०५. ३ [६] **जसः सुः**—ग१.२। जसः–त२-भ१.४; जसः स–त४. ५। जसः शः–मॅ-मु ॥ ६ **सुखयेत्**—ग१.२-त४.५-भ७। सुखयत्–त२.६.८-भ१.४। सुखयतु–मॅ-मु ॥ ७ **लेटयाडागमः**—ग-त१.२.३.६.७-भ-मु। लेटयडागमः–त४.५-मॅ ॥ १६ [७] **अतोलोप°**—ग२-मु। अतो लोपौ°–त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८; अनो लोपौ°–भ१.७। आतो लोप°–त४.५-मॅ ॥ २६ [८] **उदतिष्ठन्**—ग२। दतिष्ठुन्–त१.३.६.७.८-भ१.२.४; दतिष्ठन्

–त४.५; अतिष्ठन्–त२; ध्रतिष्ठुन्–भ७; दितिष्ठुन–भ८। अध्यतिष्ठन्–मॅ-मु। ऋ. सं. १.३३.६; १०. ६१. १० द्रष्टव्यम् ॥ ७०६. ९ [९] **समूहापेक्षयैकवचनम्**—ग-त-भ२.८-मु। समूहापिक्षेरेक°–भ४; समहापेक्षएक°–भ७। समूहापेक्षैक°–मॅ ॥ २० [१०] **छद अपवारणे**—त१. २.३.६.७.८-*मॅ-मु। छद आवरणे–ग-त४.५; छद अपवारेण–भ१; छंद अपवारणे–भ४; छद आपवारणे–भ७ ॥

[१०. १०९] ७०८. १० [३] **ग्रहीतव्यमेव**—त४.५। गृहीतव्यमेव–त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ ७०९. २१ [६] **अव्यवहार्यत्व°**—भ४-मु। अव्यवहार्यत्व°–त१.२.३.६.७. ८-भ२.८। अव्यवहार्य°–त४.५-भ१.७-मॅ ॥

[१०. ११०] ७१०. ३० [२] **स्वादय**—त-भ८। स्वादयस्व–मॅ-मु ॥ **स्वादूकुरु**—*मॅ। स्वादुकुरु–ग-त-भ-मु। ७११. १० [३] **स त्वं**—ग२-त४.५-भ-मु। स त्वं देत्वं–त१. २.३; स त्वं देव त्वं–त६.८; स त्वं त्वं–त७। स त्वं देव–मॅ ॥ ७१२. १४ [६] **उषासानक्ता उषाश्च**—ग१.२-त४.७। उषसानक्तोषश्च–त३.५.६.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ १६ **कीदृश्यौ**—ग१. २-त४.५-भ१.२.५.८। किदृश्यो–त१.३.७.८; कीदृश्यो–त२.६; किदृश्यौ–भ१.४। कीदृश्ये–मॅ-मु ॥ ७१३. ६ [८] **आ एतु**—ग१.२। एतु–त-भ-मॅ-मु ॥ ७ **जानाना**—ग१.२-त१.२.३. ६.७.८-भ२.५.८-मु। जाना–भ१.४; जनानां–भ७। जानती–त४.५-मॅ ॥ २२ [९] **जानानस्त्वं**—त-भ-मु। जानंस्त्वं–मॅ ॥ ७१४. ४ [१०] **स्वादूकुर्वन्तु**—ग२। स्वादूं°–त५। स्वादं° –त३.४.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥

[१०. १११] ७१४. १६ **दशाष्ट्रादंष्ट्रः**। 'दशाष्टादंष्ट्रः' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २२ [१] **बुद्ध्यनु°**—ग१-*मॅ-मु। बुद्धयानु°–ग२-त-भ ॥ ७१५. १६ [३] **भौवादिकः** – – – —अत्र भाष्यांशो निःसंशयं लुप्तः। किंतु लिखितपुस्तकेषु लोपदर्शकं किमपि चिह्नं नास्ति ॥ २४ [४] **मीङ् हिंसायाम्**—§-मॅ-मु। 'मीञ् हिंसायाम्' इति भाष्यम् ॥ ७१६. २४ [७] **तदानीं**—ग१.२-*मॅ-मु। इदानीं–त१.२.३.६.७.८-भ; तदनु–त४.५ ॥ ७१७. १५ [९] **अनुदात्तेत्**—ग१.२-त४.५.८-भ। उदात्तेत्–त१.२.३.६.७-मॅ-मु ॥ २१ **क्रीडन्ति**—त४.५। क्रीडंते–त१. ६.८-मॅ-मु ॥

[१०. ११२] ७२०. ३१ [९] **त्वां**--त४.५.८। त्वा त्वां--त१.२.३.६.७-भ-मॅ-मु ॥ 'त्वाम्' इत्येव मन्त्रे ॥

[१०. ११३] ७२१. २६ [१] **विश्वेभिः**—§-मु। विश्वेभिः सर्वेभिः (?)--मॅ ॥ ७२३. २८ [७] **या यानि**—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। यानि--मॅ ॥ ७२५. १ [१०] **मन्यतेर्लोटि**—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। मन्यतेर्लेटि--ग१.२-त४.५-मॅ ॥

[१०. ११४] ७२५. ६ **सूक्तं वैश्वदेवम्**—ग१.२-त४.५। सूक्तं--त१.२.३.६.७.८-भ-मॅ-मु ॥ ७२८. १ [६] **स्तुतशस्त्रादिरूपेण**—ग१.२-त१.४.५.७-भ५। स्तुतशस्त्रादि°--त २.३.६.८-भ२.४.८। सन्शस्त्रादि°--भ७। संतः शस्त्रादि°--मॅ-मु ॥ ७२८. २२ [८] **उक्था उक्थानि**—ग१.२-भ५.८-मु। उक्थानि--त१.३.६.७.८-भ२-मॅ ॥ २७ **प्रतिक्षणं**—त-भ४.७. ८। प्रतिक्षीणं--ग१.२। प्रतिलक्षणं--भ१.२-मॅ-मु ॥ ७२९. १९ [१०] **सप्ताश्वाः**—ग१.२-त-भ २.५.८-मु। साश्वाः--भ१.४; संख्याः--भ७। अश्वाः--मॅ ॥

[१०. ११५.] ७३०. ५. [१] **स्तनपानायापि**—ग१.२ । सूनयानायापि--त१.२. ६.८; स्नुवपानीयापि--त४.५; सूनांयानायापि--त३; सूनपानायापि--त७-भ१.४; नपानायापि--भ७; सूनपामीयापि—भ८ । पानायापि—मॅ-मु ॥ ७. **समासान्तस्यानङः ... ... °नङभावः**—*मॅ-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः । ९. **तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति**—*मॅ-मु । तर्हि स्तनपानाय न गच्छंतीति—ग१.२-भ२; नहि स्तनयानाय न गच्छतीति—त१.२.३.८-भ१.४; तर्हि स्तनपानायेति—त४.५; नहि स्तनयानाय नायन गच्छतीति—त६; नहि स्तनपानयनेन गच्छतीति—त७; तर्हि तनपानाय न गच्छतीति—भ७ ॥ १०. **न याति**—*मॅ । नायाति—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ; नु याति—त४.५; न पाति--मु ॥ २७. [२] **इनः समर्थः**—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । इनो न समर्थः—त४.५-मॅ-मु ॥ ७३१. २४. [४] **प्र शिषन्तः प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः**—*मॅ । प्रकर्षेण सिषासंतः—ग१.२; प्रकर्षेण सिषंतः सिषासंतः—त१.२.३.६.७.८-भ२.८; प्रकर्षेणासिषंतः—त४; प्रकर्षेणासिषंतः संत—त५; प्रकर्षेण सिषंतः—भ१.४.७ । प्रशिषन्त प्रकर्षेण शिषन्तः शिषासन्तः—मु ॥ ७३२. १. [५] **शब्दार्थादशिप्रुषी°**—*मॅ-मु । शब्दार्थादशूषिप्रषी°—ग१.२; शब्दार्थादन् (°वन्—त७) पृथ्वी°—त१.२.३.७; शब्दार्थाः दशपृथ्वी°—भ ॥ **क्वन्प्रत्ययः**—*मॅ । त्रन्°—त४.५; वन्°—मु इतरेषु च ॥ ४. **विप्रकृष्टस्य**—ग१.२.-त४.५-भ७-मु । च प्रकृष्टस्य—त१.२.३.६.७.८-भ । च प्रकृष्टस्य च—मॅ ॥ ५. **वर्तमानस्य च**—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वर्तमानस्य—त४.५-मॅ ॥ २८. [७] **वसु धनम्** । ‘ वसु ष्टवे ’ इति संहिता । ‘ वसुः स्तवे ’ इति पदपाठः ॥ ७३३. १. **सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः** । इदं काशिकायां (पा. सू. ७.४. ४५) नोपलभ्यते ॥ १०. [८] ‘अन्नं वा आज्यम्’ इति श्रुतिः कुत उद्धृतेति न ज्ञायते ॥ १५. [८] **लेट्याडागमः**—ग१.२-त१.३.७.८-भ१.२.७.८ । लस्यागमः—भ४ । लेट्यडागमः—त२. ४.५-मॅ-मु ॥

[१०. ११६] ७३४. १८ [२] **अस्य सोमस्य**—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४. ५.८-मु । सोमस्य--मॅ ॥ ७३५. २१ [४] **नुडभावः**—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५. ८-मु । नुडागमः--त४.५; दुडभावः—भ७ । नुडागमाभावः--मॅ ॥ ७३६. २१ [७] **ङयि च इत्याद्युदात्तत्वम्**—ग१-*मॅ-मु । दुयिवेद्यत्वाद्यु°--त१.२.३.६.७.८-भ८; सुवेत्याद्यु°--त४.५; दुःयिवेद्यत्वाद्यु°--भ१.२.४.७ ॥

[१०. ११७] ७३७. २० **°प्रशंसाद्ये**—*मॅ-मु । °प्रशशंसाख्ये--ग१.२; °प्रशंसावाद्ये--त१.२.३.६.७.८; °प्रशंसाद्धे--त४.५; °प्रशंसाचाद्ये--त७-भ१.२.७ ॥ ७३८. १० [२] **चकमानाय कामयमानाय**—ग१.२-त४ । चकमानाय--त३.५.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ ११ **अतिथये**—ग१.२ । अतिशयेन--त-भ-मॅ-मु । ७३९. ६ [४] **व्यतिरेकेण निन्दामाह**—*मॅ-मु । व्यतिरेकेन°--त४.५ । व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह--ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ ॥ २० [५] **एव खलु**—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ । एते खलु--त८ । खलु--त४.५-मॅ-मु ॥ २२ **चक्रा चक्राणि**—ग२-त४.५ । चक्राणि--त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ २९ ‘ अप्रचेताः ’ इति पदस्य उभयथा व्याख्यातत्वात् ‘ यस्य न भवति स वा ’ इत्यावश्यकमिति प्रतिभाति ॥ ७४०. ८ [६] **नैहिकं नामुष्मिकमिति**—ग१.२-त-भ२.४.८-मु । नैहिकं न्वामु°--भ१; नैहिन्वामु°--भ७ । ऐहिकमामुष्मिकमिति--मॅ ॥ १७ [७] **शास्त्रार्थमब्रुवाणाज्जनात्**—त१.२.३.६.७.८-मु । शास्त्रार्थमब्रुवानाज्जनात्--मॅ । अक्षस्य जनस्य--भ; अज्ञस्य जनस्य--ग१.२-त४.५ ॥

[१०. ११८] ७४१. २० [१] °तेजस्क **वा**—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। °तेजस्क--त४.५-मॅ॥

[१०. ११९] ७४५. १२ [११] **अकार्क्षम्**—*मॅ-मु। अकार्ष--ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ१.२.७.८; अकापी--त७; आकार्ष--भ४। 'अकर्षम्' इति पाठः पीटर्सन्महाशयैः स्वीकृतः॥ १७ [१२] **नाभौ**—*मॅ। लभौ--त१.२.३.६.७.८; नभो--त४; नतो--त५; लाभौ--भ७। नभौ--मु॥ 'अभिनभ्यम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम्॥ १९ **अव्ययीभावः**—ग१.२-त७-भ१.२.४-मु। अव्ययीभाव°--त३.४.५.६.८-भ७.८-मॅ॥

[१०. १२०] ७४७. ३० [३] **स्त्रीपुंसरूपेण**—त-भ। स्त्रीपुंरूपेण--मॅ-मु। ऋ. सं. ७.१०४.२३; पा. सू. ५.४.७७ द्रष्टव्यम्॥ ७४८. २७ [५] **बलानि**—त-भ। बहुलानि (?)--मॅ-मु। षष्ठमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम्॥ ७४९. १३ [६] **ढत्वकत्व°**—ग१.२-त१.२.३.४.५.७-भ८-मु। ठत्व°--त६; डत्वकृत्व°--भ१.२.४। टत्वकत्व°--त८-भ७-मॅ॥

[१०. १२१] ७५१. ८ [१] **परमात्मनः**—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। परमात्मनः सकाशात्--ग१.२-त४.५-मॅ॥ ९ **वियदादीनां**—भ४.७। वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां—त-मॅ-मु॥ —°**स्तदुपहितो**—त-भ-मु। °स्तदुपाहितो—मॅ॥ ७५२. १७ [३] **इत्येकदेश°**—§-मु। इत्येकादेश°—मॅ (मुद्रणदोषः ?)॥ १९ **पूर्वपदस्य**—ग१.२। पूर्वपदं—भ२.८-मॅ। पूर्वपदं...... आद्युदात्तं—मु॥ ३१ [४] **प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः**। प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणादिशः ईशितव्याः—ग१.२-भ२.४.७; प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः—त१.२.३.६.७.८-भ८-पीटर्सन्। ईशितव्याः—त४.५। प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्या कोणदिशः ईशान्यन्ताः—मुँ। प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानांता वा—मॅ। मॅक्समुल्लरटिप्पणी[1] पीटर्सन्टिप्पणी[2] च द्रष्टव्या। उभाभ्यामपि स्वीकृतपाठौ समर्थितौ। लिखितपुस्तकेषूपलभ्यमानः पाठ एव समीचीनः, अभ्यूहो मास्त्विति पीटर्सनमहाशयानां मतम्। अस्मन्मते 'प्राच्यारम्भा' इत्यभ्यूह आवश्यकः किंतु न 'ईशानान्तो वा' इति। 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः' इति पदयोर्भावात् 'प्राच्यारम्भा' इत्यावश्यकं प्रतिभाति। प्रथमतः भाष्यकारः 'प्रदिशः' इति पदं 'प्राच्यारम्भा दिशः' इति व्याख्यातुमैच्छत्, परं अनन्तरं 'बाहू' इति पदं प्रधानदिक्त्वेन व्याख्येयमिति प्राप्ते पुनः 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः' इति प्रदिक्पदं व्याख्यातवान्। मॅक्समुल्लरमहाशयानामयं विचारोऽस्माकं संमतः। 'भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च' इति यदि स्यात्, समीचीनमभविष्यत्। 'ईशानान्ताः' इत्यभ्यूहस्तावत् सर्वथानावश्यकः प्रतिभाति। यस्य प्रदिश ईशितव्या इति समीचीनार्थवहम्। वस्तुतः यस्येमाः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः......भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च यस्य स्वभूताः' इति पाठः समीचीनः स्यात्। किंतु 'प्रारंभा' इति लिखितपुस्तकेषु वर्तते अतः 'प्राच्यारंभा' इत्यभ्यूह्य पाठनिर्धारणमावश्यकम्। 'इमाश्च प्रदिशः प्रधानभूताश्चतस्रो दिशः यस्य देवस्य बाहू बाहुभूताः तस्मै' इत्यथर्ववेद (४.२.५) भाष्यम्॥ ७५३. ५ [५] **उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा**—भ७-मु। उद्गूर्णविशेषागहनरूपा कृता—ग१.२; उद्गूर्णविशेषागहनरूपा तता—त१.२.३.६.७.८-भ४.५.८;

---

1. Preface to the Sixth Volume of the First Edition, Vol. IV, p. cxxxviii. f. (2nd Edn.).
2. Hymns from the Ṛgveda (Bombay, 1888).

उद्गूर्णाविशेषागहनरूपा–त४.५; उद्गूर्णविशेषागहनसंपा तता–भ२। उद्गूर्णं विशेषागहनरूपं वा–*मॅ। २०. [६] अत एव अभ्यस्ता°—ग१.२-त४.५। अभ्यस्ता°–त१.२.३.६.७.८-भ-मॅ-मु॥ ७५४. १४. [८] यश्चित् यश्च—ग१.२-त४.५-भ२। यश्च–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु॥

[१०. १२२.] ७५५. २८. [१] लेट्यडागमः—ग१.२-त४.५-भ७-मु। लेट्याडागमः–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८। लेट् लेट्यडागमः–मॅ॥ २९. विश्वशब्दोपपदात्—§-मु। विश्वशब्दोपधात्–मॅ॥ ७५७. १३. [४] यजमानं पृणन्तं—ग२। यजमानं तं–त१.२.३.७.८-भ। यजमानं–मॅ-मु॥ २२. [५] नोऽस्माभिः। 'नः' इति मन्त्रे नास्ति॥ ७५८. २. [६] सुशकां—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.५.८-मु। सुशक्तां–त४.५; सुशक–भ१; सुशकं–भ७। सुशक्यां–मॅ॥

[१०. १२३.] ७५९. २४. [२] नभस्याकाशे – – –—भ७-मॅ। नभस्यकाथ जात तस्यास्य हर्यतस्य पृष्ठं दर्शि दृश्यते। ऋतस्य उदकस्य सानौ उच्छ्रिते देशे विष्टपि विष्टब्धे भ्राट् दीप्यमानं तमिमं समानं योनिं सर्वसाधारमुदकस्थानं–ग१.२। आकाशस्य पंक्तिरेका त्यक्तास्ति–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८। नभस्याकाशस्य–त४.५-मु॥ ७६०. २३. [५] उपगम्य—उपगत्य–§-मॅ-मु। अस्मिन्नेव मन्त्रभाष्ये 'उपगम्य' इत्यनन्तरमागतम्॥ २५. जरयितारं—ग२। रजयितारं–त१.२.३.६.७.८; रजतारं--भ; जारयितारं–त४.५-मॅ-मु॥ ७६१. १५. [७] गवि गन् धृत्नो वः—ग२-मॅ-मु। इतरलिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः॥ १६. गन्भावश्च—त४-*मॅ। गन्नावश्च–त५। गंभावश्च–ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु॥

[१०. १२४.] ७६२. ८. आद्याग्नेयी—§। आग्नेय्याद्या–अनु.॥ ७६३. २१. [४] बहून् संवत्सरान्—§-मु। संवत्सरान्–मॅ॥

[१०. १२५.] ७६६. २३. [२] दधामि धारयामि—त१। दधामि प्रयच्छामि–ग१.२-त४.५-भ२; दधामि–त२.६; दधामि धारयामि प्रयच्छामि–त७। धारयामि–त३.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु॥ ७६७. [४] श्वासोच्छ्वास°—भ७। श्वासोच्छ्वासादि°–त-भ२.८-मॅ-मु॥ ११. श्नुप्रत्ययः। धातोः—त२-भ४.७। श्नप्रत्ययः धातोः–त१.३.६.७.८-भ२.५.८; श्नप्रत्ययः–त४.५; श्नप्रत्ययः धातोः–भ७। श्नुधातोः–मॅ-मु॥ २४. [५] यं कामये—ग१.२। कामये–त-भ-मॅ-मु॥ ७६९. २. [८] सर्वस्मात्—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। सर्वात् (?)–त४.५-मॅ॥

[१०. १२८.] ७७५. १०. [४] विवादपदेषु—ग१.२-भ२। विवादपरेषु–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८; विवादेपरेषु-भ५। विवादेषु–त४.५-मॅ-मु॥ ११. अङ्—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८। आङ्-भ७। अट्–त४.५-मॅ। आट्–मु॥ षण्मोर्वीरंहसः......। श. ब्रा. १.५.१.२२; ऋ. सं. ६.४७.३; १०.१४.१६ द्रष्टव्यम्॥ २२. [५] यथा—भ२.७। तथा–ग१.२-त मॅ-मु॥ २३. प्रयतध्वम्—ग२-त-भ२.८। प्रयध्वं–भ१; प्रयत्वध्वं–भ४। प्रयच्छध्वं–भ७-मॅ-मु॥

[१०. १२९] ७७७. १५. सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र—*मॅ-मु। सृष्टिस्थित्यादिप्रलया°-§॥ ७७८. ८. [१] चाक्षेपमुखेन—ग१.२-भ२-*मॅ-मु। चापेक्षामुखेन–त१.२.७-

चाक्षेपमुखेन–त४.५; चाक्षामुखेन–त६; चाणाक्षामुखेन–भ८; चापेन३; चानेक्षामुखेन–त३.८; चाक्षेपसुखेन–त४.५; चाक्षामुखेन–त६; चाणाक्षामुखेन–भ८; चापेक्षमुखेन भ४ ॥ ११. **आत्रियमाण°**—ग१.२-त-भ२.४.८। आवार्याभावादात्रियमाण°–भ७-मॅ-मु ॥ १४. **भोगे**—ग१.२-त१-भ२.८। भा-त२.६.८; मा-त३; भोग–त४-भ४; भोगि–त५; न-त७। वा-भ७-मॅ-मु ॥ २१. **दुरवस्थानं**—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-मु। दुःखस्थानं–भ४.७.८-मॅ ॥ ७७९. ४. [२] **ओदनः**—त५-भ४.७.८। ओदना–त२.६.८; उदना–त३.७; ओदन–त१; उदनः–भ२। ओदनं–त४-मॅ-मु ॥ ६. **रात्र्या**—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८। आह न रात्र्या अहश्च–त४.५-भ४.७। न रात्र्या-मॅ ॥ **नासीत्**—§-मु। आसीत्-मॅ ॥ १२. **शुद्ध**—*मॅ-मु। शुभ्र–त१.२.३.४.५.६.७-भ; शुभ्र–त८। ‘अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध’ इति कुत उद्धृतम्? ॥ ७८०. १५. [३] **तद्रूपता तदात्मनाम्**—*मॅ-मु। तद्रूपतां तदासतां-त१; तद्रूपतां तदात्मतां–त२.४.५.६.७-भ२.७.८; तद्रूपतां तदात्मनां–त३.८ ॥ ७८१. १५. [४] इति श्रुतिः। **आत्मना इत्थमवगमितेऽर्थे**—भ४-मु। इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितेथो–त१-भ२.८; इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितथा–(°गातितथा-त७)–त२.३.६.७.८; इति श्रुत्यात्मना इत्थमवगमितेथा–त४.५; इति श्रुतिरात्मनेत्थमवगमतेर्थे–भ७ । इति श्रुत्यात्मनेत्थमवगमितेर्थे–मॅ। ‘श्रुतिः’ इति पदमनावश्यकम्। मॅ-पाठे ‘तथा चाम्नायते’ ‘इत्थम्’ इत्यनावश्यकम् ॥ ७८२. २४. [६] **निगमयति**—§-मु। निर्गमयति (?)-मॅ ॥ ७८३. ५. [७] **द्रढयति**—भ४-मु। दृढयति–त-भ२.८-मॅ ॥ ६. **न कदाचिद्°**—ग१.२-त४-भ२.४.७। कदाचिद°–त१.२.३.५.६.७.८-भ८-मॅ-मु ॥ १४. **°बोधा न तर्हि**—§। °बोधना तर्हि (?)-मॅ-मु ॥ १५. **ईश्वरमेव**—ग२। ईश्वरः वेद–त३.६.७.८-भ२.८; ईश्वरवेद-त४.५। ईश्वरो वेदं–त१-मॅ-मु ॥ २०. **गते व्याप्ते**—ग१.२-त१.२.६.८-भ४.५। व्याप्ते–त४.५। गंतव्ये–मॅ-मु ॥

[१०. १३०] ७८४. ७ [१] **य उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः**—ग१.२। यदुक्तः सर्गालोको (स्वर्गो लोको–त१; सर्गालोव्हो–त७; सर्गालको–भ५) यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः–त१.२.६.७-भ५। – –। पितरः–मॅ। पितरः–मु ॥ ८ **सर्जनेन**—ग१.२। सर्वजनेन–त-भ। स्ववयनेन–*मॅ-मु। ‘स्वसर्जनेन’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १५ **विश्वतः सर्वतः**—§-मु। सर्वतो विश्वतः (?)–मॅ ॥ १७ **एवमायामविस्तारवान्**। एवमायावि°–ग१.२-भ२; एकमायावि°–त२.३.६.७.८-भ१.४.५.८। एवमायतो विस्तारवान्–मॅ-मु। ६ पङ्क्तिर्द्रष्टव्या ॥ ७८६. २२ [५] **सर्वयागोपकरणाः**—ग१.२-भ-मु। यागोपकारणाः–त। यागोपकाराः–मॅ ॥ ७८८. ३१ [३] **वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च**। एकस्य पदस्य व्याख्यानद्वयम् ॥ ७९०. १ [७] **सुष्टु त्राता**—§-मु। सुत्राता–मॅ ॥

[१०. १३२] ७९०. ९-१० **मैत्रावरुणं......°देवतान्त्या**। ‘मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यन्त्या’ इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २८ [२] **हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ**—ग१.२-भ। हे मित्रावरुणौ–त-मॅ-मु ॥ ७९१. १३ [३] इत्याकारलोपः–त-भ-मु। इत्यकार°–मॅ ॥ ७९२. ८ [५] **मित्रो वरुणो वा**—*भ२.८-*मॅ-मु। मित्रावरुणौ वा–ग१.२-त४; मित्रावरुणौ वा–त१.२.३.५.६.७.८-भ४; मित्रावरुणो–भ१.७ ॥

[१०. १३३] ७९४. ११ [२] **हे इन्द्र त्वं**—ग१.२-त४.५। हे इंद्र–त३.६.७.८-

भर.८-मॅ-मु ॥ १७ तं तादृशं—ग१.२-त४.५। तादृशं–त३.६.७.८-भर.८-मॅ-मु ॥ त्वा त्वां—त४.५। त्वां–त३.६.७.८-भर.८-मॅ-मु ॥ १९ °लोपः। गतमन्यन्—ग१.२-त४.५। °लोपः–त३.६.७.८-भर.८-मॅ-मु ॥ ७३६. १० [७] कर्मण्यप्—ग१.२-त४.५। कर्मण्यण्–त३.६.७.८-भर.८-मॅ-मु ॥

[१०. १३४] ७९६. २५ [१] आप्रासि—त१.२.३.६.७.८-भ। आप्रथयसि–त४.५-मॅ-मु ॥ २८ जनित्री साधु जनयित्री—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ। जनित्री जनयित्री–मु। जनित्री–त४.५-मॅ ॥ ७९८. ३ [४] अन्नानि धनानि वा—ग१.२। अन्नानि वा–त-भ-मॅ-मु ॥ १४ [५] वियुत्य—ग२। वियता–त-भ-मॅ-मु। 'वियता' इति व्याख्यानं न समीचीनं, किंत्वभ्यूहोऽनावश्यक इति मॅक्समुल्लरमतम् ॥

[१०. १३५] ८००. ५ [२] दोषानावि°—ग१.२। दोषान्यावि°–त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; दोषाण्यावि°–भ७। दूषणान्यावि°–मॅ-मु ॥ १९ [३] पुण्यपापात्मकं—ग१.२-त१.३.६.७.८-भ-मु। पुण्यं पुण्यकामात्मकं–त४.५। पुण्यापुण्यात्मकं–मॅ ॥ ८०१. १५ [५] सार्वात्म्य°—ग१.२-भ१-मु। सर्वात्म°–त१.२.३.६.७.८। सर्वात्म्य°–त४.५-भर.४.८-मॅ ॥ १८ निर्वर्तयति—*मॅ-मु। निर्वर्तयते–ग१.२। निवर्तयति–त-भ ॥ --निर्वर्तयितु°—*मॅ-मु। निर्वर्तयतु°–ग१.२; निवर्तयितु°–त-भ ॥ निर्वर्त्यस्या°—ग१.२-*मॅ-मु। निवर्त्यस्या°–त-भर.४.८; विवर्त्यस्या°–भ७ ॥ १९ सार्वात्म्या°—ग१.२-त-भ-मु। सर्वात्म्या°–मॅ ॥

[१०. १३६] ८०४. २५ [७] आलोडयति—*मॅ-मु। श्वालोकयति–त१.३.७; श्वोलोकयति–त२; आलोकंयंति–त४; आलोकंयति–त५; श्वलोकयति–त६; आलोकयति–भ ॥

[१०. १३७] ८०६. ११ [५] विधा विश्वानि—ग१.२-त४-भर-मु। विश्वानि–त३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ ॥

[१०. १३८.] ८०७. २३. [२] श्वञ्चयः अगमयः—ग१.२-त४.५-भर। श्वंचयः–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ८०९. २. [५] अप्रहृतसेनः—ग१.२-*मॅ-मु। प्रकृतसेनः–त१.२.३.६.७.८-भ१; अहृतसेनः–त४.५; प्रहृतसेनः–भ१.२.४.८ ॥ २३. [६] स्तोतव्यानीत्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु। आम्नातव्यानीत्यर्थः–त५-मॅ ॥

[१०. १३९.] ८१०. २०. [२] इत्यकारलोपे—त४-भ७। इत्यःकारलोपे–ग१; इत्यर्थः कारलोपे–ग२। इत्याकारलोपे–त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.८-मॅ-मु ॥ ८१२. २. [६] प्रवहणे निमित्तभूते—त१.२.३.७-भर.८-मु। निमित्तभूते–भ१.४.७-प्रवहणनिमित्तभूते–मॅ ॥ ७. [६] लेट्याडागमः—त१.२.३.६.७। लेट्यडागमः–त४.५.८-भ-मॅ-मु ॥

[१०. १४०.] ८१२. २०. [१] वसु धनं—§-मु। वसुर्धनं (!)-मॅ ॥ ८१३. ७. [३] हितः—तर.३.७-भ। कर्मभिर्हितः–मॅ-मु ॥ १०. इत्यस्य—§-मॅ-मु। 'इत्यत्र' इति समीचीनमिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. १४२.] ८१६. २२. [२] प्रादुर्भवनं। प्रादुर्भावं–मॅ-मु ॥ ८१८. ८. [६] आक्रम्य—त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु। अक्रम्य–त८। अभिक्रम्य–मॅ ॥ १२. अव्वा कर्तव्यः—*मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४३.] ८१९. २४. [१] ऊहू—त४-मु। ऊद्-त८-म२.७.८-मॅ। त्यूद्-त७.३॥ ८२१. १६. [५] पुनर्युवामकुरुतम्—त२-म१.४। पुनर्युवानं कुरुतं-त४.५-म७-मॅ-मु॥ १७. अडभावश्च। लुङि वा मन्त्रे घस इति च्लेर्लुक्—म२। अडभावश्च लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्-त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८.। अडभावश्च-मॅ-मु॥

[१०. १४४.] ८२२. २३. [२] यजमानं च—त-म-मु। यजमानं-मॅ॥ ८२३. १९. [५] जागार जजागार—त१.२.३.६.७.८-म-मु। जजागार-त४। जागार--त५-मॅ॥ ८२४. १. [६] यद्वा अस्मदस्मत्तः......°त्यन्वयः—*मॅ-मु। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम्॥

[१०. १४५.] ८२४. ४. अत एतत्सूक्त°—त१.२.३.७-म२.७.८-मु। एत एव सूक्त°-म१। अत एव सूक्त°--म४-मॅ॥ १०. °रभिमन्त्रणम्—*मॅ-मु। °रभिमंत्रणे--त-म१.२.८; °भिमंत्रेण--म४॥ ८२५. ५. [४] नो न खलु—म२.८। नो खलु--त-म१.४.७-मॅ-मु॥ ७. गमयामसि गमयामः—त१.४-म२। गमसि गयामः--त२.३.६.७.८-म१.४.७; गमयामसि गमयाम--त५; गमयामसि गयामः--त७। गमयामसि--मॅ-मु॥ १४. [५] अभिभवाव—त४.५-म२। अभिभवेम--म७। अभिभवाम--त३.६.७.८-म८-मॅ-मु॥

[१०. १४६.] ८२६. १६. [२] वृषारवोक्तस्य शब्दस्य—म१.२.४। वृषारवेकेस्य शब्दस्य--त१.२.३.६.८; वृषारकोक्तस्य शब्दस्य--त४; वृषारकेस्य शब्दस्य--त७; वृषारवे स्वशब्दस्य--म७। वृषारवाय स्वशब्दस्य--मॅ-मु। स्वीकृतपाठो यद्यपि मॅक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धस्तथापि तैः समर्थितः॥ चीचीशब्दकरणेन—म२। °करणे--त१.२.३.७-म१.४.७.८-मु। °कारेण--*मॅ। स्वीकृतपाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः॥ १७. आघाटिभिरिव। आघाटयो घाटलिकाः--*मॅ-मु। आघाटिभिरिव आघाटया घाटलिकाः--त१.२.३.६.७.८; आघाटिभिरिव आघाट आघाटलिकाः--त४; आघाटिभिर्मरतक आघाट आघाटलिकाः--त५; आघाटिभिरिव आघाटय आघाटलिकाः--ग१.२-म२॥ २८. [३] अपेक्षितं—ग१.२-त४.५-म१.२.४.८। अरण्ये क्षतं--त१.२.३.६.७.८; अरण्ये कृतं--म५। अरण्ये क्षत्रं--मु। अरण्ये क्षतं--मॅ॥ ८२७. ५. [४] पक्षिमृगादिशब्दं—ग२। पक्षिमृगादि--त४.५। पक्षिमृगादिकं शब्दं--त३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु। तै. ब्रा. २.५.५.७ भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्॥

[१०. १४७.] ८२८. २५. [३] पुरुहूत बहुभिराहूत—ग१.२-त४.५। पुरुहूत--त३.६.७.८-म२.८-मॅ-मु॥ सूरिषु स्तोतृषु—ग१.२-त४.५-म२। सूरिषु-त१.२.३.६.७.८-म२-मॅ-मु॥ २६. अभिकामयस्व वा—त-म। अभिकामयस्व-मॅ-मु॥

[१०. १४८] ८२९.२४. [१] बहुबल बहुधन वा—ग१.२। बहुबलधन वा-त३.६-म२.७; बहुलधन वा-त४.५; बहुलं धन पा-म१.४.८; बहुलंधन-म७। बहुलधन--मॅ-मु॥ २६. यस्य—ग१.२-त१.२.३.६.७.८.म२.८। यद्वा यस्य-त४.५-मॅ-मु॥ ८३०. ६. [२] विशः प्रजाः—ग१.२-म२-*मॅ। विशः जातः-त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-मु। विशः प्रभाः-त४.५; विवश जातः-म७॥ १६. [३] सर्वदा भवेम। भवेम-मॅ-मु॥

[१०.१४९] ८३१. १३. अर्चत आर्षं—*मॅ-मु। अर्चतस्यार्षं-ग१.२-त७-म१.२.८; अर्षतस्यार्द-त१.२.३.८-म४; अर्चतस्यार्ष-त४.५॥ २६. [१] शिक्षकः सादी—ग१.२-

भर । शिक्षकः साक्षी—त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८ । शिक्षकः–मॅ-मु ॥ ८३२. ८. [२] ऊर्ध्वमवस्थितं—ग१.२-त-भ१.२.४ । ऊर्ध्वमिव स्थितं–भ८ । ऊर्ध्वमेव स्थितं–भ७-मॅ-मु ॥ ९. अस्तेर्लङि—त-भ । अस्तेर्लुङि–मॅ-मु ॥ २९. [४] योद्धा—ग१.२ । वा–त१.२.३.६.७.८-भ । च–त४.५-मॅ-मु ॥

[१०. १५०] ८३४. २१. [४] विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य—*मॅ-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥ २२. धनसातये—त-भ । धनस्य सातये–मॅ-मु ॥

[१०. १५२] ८३६. १३. भरद्वाजपुत्रस्य शासनान्न—ग१.२-त४.५ । शासनान्न–त३.६.७.८-भर.८-मॅ-मु ॥ २१. [१] एतत्संज्ञोऽहं—ग१.२-त४.५-भर । तत्संज्ञोऽहं–त३.६.७.८-भर.८-मॅ.मु ॥ २२. भवासि—ग१.२-त४.५-भर । भवसीति–त३.६.७.८-भ८-मॅ-मु ॥

[१०. १५३] ८३८. २१. [३] आवरकापनोदनेन—ग१.२-त४-भर । आकारका°–त१.२.३.६.७.८-भ । आवारका°–मॅ-मु ॥ ८३९. १. [५] अभिभूरसि—ग२-त४-भर । असि–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८ । अभिभूः–मॅ-मु ॥

[१०. १५४] ८३९. १७. [१] यदाथर्वणाङ्गिरसो—*मॅ-मु । यदथर्वागिरसो--ग१२;. यदथर्वणांगिरसो--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४; यदथर्वाणंगिरसो--भ७; यद–र्वणांगिरसो--भ८ ॥ यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या, यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या । तैत्तिरीयारण्यके 'कूल्या' इति दीर्घम् ॥ १८. अपि—ग२-त४-भर । प्रत्यपि--त३.६.७.८-भ८-मॅ-मु ॥

[१०. १५५.] ८४०. २८. [१] विकृताङ्गि—§-मु । विकृतांगे (?)-मॅ ॥ ८४१. १०. [२] अराय्यम् अदात्रीं दान°—भ । अराय्यं अदान°--त१.२.३.६.८; अराज्यं अदात्रीं राज्य°--त४.५ । अराय्यं दान°--त७-मॅ-मु ॥ ८४२. २. [४] तवादेशः—ग१.२-भर । तन्वादेशः--त१.२.३.६.७.८-भ१.७.८; तनादेशः--त४.५; दद्यादेशः--भ४ । तनवादेशः--मॅ-मु ॥ ९. [५] पर्यनेषत पर्यनयन्—ग१.२-*मॅ । पर्यनेषत् पर्यनयत्--त१.२.३.६; पर्यनेषत् पर्यनयत--त४.५-भ१.४.७-मु; पर्यनेषत पर्यनयत्--त८-भ८; पर्यनेषत् पर्यनयन्--त७-भर ॥

[१०. १५६.] ८४३. ३. [३] अश्वैश्वोपेतं—§-मु । अश्वोपेतं--मॅ ॥ ४. अङ्घि—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भर-*मॅ-मु । अद्धि--त४.५-भ७; अड्बि--भ१.८; अंड्बि--भ४ ॥ ११. [४] उपर्यवस्थापितवानसि—ग१.२ । उपर्यवस्थितवानसि--त-भ-मॅ-मु । ऋ. सं. ८. ८९. ७ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १५७] ८४३. २१ इमा नु कं—त१.२.३.६.७-भर-अनु । इमा नु–त८-भ१.४-मॅ-मु ॥

[१०. १५८] ८४५. ११ [३] विदधातु—ग१.२-त७ । विधातु–त१.२.३.४.५-भ । दधातु–मॅ-मु ॥ १६ [४]प्रकाशकं तदनुग्राहकं—ग१.२-त४.५-भर.८-मु । प्रकाशकं–त१.२.६.८; प्रकाशं तदनुग्राहकं–भ१.४; प्रकाशे तदनुग्राहकं–भ७ । प्रकाशकं तदानुग्राहकं–मॅ ॥

[१०. १६०] ८४९. १२ [५] अश्वानात्मन इच्छन्तः—त४.५-भर । अश्वान इच्छंतः--त१.२.३.६.७.८-भ८ । अश्वानिच्छंतः--भ१.४-मॅ-मु ॥

[१०. १६१] ८५०. २१ [३] सहस्राक्षेण। सहस्रमिति—त१.२.३.७-भ१.२.४.८-मु। सहस्रमिति--भ७-मॅ ॥

[१०. १६३] ८५३. १० [१] उद्धारयामि—*मॅ। उद्धरयामि--त१.२.३.६.७.८-भ-मु। उद्धरयामि--त४.५ ॥ १२. छुबुकाच्चुबुकात्—भ२.८-*मॅ-मु। छुबुकात् चुचुकात्--त१.२.३.४.५.७.८; छुबुकात्--त६; छुबुकात्--भ१; छुकात्--भ४; छवुकात्--भ७ ॥ १७ उद्धारयामि—*मॅ। उद्धारयामि–त४.५; उद्धरयामि--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु ॥ ८५४. १६ [४] जघनाभ्यां—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.७। जंघनाभ्यां--भ८-मॅ-मु ॥

[१०. १६४] ८५६. ४ [४] अभितो द्रोहकं—त१.२.६.७.८-भ१.२.४.७। अभिद्रोहकं--त४.५; अभितो द्राह अभितो द्रोहकं--त३। अभितो द्रोहं--मॅ-मु ॥

[१०. १६५] ८५६. १९ प्रायश्चित्तं—ग१.२-त१.२.३.६.७-*मॅ। प्रायाश्चित्त--त४.५; प्रायश्चित्तं मद--भ१.४; प्रायश्चित्तं महद--भ५। प्रायश्चित्तमिदं--मु-अनु ॥ ८५७. ५ [२] इषितो गतः—ग१.२-त४.५-भ२। इषितः--त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मॅ-मु ॥ ८५८. ७ [५] विश्वानि सर्वाणि—ग१.२-त४.५-भ२। सर्वाणि विश्वानि--त१.३.६.७.८-भ८। सर्वाणि--मॅ-मु ॥

[१०.१६६] ८५८.१३. प्रयाणसमये – – – जपेत्–मॅ। प्रयाणसमये निर्गमनावं जपेत्--त१; प्रयाणसमये निर्गमनाद्यं जपेत्–त२.३.६.८-भ१.४; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्–त७; प्रयाणसमये निर्गच्छमानाद्यं जपेत्–भ२; प्रयाणसमये निर्गमनाद्व्वं जपेत्–भ५; प्रयाणसमये निर्गमनात्वं जपेत्–भ८; प्रयाणसमये निर्गच्छतार्थं जपेत्–ग१; प्रयाणसमये निर्गच्छन्मार्गे जपेत्–त४.५। प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्--मु। 'प्रयाणसमये गृहमाभिगच्छन्नेतज्जपेत्' इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति। 'प्रयाणसमये' इति वचनात् लिखितपुस्तकपाठेभ्यश्चानुमातुं शक्यं यद्भाष्यकारैरेतत्सूक्तमन्यथा विनियुक्तम् ॥ ८५९. ९. [३] उभे आर्त्नीइव—ग१.२-त४.५-भ२। आर्त्नी इव–त३.६.७.८-भ८-मॅ-मु ॥ २८ [५] वृष्टाज्जलात्—त१.२.३.६.७-भ। वृषाज्जलात्–त८; निष्कृष्टांजसात्–त४.५। वृष्टिजलात्–मॅ-मु ॥

[१०. १६७] ८६०. १३ [१] न केवल°—त-भ-मु। नः केवल° (?)–मॅ ॥ १९. [२] स्वर्जितम् उक्त°—त-भ-मु। उक्त°–मॅ ॥ २२ देशे—त-भ-मु। यज्ञे–मॅ ॥

[१०. १६८] ८६१. ३१ [२] स्वयुक्—§-मॅ। सयुक्–मु। 'सयुक्' इति संहितापाठः ॥ ८६२. ११ [३] सत्यवान् यज्ञवान्वा—भ२। सत्यवान्वा–त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८। सत्यवान्–मॅ-मु ॥ २० [४] शनैर्गच्छति—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। शनैर्गतिः–त४.५-मॅ ॥

[१०. १६९] ८६३. ३ [१] प्रीणयित्रीः—त६-भ२.७। प्राणयित्रीः–त३.४.५.७.८-भ८-मॅ-मु। ऋ. सं. १०. ३०. १४; १. ८०. ४ द्रष्टव्यम् ॥ १५ [३] या देवेष्विति द्वाभ्यां—त-भ-मु। द्वाभ्यां–मॅ ॥

[१०. १७०] ८६५. १२ [४] रोचनं रोचमानं स्थानम्—भ२। रोचमास्थानं–त१; रोचनमास्थानं–त२.३.६.७.८; रोचमानं स्थानं–भ१.४.८। रोचनं स्थानं–त४.५-भ७-मॅ। रोचनं–मु ॥

[१०. १७१] ८६६. ८ [४] **सायंसमये**—ग१.२-त४.५ । समये–त१.२.६.८-भ १.४; अस्तमये–भ७ । अस्तसमये–मॅ-मु ॥ **प्रातःकाले**—ग१.२-त४.५ । काले–त१.२.६.८-भ १.४ । उदयकाले–भ७-मॅ-मु ॥

[१०. १७२] ८६६. १५ **सूत्रितम् आ याहि वनसा सहेति नव समाम्नाता इति** । आ याहि वनसा सहेति नव (वन–त१; नंव-त७) समाम्नाता (समाम्ना–त२.६-मु) (इति–त७)–त१.२.६.७-मु । सूत्रितं इमा नु कं भुवना सीषधामा याहि वनसा सहेति–ग१.२ । त३-भ १.२.४-पुस्तकेष्ववकाश उत्सृष्टः । सूत्रितं–त४.५-मॅ ॥ १८ [१] **धनेन वा**—ग१.२-धनेन–त-भ-मॅ-मु ॥

[१०. १७३] ८६७. १८. [१] **त्वा त्वां**—ग१.२-त४-भ । त्वा--त१.२.५.६.७ । त्वां--त३.८-मॅ-मु ॥

[१०. १७४] ८६९. १७–२१ [२] **हे राजन् ...... °वात्रापि संबोध्यः**—त१.२.३.६.७-मु । (शपत्नान्--त१.२.३.६; 'या' इत्यस्य स्थाने यात्य--त१.२.३.६; 'अपि' नास्ति--त७; पृतना--त७; आत्मानमिच्छंतं--त१.२.३.६.७; ईषेति--त१.२.३.६; 'ईर्ष्यति' नास्ति--त७; 'तिरस्' नास्ति--त७-मु; ईर्ष्यान्यां--त१.३.६; ईर्षायां--त७)। इतरपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च द्वितीयमन्त्रभाष्यं नास्ति । मॅक्समुल्लरमहाशयैः मु-पुस्तकस्थं भाष्यं स्वकीयटिप्पण्यामुद्धृतं तस्य प्रामाण्यं चाक्षिप्तम् । परं त्विदं भाष्यं लिखितपुस्तकेषु केषुचिदुपलब्धं, न कपोलकल्पितमिति व्यक्तमेव । मॅ-संपादितलिखितपुस्तकसंग्रहापेक्षया मु-पुस्तक-संपादकैरस्माभिश्च संपादितः पुस्तकसंग्रहः समृद्धतर इत्यप्येतेन स्पष्टं भवति ॥ २८. [३] **असासि**—त१.२.३.७-भ२-मु । इति सासि--भ८ । असि--भ१-४.७-मॅ ॥

[१०. १७५] ८७१. ८. [४] **सुवतु**—*मॅ-मु । प्रस्वतु--ग१.२; प्रभुवतु--त१.२.३.६.७.८; प्रसवतु--त४.५; प्रसुवतु--भ ॥

[१०. १७६.] ८७२. १८. [४] **देवादेव°**—त१.२.३.६.७.८-भ१.२-मु । देवदेव°–त४.५; देववादेव°--भ४; अमरणदेवतादेव°--भ७ । देव°--भ८-मॅ ॥ **मनुष्यात् मनुष्य°**—त-भ १.२.४.८ । मनुष्य°--भ७-मॅ-मु ॥

[१०. १७७.] ८७३. ३. [१] **हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्**—*-मॅ-मु ॥ लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः । मॅक्समुल्लरमहाशयानामभ्यूहो युक्त एव[1] ॥

[१०. १७८] ८७४. २४. [१] **तार्क्ष्यं...गर्गादिः**—*मॅ-मु । अत्रापि लिखितपुस्तकपाठानामबद्धत्वान्मॅ-अभ्यूहो युक्तः[2] ॥ ग१.२-पुस्तकद्वयमत्र समाप्तम् ॥ ८७५. ६. **डप्रत्ययः**–*मॅ-मु । इद्प्रत्ययः--त१.२.३.६.७.८-भ; इडप्रत्ययः--त४.५ ॥

[१०. १७९] ८७६. १ **शिबिर्नाम**—त४.५.६.७-भ-मु । शिबि°--त१.२.३.८-मॅ ॥ २. **रोहिदश्वपुत्रो** । रुशदश्वपुत्रो इति अनुक्रमणीभाष्यपाठः ॥ ३. **शिबि°**—त१.२.३.५.६--भ-मु-अनु । शिबि°--त४-७.८-मॅ ॥ ४. **दधिघर्मे**—त४.५.७-भ२-*मॅ । दधिघर्म्यै--त१.३.६.८-भ८-मु॥

1. Preface to the Sixth Volume of the first edition, Vol. IV, p. cxli, 2nd edn.
2. Ibid. p. cxl.

[१०. १८०] ८७७. १४ हविःषु । हविषु--त४.५ । हविषि--त३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥ २५ [१] रेशब्दाच्च—त१.२.३.६.७.८-भ । रैशब्दाच्च--त४.५-मॅ-मु । ऋ.सं. १.१८. २; ७९.५; ९२.१४; ९५.११; ११६.१८ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १८२] ८७९. २४ [१] क्षिपत् क्षिपतु—त४.५-भ१.२.४ । क्षिपतु--त१.२. ३.८-भ८-मु; क्षिपंतु--त६ । क्षिपत्--त७-भ७-मॅ ॥

[१०. १८३] ८८०. ११ ऋचः—*मॅ-मु । अंत्याः ऋचः--त१.२.३.६.७.८-भ१.२. ४.८; इत्याचरु--त४.५; अनृचः—भ७ ॥ ८८१. १२ [३] सर्वजननहेतुः—भ७ । सर्वजन-हेतुः--त३.४.५.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु ॥

[१०. १८४] ८८१. १३ गर्भाणां कर्ता—त४.५-भ७ । गर्भाणां--त३.६.७.८-भ२. ८-मॅ-मु । २३ [१] विसृजत्वित्यर्थः—त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मु । सृजत्वि०--त४-५-मॅ ॥ २४. स्रावपातापप्रसवा—त३-भ१.४.८-*मॅ । म्नावपाताप०--त१.२.६.८; स्रावपाताप्रसवा--त४. ५.७; स्रावपाताय०--भ२; स्रावपातप्रसवा--भ७ । गर्भपातापप्रसवा--मु ॥

[१०. १८५] ८८२. १३ [१] त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते । '०छन्दसीष्यते' इति काशिकावचनम् ॥

[१०. १८७] ८८३. २६ [२] धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे—भ२ । धन्वांत-रिक्ष धन्वंतरिक्षे--त१.२.३.६.८; यद्वांतरिक्षं न्वनांतरिक्षे--त४.५; धन्वांतरिक्षं धन्वंतरिक्षे--त७; धन्वन्यंतरिक्षे--भ१.७; धन्वान्यंतरिक्षे--भ४; धन्वांतरिक्षे--भ८ । धन्वान्तरिक्षं--मु । धन्वांतरिक्षं धन्वांतरिक्षं--मॅ ॥ २७. प्रकाशते—भ७ । प्रकाशयते--मॅ-मु इतरेषु च ॥ ८८४. १ [४] अभि अभिमुखं—भ । अभिमुखं--त-मॅ-मु ॥

[१०. १८९] ८८५. २९ [३] स्तुतिरूपा—त-भ । श्रुतिरूपा (?)—मॅ-मु ॥ ३२ [३] सूर्यं सेवत इत्यर्थः—भ२.४.८ । स्तूयते सूर्यं सवते इत्यर्थः--त१.२.३.६.८; सेवत इत्यर्थः--त४.५; स्तूयते सूर्यं सेवत इत्यर्थः--त७ । स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः--*मॅ-मु । सर्वत इत्यनर्थकोऽभ्यूहः ॥

[१०. १९०] ८८६. ४ ०त्वात्तादृग्रूप—*मॅ-मु । ०त्वादृग्रूप--त१.२.३.६.७.८-भ२. ४.८; ०त्वादृप०--त४; ०त्वाकन्यादरूप०--त५ ॥ १४ [१] ०रूपादुपादानभूतात्—मु । ०रूपा-दानभूतात्--त१.२.३.६.७.८-भ४.८; ०भूतात्--त४; ०नूनात्--त५ । ०रूपापादानभूतात्--*मॅ ॥ २४ [२] भूतजातानि—त१.३.६.७-मु । भूतानि--त४.५.८-भ-मॅ ॥ ८८७. ३ [३] कल्पे —भ२ । काले--भ७-मॅ-मु ॥

[१०. १९१] ८८८. १६ [४] समाना समानानि—त१.२.३.७-भ२ । समानानि —भ१.४.७.८-मॅ-मु ॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
10	19	Mss.	Ms.
३३	११	महोदयैः ।	महोदयैः
५०	९	०द्रूलिखितं	०द्रूलितं
६०	२३	बार्भ्रीशतेत	बार्भ्रीशतेन
६८	३२	स्तोतृन्	स्तोतॄन्

प्रथमद्वितीयतृतीयभागसंबन्धिपाठभेदादिविषयकविचारस्य
परिशिष्टम्
प्रथमो भागः

१. १७. अभ्यर्हितं पूर्वम्—(पा. सू. २.२.३४.४)॥

२. २. तदेतदृचाभ्युक्तम्—(गो. ब्रा. १. १. ९)॥

२. ३. बह्व। 'बह्वय' इति पठनीयम्। हैद्राबादनगरस्थलिखितपुस्तके (३९/१ क्रमाङ्कयुते) तथोपलभ्यते॥

२. २४. वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायते। शां. ब्रा. २३.२ द्रष्टव्यम्।

२. २६. प्रणयनादि°। 'अप्प्रणयनादि°' इति हैद्राबादपुस्तकानुसारेण पठनीयम्॥

३६. १० [१. १. २] तनन्प्रत्ययः। 'तनप्रत्ययः' इति भाव्यम्॥

३८. ८ [१. १. ६] शाट्यायनब्राह्मणपाठेन साम्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठो बटकृष्णघोषमहोदयैः प्रकाशितः[1]॥

२१३. १९ [१. २९. ७] सुहस्रेषु इति पदम्। सुहस्रेषु इत्यशुद्धम्॥

३६१. २० [१. ५१. १३] जैमिनीयब्राह्मणेऽपि शाटयायनब्राह्मणसमानः पाठः[2]॥

३६२. ९ [१. ५१. १४] शाटयायनब्राह्मणसदृशो जैमिनीयब्राह्मणपाठः (३. १५) बटकृष्णघोषमहोदयानां पुस्तके[3] द्रष्टव्यः॥

४२४. ८ [१. ६२. ३] 'अन्नादिनीं ते' एतस्मादारभ्य 'स इन्द्रोऽलभतेति' एतावत्पर्यन्तं शाटयायनकवचनम्। जैमिनीयब्राह्मणे 'अन्नादिनीमरे ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति' इयानेवांशः। शाटयायनकजैमिनीयवचनानुसारेण गवामन्वेषणानन्तरं सरमायाः प्रजाया अन्नं प्रदातुमिन्द्रः प्रतिज्ञातवान्। सायणभाष्ये तु साररूपेणोद्धृतायां कथायां सरमा गवामन्वेषणात्पूर्वमेव प्रजाया अन्नप्रदानार्थमिन्द्रेण सह समयं चक्र इति लिखितम्[4]॥

४४०. २७ [१. ६४. ८] पृषत्यः श्वेतबिन्द्वङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः (?)॥

४५९. २० [१. ६९. ४] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम्। दुष्टेयं व्याकरणप्रक्रिया। 'मीनातेर्निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम्॥

४६९. १७ [१. ७१. १०] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम्। प्राग्वत् 'मीनातेर्निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम्॥

५२३. ३ [१. ८४. १३] सायणाचार्यैः साररूपेणोद्धृतः शाटयायनपाठो वेङ्कटमाधवभाष्ये साक्षादुपलभ्यत इति प्रायस्तत्समानेन जैमिनीयब्राह्मणपाठेनानुमातुं शक्यम्[5]। वेङ्कटमाधवभाष्यगतः चतुर्दशमन्त्रस्थः पाठोऽत्र दीयते—

---

1. *Collection of the Fragments of Lost Brāhmaṇas,* Batakrishna Ghosh, Calcutta 1935, p. 1
2. Ibid. p. 6. 3. Ibid. pp. 7–12. 4. Ibid. p. 13. 5. Ibid. pp. 13–18.

'दध्यङ् ह वा आथर्वणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास। तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते। स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम। स हेन्द्रोऽसुरैरभिबाढ उवाच क नु स दध्यङ्ङभवदिति। तस्मै होचुः स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति। स होवाच न ह्यस्येह किंचित् परिशिष्टमस्तीति। तस्मै होचुरासीदेतदाश्वं शीर्षं येनाश्विभ्यां देववेदं प्राब्रवीत्। तत्तु न विद्म यत्राभवदिति। तद्वा अन्विच्छतेति। तद्धान्वैषिषुः। इच्छन्नश्वस्येत्यादिकमुक्त्वाह। शर्यणावद्ध नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्कन्दते। तदनुविद्याजहुः तदस्मै प्रायच्छन्। तद्ध स्मासुराणां प्रकाशेऽधारयन् तद्ध स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते। स ह तैरेवास्थिभिर्नव नवतीर्जघानासुराणामिति'॥

५३६. ७ [१. ८६. ४] **मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्**। (निविदध्यायः,खिल.५.५.९)॥

५४२. १७ [१. ८८. १] **तथा चाहुः–सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः। गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम्॥ क एते वृद्धाः ?**

५४२. १८ **पौराणिकास्त्वाचक्षते–मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे इति।** ब्रह्मपु. १२४. ७१, १०३ द्रष्टव्यम्॥

६२७. २१ [१. १०२. ६] तथा च शाट्यायनकं–**सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते।** तृतीयभागे ५४७. १४ [८. ४. १] टिप्पणी द्रष्टव्या॥

६४०. ६ [१. १०५] अत्र सायणभाष्ये शाट्यायनब्राह्मणगता त्रितस्य कथा साररूपेणोद्धृतास्ति। वेङ्कटमाधवभाष्ये स्वयं शाट्यायनपाठ उद्धृतोऽस्ति। स यथा—

'आप्त्यान् सातं नयतोऽरण्ये पिपासाविन्दत्। ते धन्वन् कूपमविन्दन्। तत्र द्वितोऽवरोढुमकामयत नैकतस्त्रितोऽवारोहत्। तौ यदापिबतामतृप्यतामथ हैनं तदेव रथचक्रेणापिधाय गोभिः प्रैताम्। सोऽकामयतोदित इयां गातुं नाथं विन्देयेति'। जैमिनीयब्राह्मणपाठः प्राय एतत्समान एव[1]।

६४५. १४ [१. १०५. १०] **शाट्यायनपाठेन सादृश्यमादधानो** जैमिनीयब्राह्मणपाठोऽत्रो दीयते[2]—'अथो हैषामेतान्येव पञ्च ज्योतींषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्तेऽग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रेषु विद्युदप्सु'॥

७१९. २७ [१. ११६. १२] इयं दधीच आथर्वणस्य कथा भाष्यकारैः शाट्यायनकवाजसनेयकाभ्यामुद्धृता॥ अस्मिन् विषये श. ब्रा.१४.१.१.१८-२४ द्रष्टव्यम्। वेङ्कटमाधवाचार्यैरपि स्वकीय ऋग्भाष्य इयं कथा ताभ्यामेवोद्धृत्य दत्ता। वेङ्कटमाधवभाष्यगतः शाट्यायनकपाठः जैमिनीयब्राह्मणपाठाद्भिन्नः। वेङ्कटमाधवभाष्यं[3] (ऋ. सं. १. ११६. १२) द्रष्टव्यम्॥

७२४. ५ [१. ११६. १८] **रयिशब्दाच्च**। 'रेशब्दाच्च' इति भाष्यम्। ऋ. सं. १. १८.२; ७१.५; ९२.१४; ९५.११; १०.१८०.१ द्रष्टव्यम्॥

७७६. १६ [१. १२२. १४] 'मणिग्रीवम्' इति पदं स्वररहितमिति वेङ्कटमाधवाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये लिखितम्[4]॥

1. Ibid. pp. 19-21. 2. Ibid. pp. 22-24. 3. Ṛgveda Saṁhitā with Veṅkata Mādhava's *Ṛgarthadīpikā*, edited by Dr. L. Sarup, Lahore. 4. Cf. Ṛgvedānukramaṇī by Mādhava Bhaṭṭa, edited by Dr. C. Kunhan Raja, Madras 1932, preface p. xxv.

८१८. २६ [१. १२९. ४] पृत्सु । 'पृत्सुषु' इति संहिता ॥

१११३. २५ [१. १९१. १२] 'पुष्पम्' इति संहिता । 'पुष्यम्' इति भाष्यकारः ॥

द्वितीयो भागः

१. १० [२. १] त्वमग्न इति... ..आङ्गिरस उच्यते । इति ऋष्यनुक्रमणे शौनकस्य वचनम् ॥

१८. ८ [२. ३. १०] अग्निर्वै देवानां शमिता इति श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥

२८. १८ [२. ७. ६] द्रुन्नः । 'द्रुन्नः' इति शुद्धम् । एवमेव भाष्येऽपि ॥

४५. ८ [२. १२] तान्दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

४७. १९ [२. १२. ५] मीङ् हिंसायाम् । 'मीञ्' इति भाष्यम् ॥

१०२. १६ [२. २४. १२] मीङ् हिंसायाम् । पूर्ववत् 'मीञ्' इति शुद्धम् ॥

११५. २७ [२. २८] इदमेकादशर्चं......चेति शुश्रुम । अस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

१२९. २ [२. ३१. ४] छन्दांसि वै ग्नाः (तै. सं. ५.१.७.२) ॥

१४४. ५ [२. ३४. ८] प्रस्नुतस्तनी । ऋ. सं. १.३८.८ भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

१६२. ११ [२. ३८. १०] छन्दांसि वै ग्नाः (तै. सं. ५.१.७.२) ॥

१६२. १२ [२. ३८. १०] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९) ॥

१८८. २० [३. २. ९] प्रजा वा अनूयाजाः इति श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

१८८. २२ [३. २. ९] त्रीन् परिधींस्तिस्रः समिधः इति निगमस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

२५०. ९ [३. १५. ४] एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः । ताण्ड्य म. ब्रा. १६. १. २ अत्र 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इति ॥

२५८. १ [३. १७. ३] प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

३५५. २५ [३. ३४. १] चैत्रमासे तपेदिन्द्रः इति स्मृतिवचनं क्वत्यम् ? ऋ. सं. १०. १०७. १ भाष्ये 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति ॥

४२३. १२ [३. ५१. ७] इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । शाङ्खायनब्राह्मणे न स उपलब्धः ॥

४६४. ३ [३. ५६. ४] मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्राद्यः स ज्ञेयः । क्वत्यमिदम् ? ॥

४६४. १८ [३. ५६. ५] त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः (ऐ. आ. १.२.२) ॥

४८६. १२ [३. ६२. ३] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९) ॥

४८६. १४ [३. ६२. ३] वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम् । क्वत्येयं श्रुतिः ? ॥

५००. १३ [४. १. १६] जानन्त्यो । 'जानत्यो' इति भाष्यम् ॥

५३६. ४ [४. ६. ४] यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्द्विरिमात्रं वर्धते । इयं श्रुतिरन्वेषणीया ॥

५४६. ११ [४. ९. ५] स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति इत्युक्तिरापस्तम्बे द्रष्ट

६०८. २० [४. २४. ९] अल्पं यः परिगृह्णाति......वल्लमित्ययम् ' एते श संप्रदायविद्भिः (?) पठ्यन्ते ॥

६१६. १० [४. २७. १] श्येनभावं......गर्भे नु सन्निति । अस्य श्लोकस्य स्थानं नोपलब्धम् ॥

६५६.१४ [४.३८.२] तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत् इति कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे समाम्ना

६७१. २ [४. ४५. १] इदमन्नमशनं पानं खादश्च इति कुत्र श्रुतम् ? ॥

६७१. ३ [४. ४५. १] माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् (तै. सं. ६.५.६.

७१५. २ [४. ५८. ३] शाब्दिकास्तु......(पा. म. १.१.१) ॥

७२४. ५ [५. २. १] जैमिनीयब्राह्मणगतस्त्रैवृष्णकथाभागोऽधो दीयते—

'वृशो वै जानस्त्र्यरुणस्य त्रैवृष्णस्यैक्ष्वाकस्य राज्ञः पुरोहित आसाथ ह स्म ततः पुरा रा पुरोहिता एव रथान् संगृह्णन्त्यौपद्रष्ट्र्याय नेदयं पापं करवदिति । तौ हाधावयन्तौ ब्राह्मणकुमारं क्रीळन्तं रथचक्रेण विचिच्छिदतुरितरो हाधावयन्नभिप्रयुयावा अपेतर आययाम स हाधि न शश पयन्तुम् । तं ह तदेव विचिच्छिदतुस्तस्मिन्होदाते त्वं हन्तासि त्वं हन्तासीति......नेति हेतर चाप वा अहमायांसं स त्वमभिप्रायौषीस्त्वमेव हन्तासीति । तौ वै पृच्छावहा इति । तौ हेक्ष्वा प्रश्नमेयतुस्ते हेक्ष्वाकव ऊचुर्यो वाव रथं संगृह्णाति स रथस्येशे त्वमेव हन्तासीति वृशमेव परा सोऽकामयतोदितं इयां गातुं नाथं विन्देय समयं कुमारो जीवेदिति । स एतत्सामापश्यत्तेनैनं सं ......स क्रुद्धो जनमगच्छदनृतं मा व्यवोचन्निति । तेषां हेक्ष्वाकूणामग्नेर्हरोऽपाक्रामद्यं सायं मध्यदधुः प्रातः सोऽपच्यत यः प्रातः सायं स ब्राह्मणं वा अनार्यमपाराम तेषां नोऽग्नेर्हरोऽपा तैनमनुमन्त्रयामहा इति । तमन्वमन्त्रयन्त । स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आ देवम् । स आगत्याकामयत पश्येयमिदमग्नेर्हर इति । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत । तदपश्यत्पि वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति तदभिव्याहरत् '।

वेङ्कटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाट्यायनोक्त इतिहासः श्लोकैर्बद्ध्वोद्धृतः स द्रष्टव्यः । स भाष्यापेक्षया वेङ्कटमाधवभाष्यगतः कथाभागो जैमिनीयब्राह्मणपाठेनाधिकतरं सादृश्यमावहति । वे माधवभाष्ये शाट्यायनब्राह्मणभागोंऽशत उद्धृतोऽस्ति सोऽत्र दीयते—

'स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स एतत्सामापश्यत्तदभ्य तदपश्यत्पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति ' [1] ॥

८२२. १७ [५. ३४. ४] इन्द्रो यतीन्......प्रायच्छम् । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे ' यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् ' इतीयानंशो बहुवारमागतः (८.१.४.; १३.४. १७ इ.) ।

८३८. २ [५. ४०. ८] स्वर्भानुश्चासुरः......°दपाकृन्तन् इति श्रुतिः हारिद्र ब्राह्मणादुद्धृता । हारिद्रविकब्राह्मणं नोपलभ्यते । ' यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् ' निरु. १०. ५ । तै. सं. १.५.१.१; श. ब्रा. ९.१.१.६ अपि द्रष्टव्यम् । पातञ्जलमहा (पा. सू. ४.२.१०४. १९) हारिद्रविणा निर्दिष्टाः । 'हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः ' इ काशिका (पा. सू. ४. २. २. १०४) । चरणव्यूहे हारिद्रवीया इति यजुर्वेदस्य शाखा [2] ॥

1. Batakrishna Ghosh, Lost Brāhmaṇas, pp. 41–6. 2. Ibid. p. 114.

८४१. १२ [५. ४१. ७] ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । अयं श्लोकार्धः कुत उद्धृतः ? ऋ. सं. ९. १३ टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

८९४. १२ [५. ५२. १७] अदितिगर्भे... अभवन्निति पुराणेषु (?) प्रसिद्धम् ॥

९२९. १२ [५. ६१. ८] अर्धं शरीरस्य भार्या इति कस्याः स्मृतेः ? ॥

९३१. १६ [५. ६१. १७] संपन्नऋषिभावस्य ... ... वनं जगामेति । नीतिमञ्जरी (८६) द्रष्टव्या ॥

९६५. १७ [५. ७६] °तिरिक्तोक्थ्ये । '°तिरिक्तोक्थे ' इति पठनीयम् ॥

९६८. १७ [५. ७७. २] पूर्वाह्णो वै देवानाम् इति श्रुतिः कत्या ? ॥

९८९. २१ [५. ८५. २]वनेषु हीदमेषु...व्यन्तरिक्षं ततान इति वाजसनेयकम् (?) ॥

९९१. १४ [५. ८५. ६] एष ब्रह्मा । कुत्रेयं श्रुतिः ? ॥

तृतीयो भागः

२८. २१. [६. ९. २] एतच्च संप्रदायविद्भिरुक्तं (?) ॥

२८. २३. आत्मविदः (?) ॥

१३५. २६. [६. ४२. २] अन्य आह (?) ॥

१४६. ५. [६. ४४. २४] चक्षुश्च श्रोत्रं च ...... (खिल २. १२) ॥

१६५. २७. [६. ४७. २०] अगव्यूती......स्तुतः । बृहद्देवतापाठस्तु 'अगव्यूति स्तौति देवान् पादो भूमिमथोत्तरः । बृहस्पतिं तृतीयस्तु इन्द्रमेवोत्तमं पदम् ' (बृहद्दे. ५. १११) । अनु. भा. ६. ४७. द्रष्टव्यम् ॥

१७२. २७. [६. ४८. ७] भरत्ऽवाजे इति शुद्धः पदपाठः ॥

२७०. २४. [७. २ प्रस्ता.] पशाविष्टाविदम् । 'पशौ वसिष्ठानामिदम् ' इति युक्तमिति टिप्पण्यां संसूचितम् । ऋ. सं. १०. ११० प्रस्तावनायां 'पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तम् ' इति पाठानुसारेण सूचितपाठो युक्ततरः प्रतिभाति ॥

३५०. २७. [७. ३३. ७] कृणोति । करोति–शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

३५०. २८. तासां ज्योतिः । तेषां तज्ज्योतिः–शाट्या ब्रा.; तेषामेति (तेषामेतत्) ज्योतिः–जै. ब्रा. ॥

४०४. ९. [७. ५७. ३] कश्चिदेकवाक्यतामाह (?) ॥

४५८. ३१. [७. ८२. ३] अस्य मदे...°पिन्वदपितः । खिलसूक्ते (५. ५) '°जिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः ' इति पाठः ॥

४७१. १५. [७. ८७. ४] अपर आह (?) ॥

४७२. ३१. [७. ८८. २] स्व१र्यं° इति शुद्धः संहितापाठः ॥

४८०. ११. [७. ९१. ५] ग्रहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

४९६. २३. [७. ९८. ६] न केवलमेकस्या एव गोः पतिः । अयमभ्यूहितः पाठः ऋ. सं. १०. १०८. ३; १६६. १ भाष्यगतसमानपाठेन समर्थितः ॥

५१२. २३. [७. १०४. १२] अत्र केचिदाहुः (?) ॥

५४७. १४. [८. ४. १] सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्ययं पाठ उपलभ्यते । वाजसनेयकस्थोऽयमिति सायणाचार्यैर्लिखितं किंतु शतपथब्राह्मणेऽयं नास्ति । भाष्यकाराणामयं प्रमाद इति वक्तुं न शक्यते यतो वाजसनेयकपाठत्वेनोद्धृताः केचनान्येऽपि पाठा वाजसनेयके नोपलभ्यन्ते[1] ॥

५५५. १४ [८. ५. २] छान्दसत्वम् । 'छान्दसं वत्वम्' इति युक्तः पाठः । त३-पुस्तके तथोपलभ्यते ॥

६९६. १८ [८. २९. २] 'अग्नये गृहपतये' इति श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

६९७. ६ [८. २९. ५] प्रथमो दैव्यो भिषक्—तै. सं. ४.५.१.२ ॥

७. ११. २२ [८. ३३. ६] श्मश्रु युद्धमिति वृद्धा (?) वदन्ति ॥

७१४. १६ [८. ३३.१७] प्रायोगिश्चासङ्गो......दानं दत्त्वा । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

७७९. १४-८०५.११ [८. ४९-५८] वालखिल्यसूक्तपाठभेदाः खिलेषु प्रथमाध्याये ४, ६ सूक्तयोः, तृतीयाध्याये १-८, १८ सूक्तेषु च द्रष्टव्याः ॥

९०४. १० [८. ९१. १] अभ्यवयन्ती । अभ्यवयती[2]—जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ सा तमभिव्याजहार । साभिव्याहरत्[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ अस्यै त इदं । अस्यै वा इदं[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ८ [८. ९१. ३] सोमपीथ इह वा अस्य । सोमपीथौ ह वा अस्य स[2]—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३० [८. ९१. ५] किं कामयसीति । किं कामासीति[2]—शाट्या.ब्रा.,जै. ब्रा. ॥

९०५. ३१ पिता स । 'पितास' (= पिता + आस) इति पठनीयम् । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्येवमेव पाठः[2] ॥

९०६. १८ [८. ९१. ७] तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत् । तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा कृकलास्यभवत्तां खे युगस्यात्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९२८. २ [८. ९५. ७] वासुरान् । वा असुरान्—शाट्या. ब्रा. ॥

९२८. २ तत ऋषयः । त एत ऋषयः—वेंकटमाधवभाष्ये ॥

९३५. १ [८. ९६. १४] केचित् (?) इष्यामि वो मरुत इति पठन्ति ॥

---

1. Ibid. p. 19. 2. Ibid. pp. 57–60.

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९–१० मण्डले

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ नवमं मण्डलम् ॥

नवमे[1] मण्डले[1] सप्तानुवाकाः। तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि। तत्र 'स्वादिष्ठया' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'स्वादिष्ठया दश मधुच्छन्दाः' इति। वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः। प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः। 'नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यम्' (अनु.) इति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता। ग्रावस्तोत्रेऽर्बुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावपनीयम्। सूत्रितं च—'प्रैते वदन्त्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया[2] आ व ऋञ्जसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्टात्पुरस्ताद्वा पावमानीरोप्य यथार्थमा[3] वा ग्रहग्रहणात्[3]' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति। उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहण आद्या। सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम्॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया। इन्द्राय पातवे सुतः॥ १॥

स्वादिष्ठया। मदिष्ठया। पवस्व। सोम। धारया। इन्द्राय। पातवे। सुतः॥ १॥

हे ^v^सोम ^v^इन्द्राय ^v^पातवे पातुं ^v^सुतः अभिषुतः त्वं ^v^स्वादिष्ठया स्वादुतमया ^v^मदिष्ठया अतिशयेन मादयित्र्या ^v^धारया ^v^पवस्व क्षर॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहतम्। द्रुणा सधस्थमासदत्॥ २॥

रक्षःऽहा। विश्वऽचर्षणिः। अभि। योनिम्। अयःऽहतम्।
द्रुणा। सधऽस्थम्। आ। असदत्॥ २॥

^v^रक्षोहा रक्षसां हन्ता ^v^विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा सोमः ^v^अयोहतं हिरण्येन हतम्। तथा च ब्राह्मणं—'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति। ^v^द्रुणा द्रोणकलशेनाधिषवणफलकाभ्यां[4] वा ^v^सधस्थं सहस्थानं ^v^योनिम् अभिषवस्थानम् ^v^अभि ^v^आसदत् अभ्यासीदति॥

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः। पर्षि राधो मघोनाम्॥ ३॥

वरिवःऽधातमः। भव। मंहिष्ठः। वृत्रहन्ऽतमः। पर्षि। राधः। मघोनाम्॥ ३॥

हे सोम त्वं ^v^वरिवोधातमः अतिशयेन धनानां दाता ^v^भव। 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात्। ^v^मंहिष्ठः दातृतमश्च भव। सर्वदातृत्वमत्रोच्यत इत्यपुनरुक्तिः। ^v^वृत्रहन्तमः अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव। किंच ^v^मघोनां धनवतां शत्रूणां ^v^राधः धनं च ^v^पर्षि अस्मभ्यं प्रयच्छ॥

---

१. ग-त-भ—तत्र। २. ग—प्रागुपेततमाया। ३. ग—यथार्थमावग्रहणात्; त१—यथार्थमावाग्रहणात्; त५.६-भ१—यथार्थमावापग्रहणात्; भ४—यथार्थमतापग्रहणात्। ४. भ१—°कलशेविषवण°; भ४—°कलशेधिषवण°।

अभ्यर्ष महानां देवानां वीतिमन्धसा । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । महानाम् । देवानाम् । वीतिम् । अन्धसा । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥४॥

हे सोम त्वं महानां महतां देवानां वीतिं यज्ञम् अन्धसा धानाद्यन्नेन सह अभ्यर्ष अभिगच्छ । उत अपि चाभिगच्छंस्त्वं[1] वाजं बलं श्रवः अन्नं चाभिगमयास्मानित्यर्थः ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे ।
इन्दो इति । त्वे इति । नः । आऽशसः ॥ ५ ॥

हे इन्दो यागेषु क्रियमाण सोम त्वामच्छ त्वां प्रति चरामसि वयं चरामः । दिवेदिवे प्रतिदिनमस्माकं तदित् तदेव त्वत्परिचरणमेव अर्थं कार्यं नान्यत्कार्यमस्ति । नः अस्माकम् आशसः आशंसनान्यपि त्वे त्वय्येव नान्यत्र ॥ ॥ १६ ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

हे सोम ते तव परिस्रुतं क्षरन्तं सोमं सोमरसं सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा देवी वारेण[2] वालेन शश्वता शाश्वतेन तना विस्तृतेन पुनाति[2] । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति–'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा ह्येनं पुनाति[3]' इति[3] ॥

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः । पार्ये । दिवि ॥७॥

समर्ये समनुष्ये यज्ञे पार्ये दिवि सौत्येऽहनि योषणः स्त्रियः स्वसारः स्वयं सरन्त्यो दशसंख्याकाः अण्वीः[4] अण्व्योऽङ्गुलयः । 'अग्रुवः अण्व्यः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । तमीं तमेनं सोमम् आ गृभ्णन्ति आगृह्णन्ति ॥

तमीं हिन्वन्त्यग्रुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रुवः । धमन्ति । बाकुरम् । दृतिम् । त्रिऽधातु । वारणम् । मधु ॥८॥

तमीम् एनं सोमम् अग्रुवः अङ्गुलयः हिन्वन्ति अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति । प्रेरयित्वा च बाकुरं भासमानं दृतिं दृतिसदृशांशुमेनं[5] सोमं धमन्ति अभिषुण्वन्ति[6] । यद्यपि धमतिरभिषवकर्मा न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति । तदेतत् सोमात्मकं मधु वस्तु त्रिधातु त्रिस्थानम् । द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः । वारणं शत्रूणां वारकं च भवति ॥

अभीऽ३ममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥९॥

---

१. त१.५.६-भ१–वाभि° । २. ग-भ–'वारेण......पुनाति' नास्ति । ३. ग–पुनंतीति । सा वारेण वालमयेन शश्वता दृढेन वस्त्रेण पुनाति शोधयति । यजुर्ब्राह्मणं वारेण शश्वता तनेत्याह वारेणा हि सोमं पुनंतीति; त-भ१.२.४ पुनंतीति । ४. ग-त५–अण्वीरेता । ५. ग–°सदृशुमंशुमेनं; घ–°सदृशं मधु । ६. ग-त१.२.५.६.७–भ–अभिषुण्वंति च ।

^{v}उत अपि च ^{v}इमम् एनं ^{v}शिशुं बालं ^{v}सोमम् ^{v}अघ्न्याः अहन्तव्याः ^{v}धेनवः गावः ^{v}इन्द्राय ^{v}पातवे पातुम् ^{v}अभि ^{v}श्रीणन्ति। स्वकीयेन पयसा संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्नते। शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य। इत्। इन्द्रः। मदेषु। आ। विश्वा। वृत्राणि। जिघ्नते। शूरः। मघा। च। मंहते ॥ १० ॥

^{v}शूरः वीरः ^{v}इन्द्रः ^{v}अस्येत् अस्य सोमस्यैव ^{v}मदेषु ^{v}विश्वा विश्वानि ^{v}वृत्राणि शत्रून् ^{v}आ ^{v}जिघ्नते आहन्ति। ^{v}मघा मघानि धनानि ^{v}च ^{v}मंहते यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ १७ ॥

'पवस्व' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेरार्षं[1] गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं–'पवस्व मेधातिथिः[2]' इति। उक्तो विनियोगः ॥

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंह्या। इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व। देवऽवीः। अति। पवित्रम्। सोम। रंह्या। इन्द्रम्। इन्दो इति। वृषा। आ। विश ॥ १ ॥

हे ^{v}सोम ^{v}देववीः देवकामस्त्वं ^{v}रंह्या वेगेन ^{v}पवित्रं यथा भवति तथा ^{v}अति ^{v}पवस्व अतिक्षर। किंच हे ^{v}इन्दो ^{v}वृषा सेचकस्त्वम् ^{v}इन्द्रम् ^{v}आ ^{v}विश प्रविश ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो द्युम्नवत्तमः। आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ। वच्यस्व। महि। प्सरः। वृषा। इन्दो इति। द्युम्नवत्ऽतमः।
आ। योनिम्। धर्णसिः। सदः ॥ २ ॥

हे ^{v}इन्दो सोम ^{v}महि महान् ^{v}वृषा कामानां वर्षकः ^{v}द्युम्नवत्तमः यशस्वितमः ^{v}धर्णसिः धर्ता त्वं ^{v}प्सरः पानीयमन्धः ^{v}आ ^{v}वच्यस्व अस्मान् प्रत्यागमय। ^{v}योनिं स्वकीयं स्थानम् ^{v}आ ^{v}सदः आसीद च ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः। अपो वसिष्ट सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत। प्रियम्। मधु। धारा। सुतस्य। वेधसः। अपः। वसिष्ट। सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

^{v}सुतस्य अभिषुतस्य ^{v}वेधसः अभिलषितस्य विधातुर्यस्य सोमस्य ^{v}धारा ^{v}प्रियं प्रीतिकरं ^{v}मधु अमृतम् ^{v}अधुक्षत दुग्धे सः ^{v}सुक्रतुः सुकर्मा[3] सोमः ^{v}अपः वसतीवरीः ^{v}वसिष्ट आच्छादयति ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः। यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम्। त्वा। महीः। अनु। आपः। अर्षन्ति। सिन्धवः। यत्। गोभिः। वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ^{v}यत् यदा यज्ञे ^{v}गोभिः गोविकारैः पयोभिः ^{v}वासयिष्यसे आच्छादयिष्यसे तदा ^{v}महान्तं त्वाम् ^{v}अनु प्रति ^{v}सिन्धवः स्यन्दमानाः ^{v}महीः महत्यः ^{v}आपः ^{v}अर्षन्ति गच्छन्ति ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः। सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः। अप्ऽसु। ममृजे। विष्टम्भः। धरुणः। दिवः। सोमः। पवित्रे। अस्मऽयुः ॥ ५ ॥

---

१. ग-त१.२.६–मेध्यातिथे°। २. ग-त१.२.६-मु–मेध्यातिथि°। ३. ग-त४.५-मु–शोभनकर्मा; घ-त६–भीमकर्मा; त१.२.७–भामकर्मा; भ४–सोकर्मा।

ᵛसमुद्रः । समुद्द्रवन्त्यस्माद्रसा इति समुद्रः । ᵛविष्टम्भः ᵛदिवः स्वर्गस्य ᵛधरुणः धारकश्च ᵛअस्मयुः अस्मत्कामः ᵛसोमः ᵛअप्सु उदकेषु ᵛममृजे मृज्यते ᵛपवित्रे अभिषिच्यत इत्यर्थः ॥ ॥१८॥

अचिक्रदद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

ᵛवृषा कामानां वर्षकः ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛमहान् सर्वोत्तमः ᵛमित्रो ᵛन यथा सखा तद्वत् ᵛदर्शतः[1] दर्शनीयो योऽयं सोमः ᵛअचिक्रदत् शब्दं करोति सोऽयं सोमः ᵛसूर्येण सह ᵛरोचते[2] दिवि प्रकाशते ॥

गिरस्त इन्दु ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्दो इति । ओजसा । मर्मृज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भसे ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्दो ᵛते तव ᵛओजसा बलेन ᵛअपस्युवः कर्मेच्छासंबन्धिन्यः ताः ᵛगिरः स्तुतयः ᵛमर्मृज्यन्ते शोध्यन्ते ᵛयाभिः गीर्भिस्त्वं ᵛमदाय क्षरन् ᵛशुम्भसे अलंक्रियसे ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोकऽकृत्नुम् । ईमहे । तव । प्रऽशस्तयः । महीः ॥८॥

हे सोम यस्य ᵛतव ᵛप्रशस्तयः प्रशंसाः ᵛमहीः महत्यः ᵛघृष्वय ᵛउ त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां घर्षणशीलाय यजमानायैव ᵛलोककृत्नुम् उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं ᵛतं त्वां सोमं ᵛमदाय ᵛईमहे वयं याचामहे ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिमाँइव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्दो सोम ᵛइन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं ᵛमध्वः मदकरस्यामृतस्य[3] ᵛधारया ᵛपर्जन्यो ᵛवृष्टिमानिव यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघस्तथा[4] ᵛअस्मभ्यं मेधातिथिभ्यः ᵛपवस्व क्षर ॥

गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः । इन्दो इति । नृऽसाः । असि । अश्वऽसाः । वाजऽसाः । उत ।
आत्मा । यज्ञस्य । पूर्व्यः ॥ १० ॥

हे ᵛइन्दो ᵛयज्ञस्य ᵛपूर्व्यः प्रत्नः ᵛआत्मा आत्मभूतस्त्वं ᵛगोषाः अस्मभ्यं गवां दाता ᵛअसि भवसि । ᵛनृषाः पुत्राणां दाता चासि । ᵛअश्वसाः अश्वानां दाता चासि । ᵛउत अपि च ᵛवाजसाः अन्नानां दाता चासि ॥ ॥ १९ ॥

' एष देवः ' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तमाजीगर्तेः शुनःशेपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च–' एषः शुनःशेपः ' इति । उक्तो विनियोगः ॥

---

१. त–दर्शतो कं; भ१.४–दर्शतो क । २. घ-मु– सं रोचते । ३. ग–मदकरस्य रसस्य; घ-त७– मदकरस्य सोमस्य; त४–मदकरस्योत्तमस्य; त५–मदकरस्यामत्तस्य । ४. ग–मेघः क्षरति तथा ।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीःऽइव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

^देवः द्योतमानः ^अमर्त्यः मरणरहितः ^एषः सोमः ^द्रोणानि द्रोणकलशानि ^अभि अभिलक्ष्य ^आसदम् आसदनार्थं ^पर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन ^दीयति गच्छति ॥

एष देवो विपा कृतोऽति ह्वरांसि धावति । पवमानो अदाभ्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विपा । कृतः । अति । ह्वरांसि । धावति । पवमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

^विपा अङ्गुल्या । ' अथर्यो विपः ' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । ^कृतः अभिषुतः[1] ^एषः सोमः ^देवः ^पवमानः क्षरन् ^अदाभ्यः केनाप्यहिंसितश्च सन् ^ह्वरांसि शत्रून् ^अति ^धावति हन्तुमभिगच्छति ॥

एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः । हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युऽभिः । पवमानः । ऋतयुऽभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

^पवमानः क्षरन् ^एषः सोमः ^देवः ^विपन्युभिः स्तोतृभिः ^ऋतायुभिः यज्ञकामैः[2] ^हरिः अश्व इव ^वाजाय संग्रामार्थं ^मृज्यते स्तुतिभिरलंक्रियते ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्वभिः । पवमानः सिषासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽइव । सत्वऽभिः । पवमानः । सिसासति ॥ ४ ॥

^पवमानः क्षरन् ^शूरः वीरः ^एषः सोमो देवः ^विश्वानि सर्वाणि ^वार्या वरणीयाणि धनानि ^सत्वभिः बलैः ^यन्निव गच्छन्निव ^सिषासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥

एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ५ ॥

एषः । देवः । रथर्यति । पवमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

^पवमानः[3] क्षरन् ^एषः सोमः ^देवः ^रथर्यति अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । ^दशस्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति[4] । ^वग्वनुं शब्दम् ^आविष्कृणोति । अभिषूयमाणः प्रकटयति ॥　॥ २० ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

^विप्रैः मेधाविभिः स्तोतृभिः ^अभिष्टुतः परितः स्तुतः ^एषः सोमः ^देवः ^दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय ^रत्नानि रमणीयानि धनानि ^दधत् धारयन् प्रयच्छन् ^अपः वसतीवरीः ^वि ^गाहते प्रविशति ॥

एष दिवं वि धावति तिरो रजांसि धारया । पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पवमानः । कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

---

१. ग–सुतोभिषुतः । २. ग-त-भ-मु–यज्ञकामैर्वा । ३. घ–पवमानः पूयमानः । ४. ग-घ-त-भ–प्रयच्छति च ।

धारया पवमानः क्षरन् एषः सोमः कनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् रजांसि लोकान् तिरः तिरस्कुर्वन् यागात् दिवं स्वर्गं वि धावति गच्छति ॥

एष दिवं व्यासरत्तिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । असरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥८॥

पवमानः क्षरन् एषः सोमः स्वध्वरः सुयज्ञः अस्पृतः केनाप्यहिंसितश्च सन् रजांसि लोकान् तिरः[1] तिरस्कुर्वन् यज्ञात् दिवं प्रति व्यासरत् विसरति गच्छति ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

हरिः हरितवर्णः देवः द्योतमानः एषः सोमः प्रत्नेन पुराणेन जन्मना जननेन देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः सन् पवित्रे स्थातुम् अर्षति गच्छति ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । इषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

स्यः एष उ[2] सोम एव पुरुव्रतः बहुकर्मा जज्ञानः जायमान एव इषः अन्नानि जनयन् उत्पादयन् सुतः अभिषुतः सन् धारया पवते क्षरति ॥ ॥ २१ ॥

'सना च' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमाङ्गिरसकुलस्य हिरण्यस्तूपस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्। अनुक्रान्तं च–'सन हिरण्यस्तूपः' इति। उक्तो विनियोगः ॥

सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सन । च । सोम । जेषि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

हे महि श्रवः महदन्नं पवमान सोम सन[3]। अस्मद्यागे यजनीयान् देवान् भज। जेषि च। यागविध्वंसकारिणो राक्षसांश्च जय। अथ देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वानन्तरं नः अस्मान् वस्यसः श्रेयसः[4] कृधि कुरु। श्रेयोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

सना ज्योतिः सना स्व१र्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥२॥

सन । ज्योतिः । सन । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौभगा । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥२॥

हे सोम त्वं ज्योतिः तेजः सन अस्मभ्यं प्रयच्छ। अपि च स्वः[5] स्वर्गं सन अस्मभ्यं देहि। विश्वा विश्वानि सौभगा सौभाग्यानि च सन। सिद्धमन्यत् ॥

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥

सन । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं दक्षं बलं सन अस्मभ्यं देहि। उत अपि च क्रतुं प्रज्ञानं सन। मृधः हिंसकान् शत्रूंश्च अप जहि मारय। सिद्धमन्यत् ॥

---

१. ग-त-भ–'तिरः' नास्ति। २. ग-घ-त-भ–'उ' नास्ति। ३. ग–सना। ४. त-भ२.४–श्रेयः। ५. ग-त-भ–'स्वः' नास्ति।

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे । अधा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

पवितारः । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अध । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥

हे ᵛपवीतारः[1] सोमाभिषवकर्तारः यूयम् ᵛइन्द्राय ᵛपातवे पातुं ᵛसोमं ᵛपुनीतन अभिषुणुत । सिद्धमन्यत् ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अधा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । अध । नः । वस्यसः । कृधि ॥५॥

हे सोम ᵛत्वं ᵛतव ᵛक्रत्वा ᵛतव ᵛऊतिभिः त्वत्कर्तृकेण कर्मणा त्वत्कर्तृकाभी रक्षाभिश्च ᵛनः अस्मान् ᵛसूर्ये ᵛआ ᵛभज प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥　　॥ २२ ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक्पश्येम सूर्यम् । अधा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अध । नः । वस्यसः । कृधि ॥६॥

हे सोम ᵛतव ᵛक्रत्वा प्रज्ञानेन ᵛतव ᵛऊतिभिः रक्षाभिश्च ᵛज्योक् चिरं ᵛपश्येम ᵛसूर्यम् । पश्याम[2] द्रक्ष्यामः[3] । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विबर्हसं रयिम् । अधा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभि । अर्ष । सुऽआयुध । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अध । नः । वस्यसः । कृधि ॥७॥

हे ᵛस्वायुध शोभनायुध ᵛसोम त्वं ᵛद्विबर्हसं द्वयोर्द्यावापृथिव्योः स्थानयोः परिवृढं ᵛरयिं धनम् ᵛअभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्य१र्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अधा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

अभि । अर्ष । अनपऽच्युतः । रयिम् । समत्ऽसु । ससहिः । अध । नः । वस्यसः । कृधि ॥८॥

हे सोम ᵛसमत्सु संग्रामेषु ᵛअनपच्युतः शत्रुभिरनाहतः[4] ᵛसासहिः शत्रूणामभिभविता त्वं ᵛरयिं धनम् ᵛअभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

त्वां यज्ञैरवीवृधन्पवमान विधर्मणि । अधा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पवमान । विऽधर्मणि । अध । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥

हे ᵛपवमान सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं ᵛत्वां ᵛयज्ञैः ᵛविधर्मणि आत्मनो विधारणार्थम् ᵛअवीवृधन् यजमाना वर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर । अधा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम् । नः । चित्रम् । अश्विनम् । इन्दो इति । विश्वऽआयुम् । आ । भर ।
अध । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १० ॥

---

१. ग-भ१.३–पवितारः ।　२. ग-त२–अश्यामः; त६–पश्येम ।　३. त२–‘ द्रक्ष्यामः ’ नास्ति ।
४. ग–°रनभिभूतः; भ१.३–°रनाभिहतः; भ२–°रनभिहतः; भ४–°रनभिहितः ।

हे vइन्दो यागेषु क्रियमाण सोम त्वं[1] vचित्रं नानाविधम् vअश्विनम् अश्ववन्तं च vविश्वायुं सर्वंगामिनं vरयिं vनः अस्मभ्यम् vआ vभर आहर। सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य[2] देवलस्य वार्षम्। अष्टम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः सप्त गायत्र्यः। नराशंसवर्जिताः[3] समिदादयः क्रमेण प्रत्यृचं देवताः। तथा चानुक्रान्तं–'समिद्ध एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा विंशतिः सूक्तान्याद्यमाप्रियश्चतुरनुष्टुबन्तम्' इति। काश्यपस्य[4] पावमानमिदमाप्रीसूक्तम्[4]। सूत्रितं च–'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो विश्वतस्पतिः पवमानो वि राजति। प्रीणन्वृषा कनिक्रदत् ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः। विश्वतः। पतिः। पवमानः। वि। राजति। प्रीणन्। वृषा। कनिक्रदत् ॥ १ ॥

आप्रीवत्सोमस्तुतिरत्र[5]। vसमिद्धः सम्यग्दीप्तः vविश्वतस्पतिः सर्वतः स्वामी vवृषा कामानां वर्षिता vपवमानः सोमः vकनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् vप्रीणन् देवान् प्रीणयन् vवि vराजति यागेषु प्रकाशते ॥

तनूनपात्पवमानः शृङ्गे शिशानो अर्षति। अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनूऽनपात्। पवमानः। शृङ्गे इति। शिशानः। अर्षति। अन्तरिक्षेण। रारजत् ॥ २ ॥

vतनूनपात्[6] vपवमानः सोमः। तनूनपादत्र सोमो भवति। तथा च श्रूयते—'अङ्गेभ्योऽंशवो जायन्ते ततः सोमो जायते' इति। vशृङ्गे दीप्ते उन्नतप्रदेशे[7]। 'हृणिः शृङ्गाणि' इति ज्वलन्नामसु पाठात्। vशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् vअन्तरिक्षेण vरारजत् vअर्षति। द्रोणकलशं प्रति गच्छति। तथा चाम्नायते—'द्वाभ्यां धाराभ्यामाग्रयणं[8] गृह्णाति[9]' इति[9] ॥

ईळेन्यः पवमानो रयिर्वि राजति द्युमान्। मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

ईळेन्यः। पवमानः। रयिः। वि। राजति। द्युऽमान्। मधोः। धाराभिः। ओजसा ॥ ३ ॥

vईळेन्यः स्तुत्यः vपवमानः सोमः vरयिः अभीष्टस्य दाता vद्युमान् दीप्तिमांश्च सन् vमधोः उदकस्य vधाराभिः सह क्षरन् vओजसा बलेन vवि vराजति प्रकाशते ॥

बर्हिः प्राचीनमोजसा पवमानः स्तृणन्हरिः। देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः। प्राचीनम्। ओजसा। पवमानः। स्तृणन्। हरिः। देवेषु। देवः। ईयते ॥ ४ ॥

vहरिः हरितवर्णः vदेवः द्योतमानः सोमः vपवमानः vदेवेषु[10] यज्ञेषु vबर्हिः vप्राचीनं प्राचीनाग्रं vस्तृणन् स्तारयन् vओजसा बलेन vईयते गच्छति ॥

---

१. ग-त५-भ२–स त्वं; भ १.४– - - स त्वं। २. ग-त-भ४-मु–काश्यपासितस्य। ३. घ-भ१.२.३–नाराशंस°। ४. ग–शौनकस्य पवमानसोममिद°; त-भ४–शौनकस्य पावमानमिद°। ५. त-भ४–आप्रीतन्सोम°; मु–आप्रीयसोम°। ६. घ–तनूनपाद्देवः। ७. त–°प्रवेशे। ८. ग–पराभ्यामाग्रयणं; त६–आस्यभ्यामाग्रयणं; भ२.३–आग्रयणं। ९. ग-त१.२.६.७–गृण्हामीति; त४.५–गृह्णामिति; भ३–गृह्णतीति। १०. ग-त-भ४–'देवेषु' नास्ति।

उदातैर्जिहते बृहद्द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पवमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पवमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

Vहिरण्ययीः हिरण्मय्यः Vद्वारो Vदेवीः द्वारो देव्यः Vपवमानेन सोमेन सह Vसुष्टुताः स्तोतृभिः सम्यक् स्तुताः सत्यः Vबृहत् बृहतीभ्यो महतीभ्यः Vआतैः आताभ्यो दिग्भ्यः । 'आता आशाः' इति दिङ्नामसु पाठात् । Vउत् Vजिहते उद्गच्छन्ति ॥　　॥ २४ ॥

सुशिल्पे बृहती मही पवमानो वृषण्यति । नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पवमानः । वृषण्यति ।
नक्तोषसा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

Vसुशिल्पे सुरूपे Vबृहती परिवृढे Vमही महत्यौ Vन संप्रति Vदर्शते दर्शनीये Vनक्तोषासा नक्तोषासौ[1] Vपवमानः सोमः Vवृषण्यति कामयते ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पवमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पवमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

Vनृचक्षसा मनुष्याणां द्रष्टारौ Vदैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ Vहोतारा होतारौ Vउभा उभौ Vदेवा देवौ Vहुवे आह्वयामि यज्ञे । Vपवमानः सोमः Vइन्द्रः दीप्तः । तथा च यास्कः—'इन्द्र इरां दृणातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयतीति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैन्धत[2] तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (निरु. १०. ८) इति । Vवृषा कामानां वर्षिता च भवतीति ॥

भारती पवमानस्य सरस्वतीळा मही । इमं नो यज्ञमा गमन्तिस्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पवमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।
इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

Vभारती भारत्याख्या Vसरस्वती सरस्वत्याख्या च Vमही महती इळाख्या[3] च Vतिस्रः Vसुपेशसः सुरूपाः Vदेवीः देव्यः Vनः अस्माकं Vपवमानस्य सोमस्य संबन्धिनम् Vइमं[4] Vयज्ञं प्रति Vआ Vगमन् आगच्छन्तु ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानमा हुवे ।
इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पवमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रऽजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।
इन्दुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पवमानः । प्रजाऽपतिः ॥ ९ ॥

Vअग्रजाम् अग्रे जातं Vगोपां प्रजानां पालयितारं Vपुरोयावानं देवानां पुरस्ताद्गन्तारं Vत्वष्टारं देवम् Vआ Vहुवे अहमाह्वयामि यज्ञे । Vहरिः[5] हरितवर्णः Vपवमानः Vइन्दुः सोमः[6] Vइन्द्रः देवानामीश्वरः Vवृषा कामानां वर्षिता च Vप्रजापतिः प्रजानां पालयिता च भवतीति ॥

---

१. ग-मु—नक्तोषसौ । २. त१.२.६.७-मु—समैंधन्; त४.५-भ३—समैधन; भ४—समैवंत । ३. भ१.२.३—इळा इळाख्या । ४. त-भ—'इमं' नास्ति । ५. ग-त-भ२.३.४—'हरिः' नास्ति । ६. त-भ—'सोमः' नास्ति ।

वनस्पतिं पवमान मध्वा समङ्ग्धि धारया ।
सहस्रवल्शं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमान । मध्वा । सम् । अङ्ग्धि । धारया ।
सहस्रऽवल्शम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

हे vपवमान सोम vहरितं हरितवर्णं vहिरण्ययं कदाचिद्धिरण्मयवर्णं च vभ्राजमानं दीप्यमानं vसहस्रवल्शं सहस्रशाखं vवनस्पतिं देवं vधारया धारामयेण vमध्वा मधुना vसमङ्ग्धि अङ्क्ष्व । संस्कुर्वित्यर्थः ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।
वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाऽकृतिम् । पवमानस्य । आ । गत ।
वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सऽजोषसः ॥ ११ ॥

हे vविश्वे vदेवाः vवायुः vबृहस्पतिः च vसूर्यः च vअग्निः च vइन्द्रः च सर्वे यूयं vसजोषसः संगताः सन्तः vपवमानस्य सोमस्य vस्वाहाकृतिं स्वाहाकारं प्रति[1] vआ vगत[1] आगच्छत ॥ ॥२५॥

'मन्द्रया' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य देवलस्य वार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम्[2] ॥

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्यो वारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥
मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवऽयुः । अव्यः । वारेषु । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे vसोम vवृषा कामानां वर्षिता vदेवयुः देवकामः vअस्मयुः अस्मत्कामश्च vअव्यः अवेः vवारेषु वालेषु दशापवित्रे vमन्द्रया मदकरया vधारया vपवस्व क्षर ॥

अभि त्यं मद्यं मदमिन्दविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥
अभि । त्यम् । मद्यम् । मदम् । इन्दो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥२॥

हे vइन्दो सोम त्वम् vइन्द्रः ईश्वरः vइति कृत्वा vत्यं[3] तं[3] vमद्यं मदकरं[4] vमदं रसम् vअभि[5] vक्षर वर्ष । vवाजिनः बलवतः vअर्वतः अश्वांश्च अस्मदर्थम् vअभि क्षरेत्यर्थः ॥

अभि त्यं पूर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥
अभि । त्यम् । पूर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥३॥

हे सोम vसुवानः अभिषूयमाणस्त्वं vपूर्व्यं प्रत्नं vत्यं तं प्रसिद्धं vमदं मदकरं रसं vपवित्रे vआ समन्तात् vअभि vअर्ष अभिगमय । vवाजं बलमस्मान् vअभि अर्ष । vउत अपि च vश्रवः अन्नमभ्यर्ष ॥

---

१. ग-त४.५-' प्रति आ गत ' नास्ति; त१.२.६.७-मु-आगत । २. ग-॰देवताकं अनुक्रांतं मंद्रया नवेति; घ-॰देवताकं मंद्रया नवेति अनुक्रांतं च । ३. ग-त-भ-'त्यं तं' नास्ति । ४. त-भ-मदकरमत्यंतं । ५. त-भ-' अभि ' नास्ति ।

अनु द्रप्सास इन्दव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनु । द्रप्सासः । इन्दवः । आपः । न । प्रऽवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥४॥

vद्रप्सासः द्रुतगतयः[1] vपुनानाः क्षरन्तः vइन्दवः सोमाः vप्रवता प्रवणेन मार्गेण vआपो vन आप इव vइन्द्रम् vअनु vअसरन् अनुगच्छन्ति । vआशत व्याप्नुवन्ति च ॥

यमत्यमिव वाजिनं मृजन्ति योषणो दश । वने क्रीळन्तमत्यविम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्यम्ऽइव । वाजिनम् । मृजन्ति । योषणः । दश । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ॥ ५ ॥

vअत्यविं दशापवित्रमतिक्रम्य vवने अरण्ये vक्रीळन्तं वर्तमानं vयं सोमं vदश[2] दशसंख्याकाः vयोषणः स्त्रियः । अङ्गुलय इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं– 'तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश' (ऋ. सं. ९.१.७) इति । vवाजिनं बलिनम् vअत्यमिव[3] अश्वमिव vमृजन्ति परिचरन्ति । उत्तरया सहान्वयः ॥　॥ २६ ॥

तं गोभिर्वृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं भराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । वृषणम् । रसम् । मदाय । देवऽवीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

vवृषणं कामानां वर्षितारं vदेववीतये देवानां पानाय vमदाय vसुतम् अभिषुतं vतं vरसं vभराय संग्रामाय vगोभिः[4] पयोभिः[4] vसं vसृज संयोजय ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवाय । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

vदेवाय द्योतमानाय vइन्द्राय vसुतः अभिषुतः vदेवः द्योतमानः सोमः vधारया vपवते क्षरति । vयत् यस्मात् vअस्य सोमस्य vपयः vपीपयत् इन्द्रमाप्यायितवत् । तस्माद्धारया पवत इत्यर्थः ॥

आत्मा यज्ञस्य रंह्या सुष्वाणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रंह्या । सुस्वानः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥८॥

vयज्ञस्य vआत्मा आत्मभूतः vसुतः अभिषुतः सोमः vसुष्वाणः यजमानेभ्यः कामान् प्रेरयन् vरंह्या वेगेन vपवते क्षरति । vप्रत्नं पुरातनं vकाव्यम् आत्मनः कवित्वं च vनि vपाति अभिरक्षति ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहा चिद्दधिषे गिरः ॥ ९ ॥

एव । पुनानः । इन्द्रऽयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥९॥

हे vमदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम vइन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं vवीतये इन्द्रस्य पानाय vएव एवं vमदं vपुनानः क्षरन् vगुहा गुहायाम् । यज्ञशालायामित्यर्थः । vगिरः vचित् शब्दानपि vदधिषे । अभिषववेलायामुपरवेषु धारयसि । करोषीत्यर्थः ॥　॥ २७ ॥

---

१. त–द्रुगतयः । २. त-भ४–'दश' नास्ति । ३. ग-भ–अत्यं न । ४. ग-त४.५-भ–'गोभिः पयोभिः' नास्ति; घ–गोभिः ।

'असृग्रम्' इति नवर्चं सप्तमं सूक्तम्। 'असृग्रम्' इत्यनुक्रान्तम्। असितो देवलो वर्षिः। तौ च कश्यपगोत्रजौ[1]। गायत्रं[2] छन्दः[2]। सोमः पवमानो देवता। उक्तो विनियोगः॥

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्नृतस्य सुश्रियः। विदाना अस्य योजनम्॥ १॥

असृग्रम्। इन्दवः। पथा। धर्मन्। ऋतस्य। सुऽश्रियः। विदानाः। अस्य। योजनम्॥१॥

सुश्रियः शोभनश्रयणाः[3] अस्य इन्द्रस्य योजनं संबन्धं विदानाः जानन्तः इन्दवः सोमाः धर्मन् कर्मणि ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण असृग्रं सृज्यन्ते॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते। हविर्हविष्षु वन्द्यः॥ २॥

प्र। धाराः। मध्वः। अग्रियः। महीः। अपः। वि। गाहते। हविः। हविष्षु। वन्द्यः॥२॥

हविष्षु हविषां मध्ये वन्द्यः स्तुत्यः हविः हविरात्मको यः सोमः महीः महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते तस्य मध्वः सोमस्य अग्रियः मुख्याः धाराः प्र पतन्तीत्यर्थः॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रदद्वने। सद्माभि सत्यो अध्वरः॥ ३॥

प्र। युजः। वाचः। अग्रियः। वृषा। अव। चक्रदत्। वने। सद्म। अभि। सत्यः। अध्वरः॥३॥

एतदेव दर्शयति। वृषा कामानां वर्षकः सत्यः सत्यभूतः अध्वरः हिंसावर्जितः अग्रियः मुख्यः सोमः सद्म यज्ञगृहम् अभि प्रति वने उदके युजः युक्ताः वाचः प्र अव चक्रदत् अवक्रन्दति। शब्दान् करोतीत्यर्थः॥

परि यत्काव्या कविर्नृम्णा वसानो अर्षति। स्वर्वाजी सिषासति॥ ४॥

परि। यत्। काव्या। कविः। नृम्णा। वसानः। अर्षति। स्वः। वाजी। सिसासति॥ ४॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः नृम्णा नृम्णानि[4] धनानि वसानः आच्छादयन् स्तोतॄणां काव्या[5] काव्यानि कविकर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि अर्षति परिगच्छति तदा स्वः स्वर्गे[6] वाजी बलवानन्नवान् वा इन्द्रः सिषासति। यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बलं संभक्तुमिच्छति॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति। यदीमृण्वन्ति वेधसः॥ ५॥

पवमानः। अभि। स्पृधः। विशः। राजाऽइव। सीदति। यत्। ईम्। ऋण्वन्ति। वेधसः॥५॥

यत् यदा ईम् एनं सोमं वेधसः कर्मणां कर्तारः[7] ऋण्वन्ति प्रेरयन्ति तदा पवमानः क्षरन्नेष सोमः स्पृधः स्पर्धमानान् यागविघ्नकारिणो राक्षसान् विशः स्पर्धमानान् मनुष्यान् राजेव[8] यथा राजा[9] तद्वत् अभि षीदति[10] नाशयितुमभिगच्छति॥ ॥ २८॥

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति। रेभो वनुष्यते मती॥ ६॥

अव्यः। वारे। परि। प्रियः। हरिः। वनेषु। सीदति। रेभः। वनुष्यते। मती॥ ६॥

१. ग-त७-काश्यपगोत्रजौ; भ१.३-कश्यपगोत्रौ। २. भ१.२.३-गायत्रछंदसं। ३. त-भ-°श्रवणा। ४. ग-त-भ-'नृम्णानि' नास्ति। ५. ग-त-भ-'काव्या' नास्ति। ६. ग-स्वर्गात्। ७. त-भ-कर्तारं। ८. त-भ४-राजसेव। ९. भ१.२.३.४-राजाभिषीदति। १०. त-भ१.२.४-निषीदति।

ᵛहरिः हरितवर्णः ᵛप्रियः देवानां प्रियतम एव सोमः ᵛवनेषु उदकेषु संपृक्तः ᵛअव्यः अवेः ᵛवारे वालोपेते ᵛपरि ᵛषीदति। किंच ᵛरेभः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन् ᵛमती मत्या स्तुत्या ᵛवनुष्यते सेव्यते ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति। रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः। वायुम्। इन्द्रम्। अश्विना। साकम्। मदेन। गच्छति। रण। यः। अस्य। धर्मऽभिः ॥७॥

ᵛयः यजमानः ᵛअस्य सोमस्य ᵛधर्मभिः कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः ᵛरण रमते ᵛसः यजमानः ᵛवायुमिन्द्रं च ᵛअश्विना अश्विनौ[1] च ᵛमदेन ᵛसाकं सह ᵛगच्छति प्राप्नोति ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः। विदाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

आ। मित्रावरुणा। भगम्। मध्वः। पवन्ते। ऊर्मयः। विदानाः। अस्य। शक्मऽभिः ॥ ८ ॥

येषां यजमानानां ᵛमध्वः सोमस्य ᵛऊर्मयः तरङ्गाः ᵛमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ᵛभगं भगाख्यं देवं च प्रति ᵛपवन्ते क्षरन्ति ते यजमानाः ᵛअस्य सोमस्येमं सोमं ᵛविदानाः जानन्तः ᵛशक्मभिः सुखैः संगच्छन्त[2] इति शेषः ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये। श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम्। रोदसी इति। रयिम्। मध्वः। वाजस्य। सातये। श्रवः। वसूनि। सम्। जितम् ॥९॥

हे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां ᵛमध्वः देवानां मोदयितुः[3] ᵛवाजस्य सोमात्मकस्यान्नस्य ᵛसातये लाभाय ᵛअस्मभ्यं काश्यपासितेभ्यः काश्यपदेवलेभ्यो वा ᵛरयिं धनं ᵛश्रवः अन्नं च ᵛवसूनि वासकान्यन्यान्यपि पश्वादीनि धनानि ᵛसं ᵛजितं संजयतम्। प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

'एते सोमाः' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। अनुक्रान्तं च–'एते सोमाः' इति। उक्तः सूक्तविनियोगः। ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमे मृज्यमाने 'मृजन्ति त्वा' इत्येषा। सूत्रितं च–' अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिरा प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजन्ति त्वा दश क्षिपः' (आश्व. श्रौ. ५.१२) इति ॥

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन्। वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

एते। सोमाः। अभि। प्रियम्। इन्द्रस्य। कामम्। अक्षरन्। वर्धन्तः। अस्य। वीर्यम् ॥१॥

ᵛएते अभिषुता इमे ᵛसोमाः ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛवीर्यं शक्तिं ᵛवर्धन्तः वर्धयन्तः ᵛइन्द्रस्य ᵛकामं काम्यं ᵛप्रियं प्रीतिकरं रसम् ᵛअभि ᵛअक्षरन् अभिपवन्ते अभ्यवर्षन् ॥

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना। ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः। चमूऽसदः। गच्छन्तः। वायुम्। अश्विना। ते। नः। धान्तु। सुऽवीर्यम् ॥२॥

ᵛते प्रसिद्धाः सोमाः ᵛपुनानासः पुनाना अभिषूयमाणाः ᵛचमूषदः चमसेषु सीदन्तः ᵛवायुम् ᵛअश्विना अश्विनौ च ᵛगच्छन्तः प्राप्नुवन्तः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्यं ᵛधान्तु धारयन्तु। प्रयच्छन्त्वित्यर्थः ॥

---

१. ग-त-भ–' अश्विनौ ' नास्ति। २. घ–आसंगच्छंत। ३. ग–मादयितुः।

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥
इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे सोम पुनानः अभिषूयमाणः हार्दि अभिलषितस्त्वम् इन्द्रस्य राधसे संराधनाय ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्रं चोदय प्रेरय ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥
मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः । हिन्वन्ति । सप्त । धीतयः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वा त्वां दश दशसंख्याकाः क्षिपः अङ्गुलयः । ' विशः[1] क्षिपः ' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त सप्तसंख्याकाः धीतयः होत्रकाश्च त्वा त्वां हिन्वन्ति स्वस्वव्यापारैः प्रीणयन्ति । विप्राः मेधाविनश्च त्वाम् अनु अमादिषुः अनुमादयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥
देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

हे सोम मेष्यः अवेर्लोमानि कम्[2] उदकं च अति अभि[2] सृजानं त्वा त्वां देवेभ्यः देवानाम् । विभक्तिव्यत्ययः । मदाय मदार्थं गोभिः गोविकारैः पयोभिः सं वासयामसि संवासयामः ॥ ॥ ३० ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्यव्यत ॥ ६ ॥
पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः पूयमानः कलशेषु कुम्भेषु निषिच्यमानः अरुषः आरोचमानः हरिः हरितवर्णः सोमः गव्यानि दध्यादीनि वस्त्राणि वासांसीव परि अव्यत पर्याच्छादयति ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥
मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः ।
इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम मघोनः धनवतः नः अस्मान् प्रति पवस्व क्षर । विश्वाः विश्वान् द्विषः द्वेष्टॄन् अप जहि मारय च । सखायं प्रियमिन्द्रम् आ विश आप्नुहि च ॥

वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि । सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥ ८ ॥
वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि ।
सहः । नः । सोम । पृत्ऽसु । धाः ॥ ८ ॥

---

१. ग-त१.२.४.७-भ४-विशः; त६-भ१.३-' विशः ' नास्ति । २. ग-इत्यर्थः अति; घ-कमुदकं चात्यभि; त१-कं उवकं चादन्यभि; त२.६-कं उवकं न्यभि; त४.५- - - - द अभि; त७-कमुदकं त्वदन्यभि; भ१.२-द अति; भ३-दशापवित्रमति; भ४-अभि; मु-कमुदकं चाति ।

हे सोम त्वं दिवः द्युलोकात् वृष्टिं वर्षं परि स्रव वर्ष। पृथिव्या अधि पृथिव्याम्। अधिः सप्तम्यर्थानुवादः। द्युम्नम् अन्नं चोत्पादयेति शेषः। नः अस्माकं सहः बलं च पृत्सु संग्रामेषु धाः धेहि॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम्। भक्षीमहि प्रजामिषम्॥ ९॥

नृऽचक्षसम्। त्वा। वयम्। इन्द्रऽपीतम्। स्वःऽविदम्। भक्षीमहि। प्रऽजाम्। इषम्॥९॥

हे सोम नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं स्वर्विदं सर्वज्ञम् इन्द्रपीतम् इन्द्रेण[1] पीतं त्वा[1] त्वां पिबन्तः वयं काश्यपासिताः काश्यपदेवला[2] वा प्रजां पुत्रादिकाम् इषम् अन्नं च भक्षीमहि भजेमहि॥ ॥ ३१॥

'परि प्रिया' इति नवर्चं नवमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'परि प्रिया' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः॥

परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नप्त्योर्हितः। सुवानो याति कविक्रतुः॥ १॥

परि। प्रिया। दिवः। कविः। वयांसि। नप्त्योः। हितः। सुवानः। याति। कविऽक्रतुः॥१॥

कविः मेधावी कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा सोमः नप्त्योः अधिषवणफलकयोः हितः निहितः सुवानः अभिषूयमाणः दिवः द्युलोकस्य परि प्रिया अतिप्रियाणि वयांसि प्राज्यः। तथा च मन्त्रवर्णः—'वयांसि[3] श्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभः' इति। याति गच्छति॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे। वीत्यर्ष चनिष्ठया॥ २॥

प्रऽप्र। क्षयाय। पन्यसे। जनाय। जुष्टः। अद्रुहे। वीती। अर्ष। चनिष्ठया॥ २॥

हे सोम प्रप्र अत्यन्तं क्षयाय तव निवासभूताय अद्रुहे अद्रोग्ध्रे च पन्यसे स्तोत्रे जनाय मनुष्याय वीती वीत्यै भक्षणाय जुष्टः पर्याप्तस्त्वं चनिष्ठया अन्नवत्तमया धारया अर्ष यागं प्रति गच्छ॥

स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत्। महान्मही ऋतावृधा॥ ३॥

सः। सूनुः। मातरा। शुचिः। जातः। जाते इति। अरोचयत्।
महान्। मही इति। ऋतऽवृधा॥ ३॥

जातः उत्पन्नः शुचिः विशुद्धः महान् हविरुत्तमः सः सोमाख्यः सूनुः पुत्रः मही महत्यौ ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ जाते विश्वस्य जनयित्र्यौ मातरा आत्मनो मातरौ द्यावापृथिव्यौ अरोचयत् रोचयति दीपयति॥

स सप्त धीतिभिर्हितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः। या एकमक्षि वावृधुः॥ ४॥

सः। सप्त। धीतिऽभिः। हितः। नद्यः। अजिन्वत्। अद्रुहः। याः। एकम्। अक्षि। ववृधुः॥४॥

---

१. ग-त-भ—'इंद्रेण पीतं त्वा' नास्ति। २. त—कश्यप°। ३. ग-भ—'वयांसि' नास्ति।

vयाः नद्यः यम् vएकं मुख्यं सोमम् vअक्षि अक्षीणं vववृधुः वर्धयन्ति vसः सोमः vधीतिभिः[1] अङ्गुलिभिः। 'रशना धीतयः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात्। vहितः निहितः सन् vअद्रुहः द्रोहवर्जिताः vसप्त सप्तसंख्याकाः vनद्यः नदीः[2] vअजिन्वत् प्रीणयति ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युवानमा दधुः। इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ताः। अभि। सन्तम्। अस्तृतम्। महे। युवानम्। आ। दधुः। इन्दुम्। इन्द्र। तव। व्रते ॥५॥

हे vइन्द्र vतव त्वदीये vव्रते कर्मणि vताः अङ्गुल्यः। पूर्वत्र धीतिभिः इत्यङ्गुलीनामुपात्तत्वात् तच्छब्देन परामर्शः। vसन्तं विद्यमानम् vअस्तृतम् अहिंसितं vयुवानं नित्यतरुणम् vइन्दुं सोमं vमहे महतेऽभिषवादिलक्षणाय कर्मणे vअभि vआ vदधुः ॥ ॥ ३२ ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः। क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि। वह्निः। अमर्त्यः। सप्त। पश्यति। वावहिः। क्रिविः। देवीः। अतर्पयत् ॥ ६ ॥

यः vवह्निः यज्ञस्य धुरो वोढा vअमर्त्यः मरणरहितः vवावहिः देवानां तृप्तेरत्यन्तं वोढा च सोमः vसप्त नदीः vपश्यति सोऽयं vक्रिविः कूपरूपेण[3] पूर्णोऽवस्थितः सन् vदेवीः नदीःv अतर्पयत् तर्पयति ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या। तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव। कल्पेषु। नः। पुमः। तमांसि। सोम। योध्या। तानि। पुनान। जङ्घनः ॥ ७ ॥

हे vपुमः पुमन् सोम vकल्पेषु कल्पनीयेष्वहःसु vनः अस्मान् vअव रक्ष। अपि च vपुनान हे पवमान vसोम त्वं vयोध्या योधनीयानि vतमांसि रक्षांसि यानि vतानि vजङ्घनः नाशय ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः। प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नु। नव्यसे। नवीयसे। सुऽउक्ताय। साधय। पथः। प्रत्नऽवत्। रोचय। रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम vनव्यसे नव्याय नूतनाय vनवीयसे स्तुत्यायास्माकं vसूक्ताय vपथः मार्गान् vनु क्षिप्रं vसाधय अभिगच्छ। अपि च vप्रत्नवत् यथापूर्वं vरुचः स्वदीप्तीः vरोचय प्रकाशय ॥

पवमान महि श्रवो गामश्वं रासि वीरवत्। सना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥

पवमान। महि। श्रवः। गाम्। अश्वम्। रासि। वीरऽवत्।
सन। मेधाम्। सन। स्वः रिति स्वः ॥ ९ ॥

हे vपवमान सोम यस्त्वं vवीरवत् पुत्रवत् vमहि महत् vश्रवः अन्नं vगां च vअश्वं च vरासि अस्मभ्यं प्रयच्छसि स त्वं vमेधां vसन अस्मभ्यं प्रयच्छ। अपि च vस्वः यदस्मदभिलषितं तत् सर्वं vसन देहि ॥ ॥ ३३ ॥

'प्र स्वानासः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'प्र स्वानासः' इत्यनुक्रान्तम्। उक्तो विनियोगः ॥

---

१. ग-त-भ४-धीतयः। २. त१.४.५.६.७-भ४-नदीभिः; त२-नदीव। ३. ग-कूपवत्।

प्र स्वानासो रथाइवार्वन्तो न श्रवस्यवः । सोमासो राये अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वानासः । रथाःऽइव । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः । सोमासः । राये । अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र स्वानासः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः सोमासः सोमाः रथाइव यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः अर्वन्तो न यथा शब्दं कुर्वन्तोऽश्वाः तथा श्रवस्यवः शत्रुभ्योऽन्नमिच्छन्तः राये यजमानानां धनाय अक्रमुः आगच्छन् ॥

हिन्वानासो रथाइव दधन्विरे गभस्त्योः । भरासः कारिणामिव ॥ २ ॥

हिन्वानासः । रथाःऽइव । दधन्विरे । गभस्त्योः । भरासः । कारिणाम्ऽइव ॥ २ ॥

सोमाः रथाइव यथा रथास्तथा हिन्वानासः हिन्वाना यागदेशं प्रति गच्छन्तः भरासः भराः कारिणामिव यथा भारवाहिनां[1] बाह्वोर्धीयन्ते तथा गभस्त्योः ऋत्विजां बाह्वोः । 'गभस्ती बाहू' इति बाहुनामसु पाठात् । दधन्विरे धीयन्ते ॥

राजानो न प्रशस्तिभिः सोमासो गोभिरञ्जते । यज्ञो न सप्त धातृभिः ॥ ३ ॥

राजानः । न । प्रशस्तिऽभिः । सोमासः । गोभिः । अञ्जते । यज्ञः । न । सप्त । धातृऽभिः ॥३॥

सोमासः सोमाः प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः[2] स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः राजानो न यथा राजानः सप्त धातृभिः सप्त होत्राभिः यज्ञो न यथा च यज्ञस्तथा गोभिः गोविकारैः पयोभिः अञ्जते अज्यन्ते । संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परि सुवानास इन्दवो मदाय बर्हणा गिरा । सुता अर्षन्ति धारया ॥ ४ ॥

परि । सुवानासः । इन्दवः । मदाय । बर्हणा । गिरा । सुताः । अर्षन्ति । धारया ॥ ४ ॥

सुवानासः सुवाना अभिपूयमाणाः इन्दवः सोमाः बर्हणा महत्या गिरा स्तुतिरूपया वाचा सुताः अभिषुताः सन्तः मदाय मदार्थं धारया परि अर्षन्ति परितो गच्छन्ति ॥

आपानासो विवस्वतो जनन्त उषसो भगम् । सूरा अण्वं वि तन्वते ॥ ५ ॥

आपानासः । विवस्वतः । जनन्तः । उषसः । भगम् । सूराः । अण्वम् । वि । तन्वते ॥५॥

विवस्वतः इन्द्रस्य आपानासः आपानभूताः उषसः भगं जनन्तः जनयन्तः सूराः सरन्तः सोमाः अण्वं वि तन्वते । अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥ ॥ ३४ ॥

अप द्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः । वृष्णो हरस आयवः ॥ ६ ॥

अप । द्वारा । मतीनाम् । प्रत्नाः । ऋण्वन्ति । कारवः । वृष्णः । हरसे । आयवः ॥ ६ ॥

मतीनां स्तुतीनां कारवः कर्तार ऋत्विजः प्रत्नाः पुराणाः वृष्णः सेचकस्य सोमस्य[3] हरस आहरस आहर्तारश्च आयवः मनुष्याः द्वारा यज्ञस्य द्वाराणि अप ऋण्वन्ति ॥

समीचीनास आसते होतारः सप्तजामयः । पदमेकस्य पिप्रतः ॥ ७ ॥

सम्ऽईचीनासः । आसते । होतारः । सप्तऽजामयः । पदम् । एकस्य । पिप्रतः ॥ ७ ॥

---

१. त-भ-मु–भारवाहानां । २. ग-भ–'प्रशस्ताभिः' नास्ति; घ–शस्ताभिः । ३. ग-घ-त–'सोमस्य' नास्ति ।

ᵛसमीचीनासः समीचीनाः ᵛजामयः जामिसदृशाः ᵛएकस्य सोमस्य ᵛपदे स्थाने ᵛपिप्रतः पूरयन्तः ᵛसप्त ᵛहोतारः सप्त होत्रकाः ᵛआसते यज्ञ उपविशन्ति ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥८॥

ᵛनाभिं यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं ᵛनः अस्माकं ᵛनाभा नाभौ अहम् ᵛआ ᵛददे । पिबामीत्यर्थः । पीतसोमानामस्माकं ᵛचक्षुश्चित् चक्षुरपि ᵛसूर्ये ᵛसचा संगतं भवति । किंच ᵛकवेः क्रान्तकर्मणः सोमस्य ᵛअपत्यम्[1] अंशुम् ᵛआ ᵛदुहे आपूरयामि ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युऽभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥९॥

ᵛसूरः सुवीर्य इन्द्रः ᵛचक्षसा चक्षुषा ᵛदिवः दीप्तस्यात्मनः[2] ᵛप्रिया प्रियं ᵛपदम् ᵛअध्वर्युभिः ᵛगुहा गुहायां हृदये ᵛहितं निहितं[3] पीतं सोममपि ᵛअभि[4] ᵛपश्यति ॥ ॥ ३५ ॥

'उपास्मै' इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'उपास्मै' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः सूक्तविनियोगः । अभिष्टवे घर्मदुघावत्सेऽपनीयमाने[5] 'नमसेदुप' इत्येषा । सूत्रितं च– 'नमसेदुप सीदत संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु' (आश्व. श्रौ. ४.७) इति ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँ इयक्षते ॥ १ ॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे । अभि । देवान् । इयक्षते ॥ १ ॥

हे ᵛनरः नेतार ऋत्विजः[6] यज्ञस्य ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛअभि ᵛइयक्षते आभिमुख्येन यष्टुमिच्छते[7] ᵛपवमानाय क्षरते ᵛअस्मै अभिषूयमाणाय ᵛइन्दवे सोमाय ᵛउप ᵛगायत उपगानं कुरुत ॥

अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः । देवं देवाय देवयु ॥ २ ॥

अभि । ते । मधुना । पयः । अथर्वाणः । अशिश्रयुः । देवम् । देवाय । देवऽयु ॥ २ ॥

हे सोम ᵛते तव ᵛदेवं देवनशीलं ᵛदेवयु देवयुं देवकामं रसं ᵛदेवाय देवनशीलायेन्द्राय ᵛमधुना ᵛपयः गव्येन पयसा ᵛअथर्वाणः ऋषयः ᵛअभि ᵛअशिश्रयुः अभ्यश्रीणन् । समस्कुर्वन्नित्यर्थः ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राजन्नोषधीभ्यः ॥ ३ ॥

सः । नः । पवस्व । शम् । गवे । शम् । जनाय । शम् । अर्वते । शम् । राजन् । ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

हे ᵛराजन् दीप्यमान सोम ᵛसः प्रसिद्धस्त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛगवे ᵛशं सुखं ᵛपवस्व क्षर । ᵛजनाय पुत्रादये च ᵛशं पवस्व । ᵛअर्वते अश्वाय च ᵛशं पवस्व । ᵛओषधीभ्यः च ᵛशं पवस्व ॥

---

१. ग–अपत्यमपत्यभूतं । २. घ-त७– दीप्तस्य स्वर्गस्यात्मनः । ३. ग-घ-त–'निहितं' नास्ति । ४. त-भ४–'अभि' नास्ति । ५. ग–घर्मदुघावत्से उपनीयमाने; त-मु–घर्मदुघोवत्सो पवनीयमाने; भ१.२.३–घर्मदुघोवत्से पनीयमाने; भ४–घर्मदुघोवत्से पवनीयमाने । ६. ग-त-भ–'ऋत्विजः' नास्ति । ७. त-भ–°मिच्छति ।

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे । सोमाय गाथमर्चत ॥ ४ ॥

बभ्रवे । नु । स्वऽतवसे । अरुणाय । दिविऽस्पृशे । सोमाय । गाथम् । अर्चत ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः बभ्रवे बभ्रुवर्णाय स्वतवसे स्वबलाय अरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय दिविस्पृशे दिवं स्पृशते सोमाय नु[1] क्षिप्रं[1] गाथं स्तुतिरूपां वाचम् अर्चत । उच्चारयतेत्यर्थः ॥

हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन । मधावा धावता मधु ॥ ५ ॥

हस्तऽच्युतेभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन । मधौ । आ । धावत । मधु ॥५॥

हे ऋत्विजः हस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः अद्रिभिः अभिषवग्रावभिः सुतम् अभिषुतं सोमं पुनीतन पवित्रे पावयत । अपि च मधौ मदकरे सोमे मधु गव्यं पयः आ धावत प्रक्षिपत ॥ ॥३६॥

नमसेदुप सीदत दध्नेदभि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ६ ॥

नमसा । इत् । उप । सीदत । दध्ना । इत् । अभि । श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः नमसेत् नमस्कारेणैव उप सीदत सोममुपगच्छत । दध्नेत् दध्नैव अभि श्रीणीतन अभिश्रीणीत च । इन्द्रे इन्दुं सोमं दधातन धत्त च ॥

अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोम शं गवे । देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥ ७ ॥

अमित्रऽहा । विऽचर्षणिः । पवस्व । सोम । शम् । गवे । देवेभ्यः । अनुकामऽकृत् ॥७॥

हे सोम अमित्रहा अमित्राणां हन्ता विचर्षणिः विद्रष्टा देवेभ्यः अनुकामकृत् अभीष्टस्य कर्ता त्वं गवे अस्माकं गवे शं सुखं पवस्व क्षर ॥

इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । सिच्यसे । मनःऽचित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

हे सोम मनश्चित् मनसो ज्ञाता मनसस्पतिः ईश्वरस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय मदाय च परि षिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥

पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरीहि नः । इन्दविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमान । सुऽवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्दो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥९॥

हे इन्दो क्लिद्यमान पवमान सोम त्वं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं रयिं धनं नः अस्माकं संबन्धिना इन्द्रेण युजा सहायेन नः अस्मभ्यं रिरीहि देहि ॥ ॥ ३७ ॥

'सोमा असृग्रम्' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'सोमा असृग्रम्' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सादने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सदने । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमाः ॥ १ ॥

---

[1] ग-त-भ-'नु क्षिप्रं' नास्ति ।

ᵛसुताः अभिषुताः ᵛमधुमत्तमाः अतिशयेन मधुमन्तः[1] ᵛइन्दवः ᵛसोमाः ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛसादने गृहे[2] ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थम् ᵛअसृग्रं सृज्यन्ते ॥

अभि विप्रा॑ अनूषत॒ गावो॑ व॒त्सं न मा॒तरः॑ । इन्द्रं॒ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

अ॒भि । विप्राः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । गावः॑ । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ । इन्द्र॑म् । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥२॥

ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛसोमस्य ᵛपीतये पानाय ᵛइन्द्रं ᵛमातरः जनयित्र्यः ᵛगावः ᵛवत्सं ᵛन यथा वत्सं प्रति तद्वत् ᵛअभि ᵛअनूषत अभिशब्दयन्ति ॥

म॒द॒च्युत्क्षे॑ति॒ साद॑ने॒ सिन्धो॑रू॒र्मा वि॑प॒श्चित् । सोमो॑ गौ॒री अधि॑ श्रि॒तः ॥ ३ ॥

म॒द॒ऽच्युत् । क्षे॒ति॒ । सद॑ने । सिन्धोः॑ । ऊ॒र्मा । वि॒पः॒ऽचित् ।
सोमः॑ । गौ॒री इति॑ । अधि॑ । श्रि॒तः ॥ ३ ॥

ᵛमदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः ᵛसादने[3] । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । स्थाने ᵛक्षेति निवसति । एतदेव विवृणोति । ᵛसिन्धोः नद्याः ᵛऊर्मा ऊर्मौ तरङ्गे । वसतीवरीष्वित्यर्थः । ᵛविपश्चित् विद्वान् ᵛसोमः ᵛगौरी ᵛअधि गौर्यामधि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । माध्यमिकायां वाचि । 'गौरी गान्धर्वी' इति वाङ्नामसु पाठात् । ᵛश्रितः निवसति ॥

दि॒वो नाभा॑ विचक्ष॒णोऽव्यो॒ वारे॑ महीयते । सोमो॒ यः सु॒क्रतुः॑ क॒विः ॥ ४ ॥

दि॒वः । नाभा॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । अव्यः॑ । वारे॑ । म॒ही॒य॒ते॒ । सोमः॑ । यः । सु॒ऽक्रतुः॑ । क॒विः ॥४॥

ᵛयः ᵛसुक्रतुः सुप्रज्ञः ᵛकविः क्रान्तकर्मा ᵛविचक्षणः विद्रष्टा सः ᵛसोमः ᵛदिवः अन्तरिक्षस्य ᵛनाभा नाभौ नाभिभूते ᵛअव्यः अवेः ᵛवारे वाले ᵛमहीयते पूज्यते । पूयमानः स्तूयत इत्यर्थः ॥

यः सोमः॑ क॒लशे॒ष्वाँ अ॒न्तः प॒वित्र॒ आहि॑तः । तमिन्दुः॒ परि॑ षस्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः॑ । क॒लशे॑षु । आ । अ॒न्तरिति॑ । प॒वित्रे॑ । आऽहि॑तः । तम् । इन्दुः॑ । परि॑ । स॒स्व॒जे॒ ॥५॥

ᵛयः ᵛसोमः ᵛकलशेषु कुम्भेषु ᵛआ आस्ते यश्च ᵛपवित्र पवित्रस्य ᵛअन्तः मध्ये ᵛआहितः निहितः ᵛतं स्वांशभूतं सोमम् ᵛइन्दुः[4] सोमो देवः ᵛपरि ᵛषस्वजे प्रविशति ॥ ॥ ३८ ॥

प्र वाच॒मिन्दु॑रिष्यति समु॒द्रस्याधि॑ वि॒ष्टपि॑ । जिन्व॒न्कोशं॑ मधु॒श्चुत॑म् ॥ ६ ॥

प्र । वाच॑म् । इन्दुः॑ । इ॒ष्य॒ति॒ । स॒मु॒द्रस्य॑ । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । जिन्व॑न् । कोश॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् ॥६॥

ᵛइन्दुः सोमः ᵛमधुश्चुतं मधुनश्च्यावकं ᵛकोशं मेघम् । 'असुरः कोशः' इति मेघनामसु पाठात् । ᵛजिन्वन् प्रीणयन् ᵛसमुद्रस्य अन्तरिक्षस्य ᵛअधि ᵛविष्टपि विष्टब्धे स्थाने ᵛवाचं ᵛप्र ᵛइष्यति प्रेरयति । पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

नित्य॑स्तोत्रो॒ वन॒स्पति॑र्धी॒नाम॒न्तः स॑ब॒र्दुघः॑ । हि॒न्वा॒नो मानु॑षा यु॒गा ॥ ७ ॥

नित्य॑ऽस्तोत्रः । व॒न॒स्पतिः॑ । धी॒नाम् । अ॒न्तरिति॑ । स॒बः॒ऽदुघः॑ । हि॒न्वा॒नः । मानु॑षा । यु॒गा ॥७॥

१. ग–मधुराः । २. ग-त-भ४–सदने; भ१.२.३–'गृहे' नास्ति । ३. ग-त-भ–सदने; घ–मदन । ४. त-भ–इंदुं ।

ᵛनित्यस्तोत्रः संततस्तोत्रः ᵛसबर्दुघः अमृतस्य दोग्धा ᵛवनस्पतिः वनानां पालयिता सोमः ᵛमानुषा मानुषाणि ᵛयुगा युगानि अहीनैकाहात्मकानि ᵛहिन्वानः प्रीणयन् ᵛधीनां कर्मणाम् ᵛअन्तः मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्षति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

ᵛकविः क्रान्तकर्मा ᵛसोमः ᵛदिवः[1] अन्तरिक्षात् ᵛहिन्वानः प्रेर्यमाणः ᵛविप्रस्य मेधाविनः स्वस्य ᵛधारया ᵛप्रिया प्रियाणि ᵛपदा पदानि स्थानानि ᵛअभि ᵛअर्षति अभिगच्छति ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रऽवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुवम् ॥९॥

हे ᵛपवमान ᵛइन्दो सोम त्वं ᵛसहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं ᵛस्वाभुवं शोभनभवनं ᵛरयिं धनम् ᵛअस्मे अस्मासु ᵛधारय[2] । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
षष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहात्संप्रदर्शितः ।
अथाष्टमः सुमतिना संगमेन[3] प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'सोमः पुनानः' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिः । सोमो देवता । 'पवमानगुणः सोमो विज्ञेयः काश्यपावृषी । इति विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दळहच्युतात्' ॥ 'सोमः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोमः । पुनानः । अर्षति । सहस्रऽधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥१॥

अयं ᵛपुनानः पावकः ᵛसोमः ᵛअर्षति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः । ᵛसहस्रधारः अपरिमितधारः ᵛअत्यविः । अत्राविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते । अविलोमभिर्निष्पादितं दशापवित्रमित्यर्थः । तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमर्थम् । ᵛवायोरिन्द्रस्य च पानायेति शेषः । किं प्रति । ᵛनिष्कृतम् । निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संस्कृतं पात्रं प्रति ॥

---

१. त-भ४-देवः । २. घ-आधारय । ३. ग-संग्रहेण ।

पर्वमानमवस्यवो विप्रंमभि प्र गांयत । सुष्वाणं देववींतये ॥ २ ॥

पर्वमानम् । अवस्यवः । विप्रंम् । अभि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देवऽवींतये ॥ २ ॥

हे ᵛअवस्यवः रक्षणकामा उद्गात्रादयः यूयं ᵛपवमानं शोधकं ᵛविप्रं विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवच्छुद्धं वा । अथवा विप्र इति मेधाविनाम । मेधाविनम् । ᵛदेववीतये देवपानाय ᵛसुष्वाणं सूयमानम् ᵛअभि ᵛप्र ᵛगायत आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुत ॥

पर्वन्ते वाजंसातये सोमाः सहस्रंपाजसः । गृणाना देववींतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते । वाजंऽसातये । सोमाः । सहस्रंऽपाजसः । गृणानाः । देवऽवींतये ॥ ३ ॥

ᵛपवन्ते क्षरन्ति ᵛसोमाः । किमर्थम् । ᵛवाजसातये अन्नस्य लाभाय । कीदृशाः । ᵛसहस्रपाजसः बहुबलाः[1] । पातॄणां बलप्रदा इत्यर्थः । ᵛगृणानाः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । स्तूयमानाः । पुनः किमर्थम् । ᵛदेववीतये । देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः[2] । तदर्थम् । यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा अन्नलाभ इत्यर्थः ॥

उत नो वाजंसातये पर्वस्व बृहतीरिषंः । द्युमदिन्दो सुवीर्यंम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजंऽसातये । पर्वस्व । बृहतीः । इषंः । द्युऽमत् । इन्दो इतिं । सुऽवीर्यंम् ॥४॥

ᵛउत अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛवाजसातये अन्नलाभाय हे ᵛइन्दो सोम ᵛबृहतीरिषः महतीः रसधाराः ᵛद्युमत् दीप्तिमत् ᵛसुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च ᵛपवस्व क्षर । शोभनसामर्थ्योपेता धाराः पवस्वेत्यर्थः । अथवा । वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिषो द्युमत् सुवीर्यं संपादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥

ते नंः सहस्रिणं रयिं पर्वन्तामा सुवीर्यंम् । सुवाना देवास इन्दंवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणंम् । रयिम् । पर्वन्ताम् । आ । सुऽवीर्यंम् । सुवानाः । देवासंः । इन्दंवः ॥५॥

ᵛते ᵛइन्दवः सोमाः ᵛनः अस्माकं ᵛसहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं ᵛरयिं धनं ᵛसुवीर्यं च[3] ᵛआ ᵛपवन्ताम् । कीदृशास्ते । ᵛसुवानाः सूयमानाः ᵛदेवासः द्योतनादिगुणयुक्ताः[4] ॥ ॥ १ ॥

अत्यां हियाना न हेतृभिरसृंग्रं वाजंसातये । वि वारमव्यंमाशवंः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतृऽभिः । असृंग्रम् । वाजंऽसातये । वि । वारंम् । अव्यंम् । आशवंः ॥६॥

ᵛवाजसातये संग्रामाय ᵛहियानाः प्रेर्यमाणाः ᵛअत्याः ᵛन अश्वा इव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् ᵛहेतृभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः ᵛआशवः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजसातये[5] अन्नलाभाय[5] ᵛअव्यं ᵛवारं दशापवित्रं ᵛवि ᵛअसृग्रं व्यतिसृज्यन्ते[6] ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दंवोऽभि वत्सं न धेनवंः । दधन्विरे गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः । अर्षन्ति । इन्दंवः । अभि । वत्सम् । न । धेनवंः । दधन्विरे । गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

---

१. त-भ४–बहुलाः । २. त-भ४–देवतातिर्यज्ञः । ३. ग-त-भ४– वा । ४. ग-त-भ१.२.४–°गुणकाः; भ५–°गुणकराः । ५. भ–' वाजसातये अन्नलाभाय ' नास्ति । ६. त१.२.६–व्यतिसृज्यंते किं प्रति अव्यं अविभवां वारं वालं दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः; त३.५-भ४–पुस्तकेषु ' व्यतिसृज्यंते ' इत्यस्यानन्तरं किंचिदवकाशो विद्यते; त७–व्यतिसृज्यंते किं प्रति अव्यं वारं वालां दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः ।

वाश्राः शब्दयन्तः इन्दवः सोमाः अभि अर्षन्ति अभिगच्छन्ति पात्रं प्रति वाश्राः शब्दकारिण्यः धेनवः न। ता यथा शब्दयन्त्यः वत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत्। त एव गभस्त्योः बाह्वोः दधन्विरे ध्रियन्ते च ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमान कनिक्रदत्। विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः। इन्द्राय। मत्सरः। पवमान। कनिक्रदत्। विश्वाः। अप। द्विषः। जहि ॥ ८ ॥

इन्द्राय जुष्टः प्रियः[1] पर्याप्तः मत्सरः सोमो भवतीति शेषः। 'मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः' (निरु. २.५) इति निरुक्तम्। हे पवमान त्वं कनिक्रदत् शब्दयन् विश्वाः द्विषः सर्वानस्माकं द्वेष्टॄन् अप जहि ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः। योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपऽघ्नन्तः। अराव्णः। पवमानाः। स्वःऽदृशः। योनौ। ऋतस्य। सीदत ॥ ९ ॥

हे पवमानाः अराव्णः अदानानयजमानान् अपघ्नन्तः हिंसन्तः स्वर्दृशः सर्वत्र[2] द्रष्टारश्च यूयम् ऋतस्य योनौ यज्ञस्य स्थाने सीदत। अथवा। सोमपानार्थमुक्तलक्षणा देवा ऋतस्य योनौ सीदतेति योज्यम् ॥ ॥ २ ॥

'परि प्र' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तम्। ऋष्यादि पूर्ववत्। 'परि प्राष्टौ' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

परि प्रासिष्यदत्कविः सिन्धोरूर्मावधि श्रितः। कारं बिभ्रत्पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि। प्र। असिस्यदत्। कविः। सिन्धोः। ऊर्मौ। अधि। श्रितः।
कारम्। बिभ्रत्। पुरुऽस्पृहम् ॥ १ ॥

परि प्रासिष्यदत् परिप्रस्यन्दते कविः मेधावी सोमः[3] सिन्धोरूर्मौ तरङ्गे[4] वसतीवर्युदकरसे[5] अधि श्रितः आश्रितः। पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं कारं शब्दं बिभ्रत् धारयन् परिस्यन्दत इति संबन्धः ॥

गिरा यदी सबन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः। परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा। यदि। सऽबन्धवः। पञ्च। व्राताः। अपस्यवः। परिऽकृण्वन्ति। धर्णसिम् ॥ २ ॥

सबन्धवः समानबन्धनाः पञ्च व्राताः पञ्च जना मनुष्या[5] यजमानाः[5] अपस्यवः कर्मेच्छवः यद्यदा ईमेनं धर्णसिं धारकं सोमं गिरा[6] स्तुत्या[6] परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति। अस्योत्तरत्रान्वयः ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत। यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत्। अस्य। शुष्मिणः। रसे। विश्वे। देवाः। अमत्सत। यदि। गोभिः। वसायते ॥ ३ ॥

---

१. ग-त-भ-मु-'प्रियः' नास्ति। २. भ१.३-सर्व। ३. ग-त-भ-'सोमः' नास्ति। ४. ग-त-भ-'तरंगे...°रसे' नास्ति। ५. ग-त-भ-'मनुष्या यजमानाः' नास्ति। ६. ग-त-भ-'गिरा स्तुत्या' नास्ति।

आत् परिष्करणानन्तरमेव शुष्मिणः बलवतः अस्य सोमस्य रसे विश्वे देवाः अमत्सत अमाद्यन्त[1]। यदि यदा गोभिः गोविकारैः। विकारे प्रकृतिशब्दः। क्षीरादिभिः वसायते आच्छाद्यते ॥

निरिणानो वि धावति जहच्छर्याणि तान्वा। अत्रा सं जिघ्नते युजा ॥ ४ ॥

निऽरिणानः। वि। धावति। जहत्। शर्याणि। तान्वा। अत्र। सम्। जिघ्नते। युजा ॥४॥

अयं सोमः निरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् वि धावति विविधं धावति - - - - यदा तान्वा। तनु दशापवित्रवस्त्रम्। तत्संबन्धीनि शर्याणि द्वाराणि जहत्[2] अधः सरति। अत्र अस्मिन् यज्ञे युजा सखिभूतेनेन्द्रेण सह सं जिघ्नते संगतो भवति। वस्त्रसुपिराद्विनिर्गत्य दशापवित्रादधः सत्[3] पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणेन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥

नप्तीभिर्यो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा। गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥

नप्तीभिः। यः। विवस्वतः। शुभ्रः। न। ममृजे। युवा। गाः। कृण्वानः। न। निःऽनिजम् ॥५॥

यः सोमः विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य नप्तीभिः पौत्रस्थानीयाभिः। तस्य हस्तः पुत्रोऽङ्गुलयः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः। मामृजे[4] मृज्यते शुभ्रो न दीप्तोऽश्वः युवा इव। यथाप्रवृद्धोऽश्वो[5] मृज्यते स्वपरिचारकैस्तद्वत् स एव युवा मिश्रणशीलः सोमः निर्णिजम्। 'निर्णिक्' इति रूपनाम। स्वकीयं रूपं गाः न[6] कृण्वानः गोविकारांश्च कुर्वाणो भवतीति शेषः ॥ ॥ ३ ॥

अति श्रिती तिरश्चता गव्या जिगात्यण्व्या। वग्नुमियर्ति यं विदे ॥ ६ ॥

अति। श्रिती। तिरश्चता। गव्या। जिगाति। अण्व्या। वग्नुम्। इयर्ति। यम्। विदे ॥ ६ ॥

अण्व्या अङ्गुल्याभिषूयमाणः सोमः गव्या गव्यानि श्रिती श्रित्यै श्रयणार्थं तिरश्चता तिरश्चीनम् अति जिगाति। अंशुमतिक्रम्य गच्छति। तथाङ्गुल्याभिषूयमाणः वग्नुं शब्दम् इयर्ति प्रेरयति[7] ॥

अभि क्षिपः समग्मत मर्जयन्तीरिषस्पतिम्। पृष्ठा गृभ्णत वाजिनः ॥ ७ ॥

अभि। क्षिपः। सम्। अग्मत। मर्जयन्तीः। इषः। पतिम्। पृष्ठा। गृभ्णत। वाजिनः ॥ ७ ॥

क्षिपः अङ्गुलयः मर्जयन्तीः[8] अभिमृशन्त्यः इषस्पतिम् अन्नानां स्वामिनं सोमम् अभि समग्मत अभिसंगच्छन्ते। संगत्य च वाजिनः बलवतः सोमस्य पृष्ठा पृष्ठानि गृभ्णत गृह्णन्त्यभिषवाङ्गुलयः ॥

परि दिव्यानि मर्मृशद्विश्वानि सोम पार्थिवा। वसूनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥

परि। दिव्यानि। मर्मृशत्। विश्वानि। सोम। पार्थिवा। वसूनि। याहि। अस्मऽयुः ॥८॥

---

१. ग–माद्यंति; भ१.२.३–अमाद्यं। २. त-भ–'जहत्' नास्ति। ३. ग-भ१.२.३-मु–सरन्; त-भ४–सन्। ४. ग–ममृजे। ५. ग–यथातिप्रयत्नात् युवाश्वो। ६. ग-त-भ–'न' नास्ति। ७. ग–प्रेरयति यं शब्दं जानामी; घ–प्रेरयति विदे जानते यजमानाय। ८. भ१-४–पुस्तकयोः 'मर्जयन्तीः' इत्यस्यानन्तरं कियांश्चिदवकाशो विद्यते।

हे ᵛसोम ᵛदिव्यानि पार्थिवानि च ᵛविश्वानि[1] सर्वाणि ᵛवसूनि धनानि[1] ᵛपरि ᵛमर्मृशत् परिमृशन् परिगृह्णन् ᵛअस्मयुः अस्मान् कामयमानः ᵛयाहि आगच्छ। एवमभिषुण्वन्[2] रसं[2] संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ ४ ॥

'एष धिया' इत्यष्टर्चं पञ्चदशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'एष धिया' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः। धिया। याति। अण्व्या। शूरः। रथेभिः। आशुऽभिः।
गच्छन्। इन्द्रस्य। निःऽकृतम् ॥ १ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛशूरः विक्रान्तः ᵛअण्व्या अङ्गुल्याभिषुतः ᵛधिया कर्मणा ᵛयाति गच्छति। कं देशं प्रति। उच्यते। ᵛइन्द्रस्य ᵛनिष्कृतं स्थानं दिवं प्रति ᵛरथेभिः रथैः ᵛआशुभिः शीघ्रगामिभिः ᵛगच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थाननयनाय। अङ्गुल्याभिषूयमाणः सन् होमद्वाराग्निं निष्पीडनद्वारा[3] पात्रं वा गच्छतीत्यर्थः[3] ॥

एष पुरू धियायते बृहते देवतातये। यत्रामृतास आसते ॥ २ ॥

एषः। पुरु। धियाऽयते। बृहते। देवऽतातये। यत्र। अमृतासः। आसते ॥ २ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛपुरु बहुलं ᵛधियायते धियं कर्मेच्छति। धीशब्दाद्यकारोपजनः। यद्वा। द्वितीयार्थे तृतीया छान्दसश्चालुक्। कस्मै। ᵛबृहते महते ᵛदेवतातये यज्ञाय। ᵛयत्र यस्मिन् यज्ञे ᵛअमृतासः अमृता देवाः ᵛआसते वसन्ति तदर्थम् ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा। यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः। हितः। वि। नीयते। अन्तरिति। शुभ्रऽवता। पथा। यदि। तुञ्जन्ति। भूर्णयः ॥ ३ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛहितः निहितः हविर्धाने ᵛवि ᵛनीयते तस्मात् स्थानादाहवनीयं प्रति। ᵛअन्तः तयोर्मध्यदेशे ᵛशुभ्रावता शोभावता ᵛपथा मार्गेण ᵛयदि यदा ᵛतुञ्जन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यः ᵛभूर्णयः भरणशीला अध्वर्य्वादयः। तदा वि नीयत इति समन्वयः ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते यूथ्यो३ वृषा। नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः। शृङ्गाणि। दोधुवत्। शिशीते। यूथ्यः। वृषा। नृम्णा। दधानः। ओजसा ॥ ४ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛशृङ्गाणि शृङ्गवदुन्नतानंशूनभिषवकाले ᵛदोधुवत् धूनोति[4]। ᵛयूथ्यः यूथार्हो यूथपतिः ᵛवृषा वृषभो यथा ᵛशिशीते तीक्ष्णे शृङ्गे धूनोति[5] तद्वत्। कीदृश एषः। ᵛओजसा बलेन ᵛनृम्णा नृम्णानि धनानि ᵛदधानः अस्मदर्थं धारयन् ॥

---

१. ग-त३.४.५-भ४-वसूनि; त७-वसूनि धनानि विश्वानि सर्वाणि; भ१.२.३-विश्वानि वसूनि। २. ग-एवमभिषवानंतरं; भ१.३-एवमभिषुण्वन्। ३. ग-निपातनद्वारा च तत्रैवागच्छतीत्यर्थः; त-निष्पीडनद्वारा पात्रे वा गच्छतीत्यर्थः; भ१.३-वा पात्रं गच्छतीत्यर्थः; भ४-निष्पीडनद्वारा पात्रं गच्छतीत्यर्थः। ४. ग-त१.६.७-भ१.३-धुनोति। ५. ग-त७-धुनोति; त१.२.३.६-भ१.४-धूनेति।

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛरुक्मिभिः अध्वर्य्वादिभिः सह ᵛईयते गच्छति । कीदृश एषः । ᵛवाजी वेजनवान्[1] ᵛशुभ्रेभिः शुभ्रैर्दीप्तैः ᵛअंशुभिः विशिष्टः । अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् । ᵛसिन्धूनां स्यन्दमानानां रसानां ᵛपतिः ᵛभवन् य[2] ईयत इति ॥

एष वसूनि पिब्दना परुषा ययिवाँ अति । अव शादेषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिब्दना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शादेषु । गच्छति ॥ ६ ॥

ᵛएषः सोमः ᵛवसूनि आच्छादकानि ᵛपिब्दना पिब्दनानि[3] पीडितानि रक्षांसि ᵛपरुषा पर्वणा ᵛअति अतिक्रम्य ᵛययिवान् गच्छन् ᵛशादेषु शातनीयेषु रक्षःसु ᵛअव ᵛगच्छति ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । इषः ॥ ७ ॥

ᵛआयवः मनुष्या ऋत्विजः ᵛएतं सोमं ᵛमर्ज्यं मार्जनीयम् ᵛउप ᵛमृजन्ति । निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र । ᵛद्रोणेषु द्रोणकलशेषु । कीदृशम् । ᵛमहीरिषः महान्त्यन्नानि ᵛप्रचक्राणं कुर्वाणम् । प्रभूतरसस्राविणमित्यर्थः ॥

ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे मृज्यमाने सोमे ‘ एतमु त्यम् ’ इत्येषा । सूत्रितं च– ‘ एतमु त्यं दश क्षिपो मृज्यमानः सुहस्त्या ’ (आश्व. श्रौ. ५ . १२) इति ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतयः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतयः ।
सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

ᵛत्यं तम् ᵛएतमु एतमेव सोमं ᵛदश ᵛक्षिपः दशाङ्गुलयः ᵛमृजन्ति परिचरन्ति । ᵛसप्त ᵛधीतयः सप्त ऋत्विजश्च । ऋत्विजोऽङ्गुलिभिर्मृजन्तीत्यर्थः । कीदृशमेतम्[4] । ᵛस्वायुधं शोभनायुधं ᵛमदिन्तमं मादयितृतमम् । रक्षोहननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥ ॥ ५ ॥

‘ प्र ते सोतारः ’ इत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ प्र ते ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र ते सोतार ओण्यो३ रसं मदाय घृष्वये । सर्गो न तक्त्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । घृष्वये । सर्गः । न । तक्ति । एतशः ॥ १ ॥

हे सोम ᵛते तव रसं ᵛसोतारः सोमाभिषवकर्तारः ᵛओण्योः ᵛरसम् । लुप्तोपममेतत् । द्यावापृथिव्यो रसमुदकमिव । अथवौण्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तयोः संबन्धिनं वा रसम् । ᵛप्र स्रावयन्तीति

१. ग–वाजनवान्; घ–वेगवान् । २. ग–अयं; घ–यं । ३. ग-त१.२.३.६.७-भ२.३–‘ पिब्दनानि ’ नास्ति । ४. ग-त-भ४–कीदृशमेनं ।

शेषः। किमर्थम्। Vधृष्वये शत्रुघर्षणशीलाय[1] Vमदाय इन्द्रस्य मदाय। अभिषवजनितः सोमः Vसर्गः सृष्टः Vएतशः Vन अश्व इव Vतक्ति गच्छति पात्रं प्रति ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो वसानमन्धसा। गोषामण्वेषु सश्चिम ॥ २ ॥

क्रत्वा। दक्षस्य। रथ्यम्। अपः। वसानम्। अन्धसा। गोऽसाम्। अण्वेषु। सश्चिम ॥२॥

वयमभिषोतारः Vदक्षस्य बलस्य Vरथ्यं नेतारम् Vअपः उदकानि रसान् Vवसानम् आच्छादयन्तम् Vअन्धसा श्रयणान्नेन सहितं Vगोषां गवां सोतारमेवमुक्तलक्षणं[2] सोमं Vक्रत्वा कर्मणा Vअण्वेषु अङ्गुलीषु Vसश्चिम संयोजयामः[3] ॥

अनप्तमप्सु दुष्टरं सोमं पवित्र आ सृज। पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अनप्तम्। अप्ऽसु। दुस्तरम्। सोमम्। पवित्रे। आ। सृज। पुनीहि। इन्द्राय। पातवे ॥३॥

Vअनप्तं शत्रुभिरनाप्तम् Vअप्सु[4] आन्तरिक्ष्यासु। वर्तमानमिति शेषः। Vदुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम्। न हि सोमं कश्चिदप्यतितरति। ईदृशं Vसोमं Vपवित्रे दशापवित्रे Vआ Vसृज प्रक्षिप हे अध्वर्यो। तत्रोच्यते[5]। Vइन्द्राय इन्द्रस्य Vपातवे पातुं Vपुनीहि ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्षति। क्रत्वा सधस्थमासदत् ॥ ४ ॥

प्र। पुनानस्य। चेतसा। सोमः। पवित्रे। अर्षति। क्रत्वा। सधऽस्थम्। आ। असदत् ॥४॥

Vचेतसा स्तुत्या Vपुनानस्य पूयमानस्यांशीभूतः Vसोमः Vपवित्रे दशापवित्रे Vअर्षति गच्छति[6]। अथ पश्चात् Vक्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा Vसधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशे[7] Vआसदत् आसीदति ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्दव इन्द्र सोमा असृक्षत। महे भराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र। त्वा। नमःऽभिः। इन्दवः। इन्द्र। सोमाः। असृक्षत। महे। भराय। कारिणः ॥ ५ ॥

हे Vइन्द्र Vत्वा त्वां Vनमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैरथवान्नैः सह Vइन्दवः Vसोमाः Vप्र[8] Vअसृक्षत[8] प्राप्नुवन्ति। किमर्थम्। Vमहे महते Vभराय संग्रामाय। कीदृशाः। Vकारिणः बलकरणशीलाः ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्षन्नभि श्रियः। शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः। रूपे। अव्यये। विश्वाः। अर्षन्। अभि। श्रियः। शूरः। न। गोषु। तिष्ठति ॥६॥

Vअव्यये अविमये Vरूपे रूप्यमाणे वस्त्रे Vपुनानः पूयमानः Vविश्वाः सर्वाः Vश्रियः शोभाः Vअभि Vअर्षन् अभिगच्छन् Vगोषु निमित्तासु Vशूरो Vन शूर इव स यथा संग्रामे तिष्ठति तद्वदसौ Vतिष्ठति पात्रे ॥

---

१. घ–घर्षणशीलाय; भ–शत्रूणां घर्षणशीलाय। २. ग–दातारमेव°। ३. त–संयोजमानः। ४. त-भ–अप्सु अप्सु। ५. ग–तदेवोच्यते; त-भ४–तवोच्यते। ६. भ१.२–प्रगच्छति। ७. ग–द्रोणकलशं। ८. घ–असृक्षत; त-भ–प्रासृजन्।

दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

दिवो न द्युलोकादन्तरिक्षादिव सानु समुच्छ्रितमुदकं तद्यथाधो निपतति तद्वत् वेधसः विधातुर्बलस्य कर्तुः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पिप्युषी आप्याययन्ती धारा वृथा अनायासेनैव पवित्रे दशापवित्रे अर्षति गच्छति ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अव्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अव्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं विपश्चितं[1] स्तोतारम् आयुषु मनुष्येषु[2] मध्ये रक्षसि । अथवा । तृतीयार्थे द्वितीया । विपश्चिताध्वर्युणा । तना वस्त्रेण पुनानः पूयमानः । अथवा । विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् । अव्यो वारम् अवेर्वालं वि धावसि विविधं गच्छसि ॥ ॥ ६ ॥

'प्र निम्नेनेव' इत्यष्टर्चं सप्तदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र निम्नेनेव' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असृग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनऽइव । सिन्धवः । घ्नन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असृग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

निम्नेन प्रवणेन देशेन सिन्धवः नद्यः इव तथा वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः भूर्णयः क्षिप्रगमनाः आशवः व्याप्ताः सोमाः प्र असृग्रं प्रगच्छन्ति द्रोणकलशं प्रति ॥

अभि सुवानास इन्दवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्दवः । वृष्टयः । पृथिवीम्ऽइव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

सुवानासः सूयमानाः इन्दवः द्रवरूपाः सोमासः सोमाः इन्द्रं प्रीणयितुम् अभि अक्षरन् । किमिव । वृष्टयः पृथिवीमिव ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन्रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

अतिऽऊर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ ३ ॥

अत्यूर्मिः । अतिक्रान्ता ऊर्मयो यस्मात् सोऽत्यूर्मिः । अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः । मत्सरः मादनशीलः मदः मदात्मकः सोमः पवित्रे अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । रक्षांसि विघ्नन् घातयन् देवयुः देवान् कामयमानोऽर्षतीति संबन्धः ॥

पवित्रेष्ट्यां द्वितीयाज्यभागस्य 'आ कलशेषु' इति याज्या । सूत्रितं च—'आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यत इत्येका[3]' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति[3] ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परि षिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । सिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

---

१. भ–विपश्चितं स्तोतृनामैतत् । २. भ–इतरेषु मनुष्येषु । ३. त-भ-मु–इत्येके ।

अयं सोमः कलशेषु आ धावति। तदर्थं पवित्रे परि षिच्यते अध्वर्युभिः। उक्थैः स्तोत्रैः यज्ञेषु निमित्तेषु वर्धते प्रवृद्धो भवति ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन्न भ्राजसे दिवम्। इष्णन्त्सूर्यं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति। त्री। सोम। रोचना। रोहन्। न। भ्राजसे। दिवम्। इष्णन्। सूर्यम्। न। चोदयः ॥५॥

हे सोम त्वं त्री रोचना[1] त्रीणि[1] रोचनानि त्रीँल्लोकान् अति अतिक्रम्य रोहन् उपरिस्थं दिवं द्युलोकं भ्राजसे प्रकाशयसि। तथा इष्णन् गच्छन् सूर्यं न सूर्यं च चोदयः चोदयसि प्रेरयसि। नशब्दश्चार्थे ॥

अभि विप्रा अनूषत मूर्धन्यज्ञस्य कारवः। दधानाश्चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि। विप्राः। अनूषत। मूर्धन्। यज्ञस्य। कारवः। दधानाः। चक्षसि। प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि[2] अनूषत[2] अभिष्टुवन्ति विप्राः मेधाविनः स्तोतारः। कुत्र[3]। यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि। शिरोवदुत्तमेऽभिषवदिवस इत्यर्थः। कीदृशास्ते। कारवः कर्तारः परिचर्याया यागानुष्ठातारो वा। चक्षसि द्रष्टरि सोमे प्रियं दधानाः अभ्यनूषतेति समन्वयः ॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः। मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम्। ऊँ इति। त्वा। वाजिनम्। नरः। धीभिः। विप्राः। अवस्यवः। मृजन्ति। देवऽतातये ॥७॥

हे सोम तमु तमेव त्वा[4] त्वां वाजिनम् अन्नवन्तं गमनवन्तं वा नरः नेतारः विप्राः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः धीभिः[5] कर्मभिः मृजन्ति शोधयन्ति देवतातये यज्ञार्थम्। किमिच्छवः। अवस्यवः अन्नमिच्छवः[5] ॥

मधोर्धारामनु क्षर तीव्रः सधस्थमासदः। चारुर्ऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मधोः। धाराम्। अनु। क्षर। तीव्रः। सधऽस्थम्। आ। असदः। चारुः। ऋताय। पीतये ॥८॥

हे सोम त्वं मधोः मधुररसस्य धारामनु क्षर प्रवहन्[6]। तीव्रः तीव्ररसः सन् सधस्थं सहस्थानमभिषवस्थानं पवित्रं वा आ असदः सीद। चारुः चरणशीलः सन् ऋताय यज्ञार्थं पीतये देवानां पानाय ॥　　॥ ७ ॥

'परि सुवानः' इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। 'परि सुवानः सप्त' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः। मदेषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

परि। सुवानः। गिरिऽस्थाः। पवित्रे। सोमः। अक्षारिति। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥१॥

---

१. त१.२.६–रोचना; त३.४.५.७-भ३–'रोचना त्रीणि' नास्ति। २. भ–हे सोम त्वां अभ्यनूषत। ३. ग–क्क; त-भ४–क्रतु। ४. ग-त–'त्वा' नास्ति। ५. ग–अवस्यवः रक्षणेच्छवः देवतातये यज्ञाय तवा धीभिः कर्मभिः मृजंति। ६. ग-भ१.३–प्रवह।

अयं ᵛसोमः ᵛपवित्रे ᵛपरि ᵛअक्षाः परिक्षरति। ᵛसुवानः सूयमानः ᵛगिरिष्ठाः गिरिस्थायी। ग्रावसु वर्तमान इत्यर्थः। स त्वं ᵛमदेषु मादकेषु सोमेषु ᵛसर्वधा[१] ᵛअसि सर्वस्य धाता दाता वा भवसि[१] ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः। मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

त्वम्। विप्रः। त्वम्। कविः। मधु। प्र। जातम्। अन्धसः। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥२॥

हे सोम ᵛत्वं ᵛविप्रः विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा ᵛत्वं च ᵛकविः मेधावी। अतस्त्वम् ᵛअन्धसः अन्नात् ᵛजातं ᵛमधु मधुररसं ᵛप्र यच्छसीति शेषः ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत। मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

तव। विश्वे। सऽजोषसः। देवासः। पीतिम्। आशत। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ३ ॥

हे सोम ᵛतव ᵛपीतिं पानं ᵛविश्वे ᵛदेवासः देवाः[२] ᵛसजोषसः समानप्रीतयः सन्तः ᵛआशत प्राप्नुवन् ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे। मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥

आ। यः। विश्वानि। वार्या। वसूनि। हस्तयोः। दधे। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥४॥

ᵛयः सोमः ᵛविश्वानि ᵛवार्या वरणीयानि ᵛवसूनि धनानि[३] स्तोतुः ᵛहस्तयोः ᵛआ ᵛदधे करोति। प्रयच्छतीत्यर्थः। ᵛमदेषु ᵛसर्वधा ᵛअसि इति। अथवा[४] स शुष्मी इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते। मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥

यः। इमे इति। रोदसी इति। मही इति। सम्। मातराऽइव। दोहते।
मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ५ ॥

ᵛयः सोमः ᵛइमे ᵛमही महत्यौ ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसं ᵛदोहते। उभयोः सारं परिगृह्णातीत्यर्थः। ᵛमातरेव यथा द्वे मातरावेको वत्सो दोहते तद्वत् ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजेभिरर्षति। मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥

परि। यः। रोदसी इति। उभे इति। सद्यः। वाजेभिः। अर्षति। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥६॥

ᵛयः सोमः ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛवाजेभिः अन्नैः ᵛपरि ᵛअर्षति परिगच्छति[५]। सोमाहुत्या[६] द्यावापृथिव्यावन्नवत्यौ करोतीत्यर्थः ॥

स शुष्मी कलशेष्वा पुनानो अचिक्रदत्। मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥

सः। शुष्मी। कलशेषु। आ। पुनानः। अचिक्रदत्। मदेषु। सर्वऽधाः। असि ॥ ७ ॥

---

१. ग-सर्वधाता दाता चसि भवसि; त१.६-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति; त३.४.५-सर्वधाता दाता चा भवति; त७-सर्वस्य दाता दाता वा भवति; भ४-सर्वधा असि सर्वस्य धाता दाता भवसि; मु-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवसि। २. घ-सर्वे देवाः। ३. ग-त-भ-' धनानि ' नास्ति। ४. ग-त-मु-' अथवा ' नास्ति। ५. त-भ४-परिगच्छति परिगच्छ; मु-परिगच्छति परिगत्य। ६. घ-आहुत्या।

उक्तरीत्या[1] महान् ᵛसः सोमः ᵛशुष्मी बलवान् ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛआ[2] ᵛअचिक्रदत् शब्दं[3] करोति । अत्र सर्वत्र यथोचितमुत्तरपादो नेयः ॥ ॥ ८ ॥

'यत् सोम' इति सप्तर्चमेकोनविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'यत् सोम' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु । तन्नः पुनान आ भर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । उक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसु । तत् । नः । पुनानः । आ । भर ॥१॥

हे ᵛसोम ᵛयत् ᵛचित्रं चायनीयम् ᵛउक्थ्यं स्तुत्यं ᵛदिव्यं दिवि भवं ᵛपार्थिवं पृथिवीसंबद्धं[4] च ᵛवसु[4] धनमस्ति ᵛतत् ᵛनः अस्मभ्यं ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛआ ᵛभर आहर ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थः । स्वःपती इति स्वःऽपती । इन्द्रः । च । सोम । गोपती इति गोऽपती । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे ᵛसोम ᵛत्वम् ᵛइन्द्रश्च ᵛयुवं ᵛहि युवां खलु ᵛस्वर्पती सर्वस्य[5] स्वामिनौ ᵛस्थः भवथः । तथा ᵛगोपती गवां पालकौ ᵛईशाना ईश्वरौ सन्तौ ᵛधियः अस्मदीयानि कर्माणि ᵛपिप्यतं प्यायतम् ॥

वृषा पुनान आयुषु स्तनयन्नधि बर्हिषि । हरिः सन्योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनानः । आयुषु । स्तनयन् । अधि । बर्हिषि । हरिः । सन् । योनिम् । आ । असदत् ॥३॥

ᵛवृषा[6] कामानां वर्षकः सोमः[6] ᵛआयुषु मनुष्येष्वध्वर्य्वादिषु ᵛपुनानः पूयमानः सन् ᵛस्तनयन् शब्दं कुर्वन् ᵛअधि ᵛबर्हिषि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे दर्भे ᵛहरिः[7] हरितवर्णः ᵛसन् ᵛयोनिं स्वकीयं स्थानम् ᵛआसदत् आसीदति ॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सूनोर्वत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अवावशन्त । धीतयः । वृषभस्य । अधि । रेतसि । सूनोः । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

ᵛधीतयः धीयमानाः सोमाख्येन वत्सेन पीयमाना वसतीवर्यः । क्तिन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ᵛअधि ᵛरेतसि स्वकीये सारे ᵛवृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य । सोममित्यर्थः । ᵛअवावशन्त पुनः[8] कामयन्ते[8] । सोममाप्याययितुं कामयन्त इत्यर्थः । तदेवाह । ᵛसूनोः स्वपुत्रस्थानीयस्य ᵛवत्सस्य सोमस्य ᵛमातरः निर्माञ्यः प्रवृद्धिकामा मातृस्थानीया अवावशन्तेति समन्वयः ॥

कुविद्वृषण्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्रं दुहते पयः ॥ ५ ॥

कुवित् । वृषण्यन्तीभ्यः । पुनानः । गर्भम् । आऽदधत् । याः । शुक्रम् । दुहते । पयः ॥५॥

---

१. भ- य उक्तरीत्या । २. ग-त-भ-'आ' नास्ति । ३. घ-कलशेषु शब्दं । ४. ग-°संबंधि यत् । ५. ग-स्व; त१.३.६.७-मु-स्वर्गस्य । ६. ग-त-म-'वृषा ··· सोमः' नास्ति । ७. ग-त-'हरिः' नास्ति; भ-हरिः सन् । ८. घ-मीलितर्वतः; भ१.२-पुनःपुनः कामयंते ।

ᵛवृषण्यन्तीभ्यः वृषणं सोममात्मन इच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः ᵛपुनानः पूयमानो मिश्रयमाणः ᵛगर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं ᵛकुवित् बहु प्रभूतम् ᵛआदधत् करोति । ᵛयाः आपः ᵛशुक्रं दीप्तं ᵛपयः ᵛदुहते स्ववत्साय सोमाय ताभ्यो गर्भमादधत् ॥

उप॑ शि॒क्षाप॑त॒स्थुषो॑ भि॒यस॒मा धे॑हि॒ शत्रु॑षु । पव॑मान वि॒दा र॒यिम् ॥ ६ ॥

उप॑ । शि॒क्ष । अप॒ऽत॒स्थुषः॑ । भि॒यस॑म् । आ । धे॒हि॒ । शत्रु॑षु । पव॑मान । वि॒दाः । र॒यिम् ॥६॥

हे ᵛपवमान सोम ᵛउप ᵛशिक्ष त्वं समीपे कुरु । कान् । ᵛअपतस्थुषः अपक्रम्य स्थितान् । अस्मदभिमतानित्यर्थः । ᵛशत्रुषु अस्मद्विरोधिषु ᵛभियसं भयम् ᵛआ ᵛधेहि कुरु जनय । अस्माकं तेषां शत्रूणां ᵛरयिं धनं ᵛविदाः विन्दसि ॥

नि शत्रोः॑ सोम॒ वृष्ण्यं॒ नि शुष्मं॒ नि वय॑स्तिर । दू॒रे वा॑ स॒तो अन्ति॑ वा ॥ ७ ॥

नि । शत्रोः॑ । सो॒म॒ । वृष्ण्य॑म् । नि । शुष्म॑म् । नि । वयः॑ । ति॒र॒ ।
दू॒रे । वा॒ । स॒तः । अन्ति॑ । वा॒ ॥७॥

हे अभिषूयमाण ᵛसोम त्वं ᵛशत्रोः ᵛवृष्ण्यं वर्षकं बलं ᵛनि ᵛतिर । निपूर्वस्तिरतिर्नाशार्थः । नाशय । तथा शत्रोः ᵛशुष्मं शोषकं तेजः ᵛनि तिर । तस्यैव[1] ᵛवयः अन्नं च ᵛनि तिर । कीदृशस्य शत्रोः । ᵛदूरे ᵛवा ᵛसतः अस्मत्तो दूरे वर्तमानस्य ᵛअन्ति ᵛवा सतोऽन्तिके वर्तमानस्य वा ॥ ॥९॥

'प्र कविः' इति सप्तर्चं विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र कविः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र क॒विर्दे॒ववी॑त॒येऽव्यो॒ वारे॑भिरर्षति । सा॒ह्वान्विश्वा॑ अ॒भि स्पृधः॑ ॥ १ ॥

प्र । क॒विः । दे॒वऽवी॑तये । अव्यः॑ । वारे॑भिः । अ॒र्ष॒ति॒ । स॒ह्वान् । विश्वाः॑ । अ॒भि । स्पृधः॑ ॥१॥

ᵛकविः मेधावी सोमः ᵛदेववीतये देवानां पानाय ᵛअव्यः अवेः ᵛवारेभिः वारैः[2] दशापवित्रेण ᵛप्र ᵛअर्षति प्रकर्षेण गच्छति । ᵛसाह्वान् शत्रूणां सोढा सोमः ᵛविश्वाः ᵛस्पृधः सर्वान् संग्रामान् हिंसकान् वा ᵛअभि भवतीति शेषः ॥

स हि ष्मा॑ जरि॒तृभ्य॒ आ वाजं॒ गोम॑न्त॒मिन्व॑ति । पव॑मानः सह॒स्रिण॑म् ॥ २ ॥

सः । हि । स्म॒ । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ । आ । वाज॑म् । गोऽम॑न्तम् । इन्व॑ति ।
पव॑मानः । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥ २ ॥

ᵛस ᵛहि ᵛष्म स खलु ᵛपवमानः सोमः ᵛजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ᵛगोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं ᵛसहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ᵛवाजम् अन्नम्[3] ᵛआ अभिमुखम् ᵛइन्वति व्याप्नोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

परि॒ विश्वा॑नि॒ चेत॑सा मृ॒शसे॒ पव॑से म॒ती । स नः॑ सोम॒ श्रवो॑ विदः ॥ ३ ॥

परि॑ । विश्वा॑नि । चेत॑सा । मृ॒शसे॑ । पव॑से । म॒ती । सः । नः॒ । सो॒म॒ । श्रवः॑ । वि॒दः॒ ॥३॥

हे सोम त्वं ᵛचेतसा स्वीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन ᵛविश्वानि सर्वाणि धनानि ᵛपरि ᵛमृशसे । प्रयच्छसीत्यर्थः । ᵛमती मत्यास्मत्स्तुत्या ᵛपवसे क्षरसि रसम् । ᵛसः त्वं हे ᵛसोम ᵛनः अस्मभ्यं ᵛश्रवः अन्नं ᵛविदः देहि ॥

१. घ–तथैव । २. घ–वारैर्वालैः । ३. ग-त-भ–अन्नं वा ।

अभ्यर्ष बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम बृहद्यशः महतीं कीर्तिम् अभ्यर्ष अभिगमय । मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः[1] अस्मभ्यं ध्रुवं रयिं धनं चाभ्यर्ष । किंच इषम् अन्नं स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वह्ने अद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिथ । पुनानः । वह्ने । अद्भुत ॥५॥

हे सोम सुव्रतः सुकर्मा पुनानः त्वं राजेव गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः आ विवेशिथ आविशसि । हे वह्ने वोढः अद्भुत महन् सोम ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्योः । सोमश्चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । सोमः । चमूषु । सीदति ॥६॥

सः सोमः वह्निः वोढा यज्ञादेः अप्सु अन्तरिक्षे वर्तमानः दुष्टरः दुःखेनान्यैस्तरणीयः मृज्यमानः शोध्यमानः गभस्त्योः हस्तयोरेवंभूतः सन् सः चमूषु पात्रेषु सीदति ॥

क्रीळुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीळुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥७॥

हे सोम क्रीळुः क्रीडनशीलस्त्वं मंहयुः । मंहतिर्दानकर्मा । दानेच्छुः मखो न दानमिव पवित्रं गच्छसि । किं कुर्वन् । स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे सुवीर्यं शोभनवीर्यं दधत् प्रयच्छन् ॥ ॥१०॥

'एते धावन्ति' इति सप्तर्चमेकविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'एते धावन्ति' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमाः । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

एते सोमाः इन्द्राय धावन्ति गच्छन्ति । कीदृशा एते । इन्दवः क्लेदयितारो दीप्ता वा घृष्वयः घर्षणशीलाः मत्सरासः मादयितारः स्वर्विदः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुस्वये । वरिवःऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयःऽकृतः ॥ २ ॥

प्रवृण्वन्तः सुवानं प्रकर्षेण संभजन्तः तथा अभियुजः अभियोजयितारः सुष्वये सुष्ठु अभिषवकर्त्रे वरिवोविदः । 'वरिवः' इति धननाम । तस्य लम्भयितारः स्वयं स्तोत्रे[2] वयस्कृतः अन्नस्य कर्तारः । एते धावन्तीति संबन्धः ॥

---

१. ग-घ-त३-५– 'हविष्मद्भ्यः' नास्ति । २. भ– स्तोत्रे च ।

वृथा क्रीळन्त इन्दवः सधस्थमभ्येकमित् । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्दवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरन् ॥३॥

वृथा अनायासेन क्रीळन्तः इन्दवः सोमाः एकमित् एकमेव सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशं वा अभि अक्षरन्निति शेषः । सिन्धोरूर्मा वसतीवरीषु व्यक्षरन् ॥

एते विश्वानि वार्या पवमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पवमानासः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

एते सोमाः पवमानासः पूयमानाः विश्वानि वार्या[1] वार्याणि वरणीयानि धनानि आशत व्याप्नुवन् । रथे हिताः स्थापिताः[2] न[2] सप्तयः अश्वा इव । ते यथा रथमभिमतं देशं प्राप्नुवन्ति तद्वद्धनमस्माकं प्रायच्छन्नित्यर्थः ॥

आस्मिन्पिशङ्गमिन्दवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्दवः । दधात । वेनम् । आऽदिशे ।

यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥ ५ ॥

हे इन्दवः सोमाः अस्मिन् यजमाने पिशङ्गं बहुरूपं मणिमुक्ताहिरण्यादिभेदेन नानारूपं वेनं कामयन्तं बहुविधं कामम् आदिशे अस्मभ्यमादेशनाय आ दधात आयच्छत[3] । यः यजमानः अस्मभ्यम् अरावा - - - - प्रयच्छति प्राप्तकाम एव खलु ऋत्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥६॥

ऋभुर्न उरु भासमानो रथस्वामीव स यथा रथ्यं रथस्य नेतारं नवं स्तुत्यं कुशलं सारथिनमग्र आधत्ते तद्वदस्मदीयेऽस्मिन् आदिशे स्वामिनि[4] केतं प्रज्ञानं दधात स्थापयत । हे सोमाः योऽस्मभ्यं प्रयच्छति तस्मिन्नित्यर्थः। हे सोमाः अर्णसा उदकेन शुक्राः दीप्ताः सन्तः पवध्वं क्षरध्वम् ॥

एत उ त्ये अवीवशन्काष्ठां वाजिनो अक्रत । सतः प्रासाविषुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्ये । अवीवशन् । काष्ठाम् । वाजिनः । अक्रत ।

सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥ ७ ॥

त्ये ते एत उ एत एव सोमाः अवीवशन् कामयन्ते यज्ञम् । कान्त्वा च वाजिनः बलवन्तोऽन्नवन्तो वा सोमाः काष्ठाम् अक्रत निवासस्थानमकुर्वन् । द्रोणकलशादुद्गता[5] ग्रहानित्यर्थः[5] । सतः यजमानस्य स्तोतुर्वा मतिं बुद्धिं स्तुतिं वा प्रासाविषुः प्रैरयन् ॥ ॥ ११ ॥

' एते सोमासः ' इति सप्तर्चं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' एते सोमासः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

---

१. ग-त-भ-' वार्या ' नास्ति । २. ग-युक्ता । ३. भ-स्थापयत । ४. ग-त्तदेशय स्वामिनिः त-भ-सं स्वामिनि । ५. ग-द्रोणकलशानित्यर्थः ।

एते सोमास आशवो रथाइव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमासः । आशवः । रथाःऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

vएते पूयमानाः vसोमासः सोमाः vसृष्टाः अध्वर्युणा vआशवः दशापवित्रादधोगमने शीघ्राः vप्र vअहेषत प्रहेषन्ते । शीघ्रगमने दृष्टान्तद्वयम् । आजौ सृष्टाः शीघ्राः vरथाइव तथोक्तलक्षणाः[1] vवाजिनः इव वेजनवन्तोऽश्वा इव[1]॥

एते वाताइवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥२॥

vएते सोमाः vउरवः महान्तः vवाताइव[2] वायव इव[3] vवृथा अनायासेन व्यानशुः इत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । अथवाध्याहारेण निःसरन्तीति योज्यम् । तथा vपर्जन्यस्य vवृष्टयः vइव वर्षा यथा तथैव । किंच vअग्नेः vभ्रमाः भ्रमणा ज्वालासंचाराः vइव ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥३॥

vएते vसोमासः सोमाः vपूताः शुद्धाः vविपश्चितः प्राज्ञाः vदध्याशिरः दध्याश्रयणाः vविपा प्रज्ञानेन vधियः अस्मदीयानि कर्माणि vव्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृऽवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥४॥

vएते सोमाः vमृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः vअमर्त्याः अमरणधर्माणः vससृवांसः हविर्धानात् सरन्तः vपथः मार्गान् vरजः लोकांश्च vइयक्षन्तः गन्तुमिच्छन्तः vन vशश्रमुः न श्राम्यन्ति ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उत्ऽतमम् । रजः ॥५॥

vएते सोमाः vरोदसोः[4] द्यावापृथिव्योः vपृष्ठानि vविप्रयन्तः विविधं गच्छन्तः vव्यानशुः व्याप्नुवन्ति । vउत अपि च vइदमुत्तमं vरजः द्युलोकं व्यानशुः । आहुतिद्वारेणेति भावः । रोदसोरित्यत्रान्तरिक्षोऽभिप्रेतः ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत्ऽतमम् । अनु । प्रऽवतः । आशत । उत । इदम् । उत्तमाय्यम् ॥६॥

vतन्तुं यज्ञं vतन्वानम् vउत्तमम् उत्कृष्टं सोमम् vअनु vआशत vप्रवतः नद्यः । vउत अपि च vइदं कर्म अनेन सोमेन vउत्तमाय्यम् उत्तमीकृतम्[5] । अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतोऽधःस्थिताः

---

१. घ–तथोक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव सृष्टा अश्वा इव; त१.२.६.७-मु–उक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव वेजनवंतोश्वा इव । २. ग-त३.४.५-भ४–वाता । ३. त-भ२.४–' इव ' नास्ति । ४. ग–रोदस्योः । ५. त१.२.६–°कृत्यं ।

सर्वा अन्वाशत । उतेदमुत्तमाय्यं रजः । द्युलोक इत्यर्थः । सोऽप्यन्वश्नुते पृथिव्या चान्तरिक्षेण च । उत्तमीकृतमुत्तमाय्यम् ॥

त्वं सोम पणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । ततं तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । ततम् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥७॥

हे ᵛसोम ᵛत्वं ᵛपणिभ्यः असुरेभ्यो लुब्धकेभ्यो वा सकाशात् ᵛगव्यानि गोहितानि ᵛवसु वसूनि गोयूथानि वसूनि चेति[1] वा ᵛआ आहृत्य ᵛधारयः[2] धारयसि । तथा ᵛतन्तुं यज्ञं प्रति ᵛततं विस्तृतं यथा भवति तथा ᵛअचिक्रदः शब्दमकार्षीः ॥ ॥ १२ ॥

'सोमा असृग्रम्' इति सप्तर्चं त्रयोविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'सोमा असृग्रम्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । आशवः । मधोः । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥१॥

ᵛआशवः शीघ्राः ᵛसोमाः ᵛअसृग्रम् असृग्रन् सृज्यन्ते । ᵛमधोः मधुरस्य[3] ᵛमदस्य[3] मदकरस्य ᵛधारया असृग्रमिति संबन्धः । किं प्रति उच्यते । ᵛअभि लक्षीकृत्य ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛकाव्या काव्यानि स्तोत्राणि प्रति । स्तोत्रसमय इत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

ᵛप्रत्नासः पुराणाः केचित् ᵛआयवः शीघ्रगमना अश्वाः ᵛनवीयः नवतरं ᵛपदम् ᵛअनु ᵛअक्रमुः अनुक्रमन्ते । रूपकव्याहारेण सोमाः स्तूयन्ते । ᵛरुचे[4] दीप्त्यै[4] ᵛसूर्यं ᵛजनन्त कुर्वन्ति । दीप्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । सोमप्यायनेन हि चन्द्रो रोचते ॥

आ पवमान नो भरार्यो अदाशुषो गयम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गयम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । इषः ॥ ३ ॥

हे ᵛपवमान सोम त्वं ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛअर्यः अरेः ᵛअदाशुषः अप्रयच्छतः[5] ᵛगयं गृहं गृहोपलक्षितं धनम् ᵛआ ᵛभर आहर । तथास्मभ्यं ᵛप्रजावतीरिषः च[6] ᵛकृधि कुरु ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥४॥

ᵛआयवः गन्तारः ᵛसोमासः सोमाः ᵛमद्यं मदकरं रसम् ᵛअभि ᵛपवन्ते क्षरन्ति । तथा ᵛमधुश्चुतं मधुस्राविणं ᵛकोशम् । रसाधारेण कोशशब्देन तत्रामिश्रितो रसो लक्ष्यते । तम् ᵛअभि पवन्त इति शेषः[7] ॥

---

१. भ१.२.३–वेति । २. ग-भ१.२.३–आधारयः । ३. त-भ–'मधुरस्य मदस्य' नास्ति । ४. घ–एतैः सोमैः रुचे दीप्तौ; त-भ–रुचे दीप्तौ । ५. त-भ–प्रयच्छतः । ६. घ–अन्नानि च । ७. घ–शेषः किमर्थं मदे मदं मदाय हर्षाय ।